ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Інтернет-
підтримка

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

9

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Українські землі у складі Російської імперії

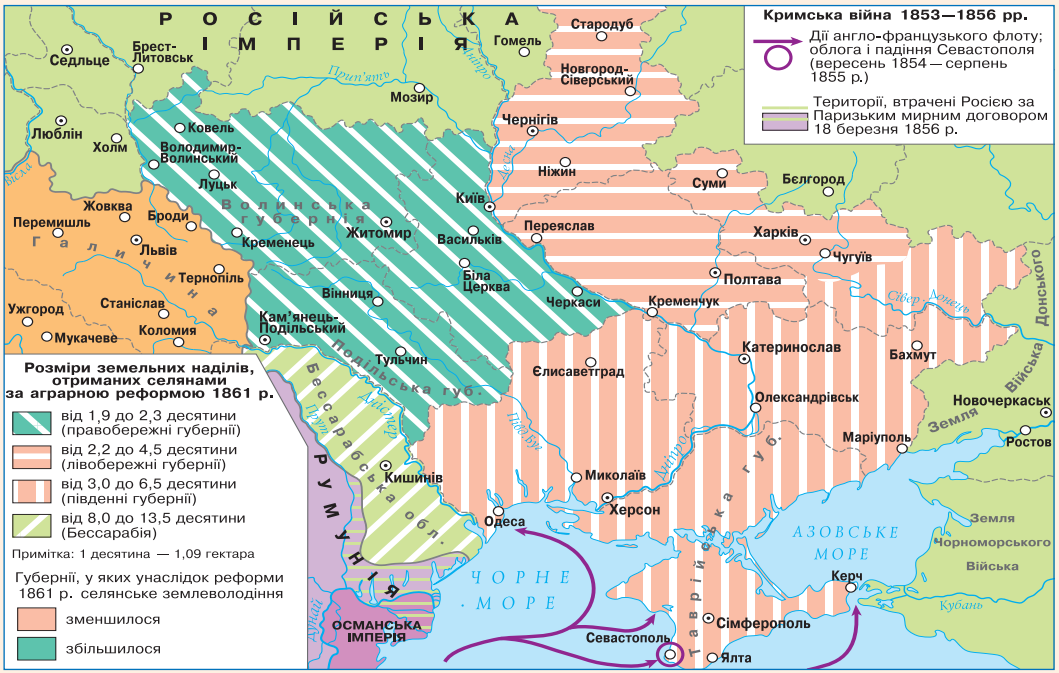

Селянські реформи на українських землях

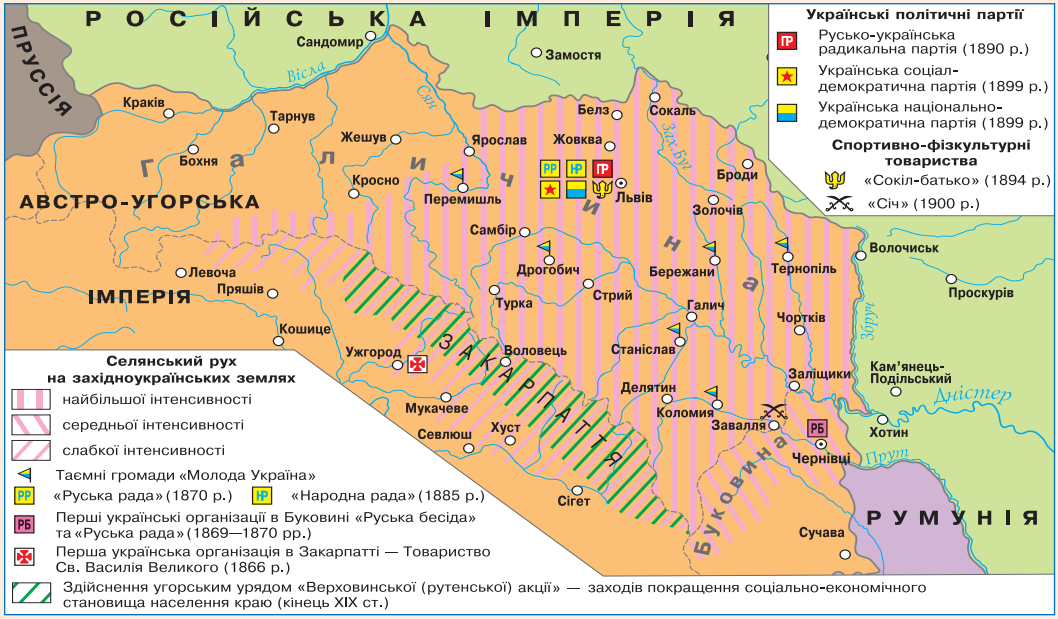

Суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

9 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Підручник
для 9 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів**

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2017

УДК [94(477)”18”:37.016](075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.03.2017 № 417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

С. В. Драновська, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарної освіти Комунального закладу Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;

Т. А. Шемшук, методист відділу методики викладання суспільствознавчих предметів Комунального вищого навчального закладу Київської обласної ради «Академія неперервної освіти»;

Л. В. Качуровська, учитель Первомайської гімназії Первомайської міської ради Миколаївської області

Гісем О. В.

Г51 Історія України : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2017. — 288 с. : іл.

ISBN 978-617-09-3364-5.

УДК [94(477)”18”:37.016](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали
до підручника розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-3364-5

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2017
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2017

Шановні дев'ятикласники і дев'ятикласниці!

Запорукою успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Тож ознайомимося з його структурою. Матеріал поділено на вісім розділів, що містять кілька параграфів, які, у свою чергу, складаються з пунктів. Дати основних подій, поняття і терміни, імена історичних діячів, на які слід звернути увагу та запам'ятати, виділені в тексті **чорним шрифтом**. Окремими врізками подаються тлумачення найважливіших понять.

На початку параграфа подані запитання, які допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Важливе значення для засвоєння матеріалу мають історичні документи, ілюстрації, карти й схеми. Працюючи з параграфом, необхідно обов'язково прочитати вміщені до нього документи і відповісти на запитання до них. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, що пояснюють зміст зображеного. Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де відбувалися події і які зміни вони спричинили. Наведені в параграфах схеми розкривають зв'язки між складовими історичних явищ, пояснюють їх особливості тощо. Параграфи завершуються висновками, які допоможуть вам визначити розглянуті в них провідні ідеї.

Перевірити свої знання вам дозволять запитання і завдання, наведені після кожного параграфа. Підсумувати матеріал розділу ви зможете за допомогою узагальнюючих запитань і завдань.

У кінці підручника ви знайдете додатки: плани-схеми для самостійної роботи з підручником та додатковою літературою, словник основних термінів і понять, перелік основних подій.

Проте не завжди інформації, наведеної в підручнику, достатньо для того, щоб підготуватися до уроків, зокрема до практичних занять, які потребують опрацювання додаткових джерел. А можливо, у вас виникне бажання поглибити свої знання та знати більше, ніж написано в підручнику. Із цією метою автори створили електронний освітній ресурс, на якому розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти

документів та запитання до них, тести для самоконтролю, які виконуються в режимі онлайн, тощо. Усе це ви знайдете за електронною адресою: **interactive.ranok.com.ua.**

Посилання на електронні матеріали розташовано на сторінках підручника спеціальною позначкою *i*.

Також у підручнику вам зустрічатимуться символи, що позначають окремі рубрики, кожна з яких має своє призначення.

Документи розповідають — тут наведені фрагменти історичних джерел та запитання до них.

Постать в історії — під такою рубрикою вміщено інформацію про видатних історичних діячів, яка допоможе вам зрозуміти їхній внесок в історію.

Цікаві факти — у цій рубриці ви знайдете чимало цікавих відомостей, пов'язаних зі змістом параграфа.

Висновки — ця рубрика завершує параграф і містить стислий виклад провідних думок, розкритих у його тексті.

Запитання та завдання

Ця рубрика містить запитання й завдання до параграфів, що поділяються на чотири групи.

- *Перевірте, як ви запам'ятали* — наведені тут запитання дозволять вам здійснити самоперевірку й переконатися, чи добре ви запам'ятали матеріал підручника.
- *Подумайте й дайте відповідь*»— ці запитання спрямовані на осмислення прочитаного.
- *Виконайте завдання* — виконання цих завдань формуватиме ваші навчальні вміння (працювати з картою, складати плани, таблиці тощо).
- *Творче завдання* — тут ви знайдете чимало цікавих завдань, що виконуються з використанням додаткової літератури або ресурсів Інтернету.

§ 1. Вступ до історії України кінця XVIII — початку XX ст.

1. Який період історії України ви вивчали в минулому році? Назвіть його хронологічні межі. **2.** Імена яких видатних діячів вітчизняної історії цієї доби ви пам'ятаєте? У чому полягав їхній внесок в історію України? **3.** Які історичні події раннього Нового часу ви вважаєте найважливішими? Чому? **4.** Яке суспільство називають аграрно-ремісничим?

1 **«Українське XIX століття».** У 9 класі ви продовжите вивчення курсу історії України, розпочатого в попередні роки.

Вивчаючи Нову історію України, ви дізнаєтесь, які події розгорталися на наших землях наприкінці XVIII — на початку XX ст., що в усій Європі стали добою **модернізації** всіх сфер життя суспільства. Помітні зміни відбувалися в цей час і на українських землях.

Досить поширеною є точка зору, що одним із явищ, характерних для нової епохи, стала поява модерних **націй.** Важлива роль у цьому процесі, як вважають прихильники такого підходу, належить Великій французькій революції кінця XVIII ст. На їхню думку, саме революція, замінивши звичний раніше заклик «Хай живе король!» на новий — «Хай живе нація!», завершила донаціональну еру і започаткувала нову — еру національного існування.

Модернізація — у суспільстві: широкомасштабний процес, в основі якого лежить запровадження змін і вдосконалень, пов'язаних із необхідністю перетворення всіх сфер життя суспільства відповідно до сучасних вимог.

Для того щоб зрозуміти роль націй як учасниць історичного процесу, необхідно зрозуміти, що ж таке нація. У XIX ст. над цим розмірковували чимало європейських дослідників. Усі вони звертали увагу на те, що поступово нації починають посідати важливе місце в історії. Саме тому XIX століття вони назвали епохою **націоналізму.**

У XX — на початку XXI ст. вчені значно поглибили розуміння націй. Поширилося уявлення про те, що їх поява є закономірним явищем соціально-економічного та політичного розвитку суспільства, його модернізації.

Періоди історії України

Назва періоду	Хронологічні межі
Стародавня історія	Поява людини на Землі — IV ст. н. е.
Середньовічна історія	V ст. н. е. — кінець XV ст.
Нова історія	XVI — початок XX ст.
Новітня історія	1914 р. — початок XXI ст.

Нова доба нашої історії вмістила багато подій. Проте головною з них, що визначила її історичне обличчя та склала основний зміст «українського XIX століття», як назвав його відомий український історик І. Лисяк-Рудницький, стало **національне відродження** українців.

З есе французького мислителя XIX ст. Е. Ренана «Що таке нація?»

Нація — це наслідок довготривалої роботи, жертовності й відданості. Спільна справа в минулому і прагнення ще раз разом здійснити велике в сучасному — ось головна умова для того, щоби бути нацією…

Нація — це велика спільність, створена розумінням, усвідомленням жертви, колись принесеної, та готовність до нової жертви. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією і розумінням, чітко висловленим прагненням продовжувати життя спільноти, існування нації… це щоденний плебісцит.

? **1.** Як розумів процес появи націй Е. Ренан? **2.** Як ви розумієте твердження, що існування націй є «щоденним плебісцитом»? **3.** Завдяки чому, на думку автора, нація існувала в минулому й відновлюється в сьогоденні?

Європейські мислителі XIX ст., які запровадили термін «національне відродження», вважали, що нації, які існували раніше й за несприятливих умов занепали, тепер прагнуть відродитися. Однак фактично за своїм змістом цей процес набув форми творення нових націй як суб'єктів модерної європейської історії. Національне відродження слов'янських народів долало кілька стадій, що визначаються вченими як *фольклорно-етнографічна* (вивчення дослідниками-ентузіастами історії, звичаїв та мови свого народу), *культурницько-літературна* (відродження мови, створення нею літературних творів, поширення національної свідомості серед широких верств населення) та *політична* (виникнення політичних організацій, які розгортають боротьбу за незалежність своєї нації).

Процеси українського національного відродження в модерну добу в цілому відповідають цій схемі. Шлях, який подолали українці протягом цього часу, перебуваючи під владою Російської та Австрійської імперій, був тяжким і складним. Однак наш народ

Нація — стійка історична спільність людей, що характеризується специфічними етнічними рисами, зумовленими особливостями економічного й культурного розвитку, спільною територією, мовою, побутом, звичаями, а також відображенням цих чинників у суспільній свідомості та рисах характеру.

Націоналізм — система ідей і політика в національному питанні, основою яких є визнання першості національного чинника в суспільному розвитку.

Національне відродження — процеси, пов'язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів.

Національна свідомість — усвідомлення окремими людьми своєї належності до певного колективного цілого, наявність волі до його підтримки, віри у спільну долю з ним, відчуття солідарності зі «своїми» тощо.

пройшов його гідно: не втратив своєї мови, культури та історії, заклав підвалини індустріального суспільства, довів своє право на місце в спільноті новоєвропейських націй. З основними подіями, які відбувалися на українських землях протягом цього часу, ви ознайомитеся в цьому підручнику.

Як характеризує поняття «нація» найавторитетніший із сучасних англомовних тлумачних словників — вебстерівський

[Нація]… будь-яка група людей, що мають спільні інститути та звичаї, почуття однорідності та спільного інтересу. Більшість націй сформовані з конгломератів (великих об'єднань — *Авт.*) племен, або народів спільного етнічного походження, або ж різних етнічних груп, змішаних в одне ціле тривалою взаємодією. Найхарактернішими ознаками [нації] зазвичай вважаються єдина спільна мова або близькі діалекти, спільна релігія, традиції, історія, спільне розуміння правди і кривди та більш-менш компактне територіальне розташування. Проте одного чи декількох із цих елементів може бракувати, що не заважає групі залишатися спільнотою інтересів та не заперечувати прагнення жити разом і претендувати на ім'я нації.

? **1.** Як характеризується нація? **2.** Які ознаки нації визначені як найхарактерніші? Чи поділяєте ви цю думку? Обґрунтуйте свою точку зору. **3.** Порівняйте наведене розуміння нації з тим, що існувало в XIX ст., і сучасним його тлумаченням українськими істориками.

2 **Україна в умовах модернізації європейської цивілізації.** У другій половині XVIII ст., як вам уже відомо з минулого року, у Центральній та Східній Європі відбулися значні територіальні зміни. Для українських земель їх наслідком стало те, що вони в основному опинилися у складі Російської та Австрійської імперій. Особливості розвитку цих держав у XIX ст. мали великий вплив на тогочасний розвиток українських земель.

Модернізація для європейських країн XIX ст. стала часом докорінних перетворень, побудованих на розвитку науки й технологій та пов'язаних із цим змінах в усіх сферах життя людей. На її основі формувалося **індустріальне суспільство,** де провідне місце посідала машинна індустрія, визначаючи його економічне процвітання, військову силу та міжнародний авторитет.

Індустріальне суспільство — суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості (як основи й провідного сектору економіки) та відповідних соціально-політичних структур.
Міграція — переміщення людей, пов'язане зі зміною постійного місця проживання.
Еміграція — вимушене або добровільне переселення людей до інших країн з економічних, політичних або релігійних причин.
Імміграція — в'їзд іноземців до країни на тривале або постійне проживання.
Ринкові відносини — відносини, що виникають між товаровиробниками й покупцями з приводу купівлі-продажу, органічний зв'язок між виробництвом і споживанням.

Однією з ознак становлення індустріального суспільства в країнах Європи стала **урбанізація** — зосередження населення та економічного життя у великих містах. Іншою ознакою нової епохи стало розгортання міграційних процесів у формі **еміграцій** та **імміграцій**.

Становлення індустріального суспільства й пов'язані з ним зміни у структурі населення сприяли розвитку сільського господарства. На селі з'явилися парові жниварки, молотарки, косарки тощо. Унаслідок цього протягом XIX ст. кількість населення, зайнятого в сільському господарстві, зменшувалася. Розвиток сільського господарства був пов'язаний із поширенням **ринкових відносин** та розгортанням промислової революції (перевороту). Сільське господарство забезпечувало нові промислові підприємства робочою силою і водночас було ринком збуту промислової продукції.

Промислова революція розгорталася в Європі в напрямку із заходу на схід. На межі 30—40-х рр. XIX ст. вона досягла Російської та Австрійської імперій, до складу яких входили українські землі. Головним наслідком промислової революції стала заміна аграрно-ремісничого суспільства на індустріальне.

У модерну добу традиційні стани поступилися місцем новим соціальним верствам. Важливу роль у розвитку суспільства стали відігравати «ділові люди» (підприємці), чиновники та інтелігенція. Найчастіше вони мали добру освіту, працювали та були основою стабільності суспільства. Важливим чинником, що впливав на суспільний розвиток, стали промислові робітники, умови життя більшості яких спочатку були дуже тяжкими.

Для ідейних пошуків початку XIX ст. була характерна потужна хвиля нових теорій, поглядів і рухів, значною мірою пов'язаних із намаганнями зрозуміти й засвоїти уроки Великої французької революції кінця XVIII ст. Розчарування в ідеалах Просвітництва спричинило появу нових ідейно-політичних течій:

- **лібералізму** — об'єднував прихильників парламентського устрою, для яких першочерговим було питання економічних, громадянських і політичних прав та свобод людини;
- **консерватизму** — відображав погляди тих, хто виступав за збереження традиційних цінностей, заперечував необхідність рішучих змін у суспільстві, схиляючись до поступових перетворень;
- **радикалізму** — об'єднував прихильників проведення рішучих змін у суспільстві, його радикальної та негайної перебудови.

Одночасно з ними сформувався **націоналізм**, що об'єднував тих, хто вважав його головним чинником суспільного розвитку нації. Він, на думку деяких дослідників, став однією з найвпливовіших ідеологій у подальшій історії людства. Нація, як стверджували прибічники

націоналізму, є однією з найбільших цінностей, що повинна бути вільною й жити власним політичним життям, маючи автономію чи незалежну державу. Право на це є одним із природних невід'ємних прав людини. Саме націоналізм був в основі тогочасних національно-визвольних рухів, інколи поєднуючись із радикалізмом.

Національне пробудження бездержавних народів, пов'язане з поширенням ідей націоналізму, стало невід'ємною складовою європейського суспільно-політичного життя XIX ст. Особливо багато національних рухів у цей час виникло в Центрально-Східній Європі, народи якої перебували під владою Австрійської, Османської та Російської імперій. Національне відродження стало тут реакцією на політику імперського поневолення та ігнорування національних прав народів. Одним із європейських національних рухів бездержавних народів став і український.

Усі зазначені явища й процеси, що охопили європейські країни в XIX ст., знайшли відображення в розвитку українських земель.

Висновки. У 9 класі ви завершите вивчення Нової історії України, ознайомившись із подіями, що відбувалися на її землях наприкінці XVIII — на початку XX ст. Головним змістом «українського XIX століття» у суспільно-політичній сфері стало національне відродження українців.

Модернізація, що в XIX ст. охопила Європу, спричинила значні зміни в розвитку народів, які її населяли, зокрема українців.

Запитання та завдання

1. Якими є хронологічні межі Нової історії? **2.** Який етап Нової історії України вивчається в 9 класі? **3.** Що таке національне відродження? **4.** Що таке індустріальне суспільство? **5.** Якими є дві форми міграційних процесів? **6.** Що таке ринкові відносини?

7. Чому, на вашу думку, національне відродження українців вважають основним змістом «українського XIX століття»? **8.** Які зміни відбувалися під час модернізації, що охопила Європу в XIX ст.?

9. Покажіть на карті територіальні зміни, пов'язані з державною належністю українських земель, які відбулися наприкінці XVIII ст. Порівняйте межі розселення українців наприкінці XVIII ст. та сучасні кордони України. **10.** Об'єднайтеся у малі групи й сформулюйте якомога більше підстав, для чого необхідно вивчати історію України. Обміняйтесь думками між групами та складіть загальний перелік.

11. Чому, на вашу думку, саме зараз варто замислитися над тим, для чого ми вивчаємо історію? **12.** Український історик Іван Крип'якевич писав: «Сила України полягає в тому, що вона постійно підтримувала зв'язки із Західною Європою і звідти переймала всі живі культурні течії. Для Європи її значення полягало в тому, що Україна творила висунутий найбільше на схід бастіон європейської культури». Поясніть, як ви розумієте цю думку.

РОЗДІЛ І. **УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.**

§ 2. Наддніпрянська Україна у складі Російської імперії

1. Назвіть історико-етнографічні регіони українських земель у другій половині XVIII ст. **2.** Як і коли російський уряд ліквідував Гетьманщину та Запорозьку Січ? **3.** Унаслідок яких подій до складу Російської імперії увійшли Приазов'я, Причорномор'я, Крим та Правобережна Україна?

1 **Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії.** Наприкінці XVIII ст. Російська імперія володіла Слобожанщиною, Лівобережжям, Правобережжям та Півднем, що становило близько 85 % земель, заселених українцями. Підвладні Росії території називали **Наддніпрянською Україною,** або **Наддніпрянщиною.**

На українські землі було поширено загальноімперський адміністративно-територіальний устрій. Було запроваджено поділ на **губернії,** які, у свою чергу, поділялися на **повіти.**

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. імперський уряд став запроваджувати нові адміністративно-територіальні одиниці — **генерал-губернаторства.** Влада генерал-губернатора, особливо на підкорених імперією землях, мала характер військової диктатури. Він був наділений практично необмеженими повноваженнями, зосереджуючи військову,

Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ Наддніпрянської України

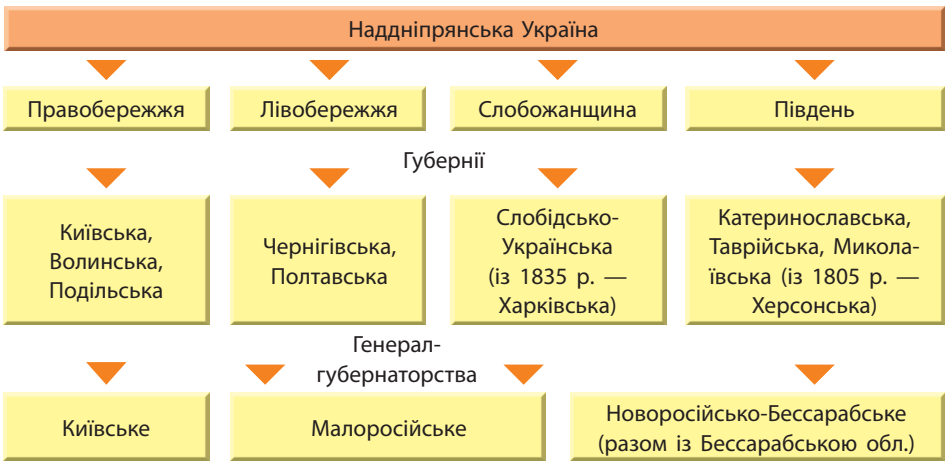

адміністративну, судову та фінансову владу. На посади губернатора і генерал-губернатора імператор призначав представників дворянства.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у Російській імперії не враховував історичних традицій адміністративного устрою Наддніпрянщини й мав на меті привести їх у відповідність до інших регіонів у її складі. В імперських колах стосовно українських земель використовували інші назви: Правобережжя називали Південно-Західним краєм, Південь — Новоросією, Лівобережжя і Слобожанщину — Малоросією.

Губернія — основна адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії із 1708 р.

Повіт — адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських землях із другої половини XIV ст. до 1923 р.

Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії в 1775—1917 рр., до складу якої входила одна або кілька губерній.

2 **Лівобережна і Слобідська Україна.** Кількість населення українських земель, підвладних Російській імперії наприкінці XVIII — у XIX ст., збільшилася приблизно втричі: із 7,7 до 23,5 млн осіб. Однак це відбувалося не лише за рахунок природного приросту населення, а й переселень представників інших народів до Наддніпрянщини.

У Російській імперії стосовно українців використовували назву «малороси», хоча в тогочасних наукових публікаціях і літературі досить поширеними були також визначення «українці» та «Україна».

Герби українських губерній

Національний склад і соціальна структура різних регіонів Наддніпрянської України мали певні відмінності. На Лівобережжі кількість українців у складі населення була найбільшою й сягала 95 %. Серед національних меншин найбільшу частку становили євреї, для яких наприкінці XVIII ст. було запроваджено **«смугу осілості»**.

Населення Наддніпрянської України наприкінці XVIII ст.

Регіон	Площа, тис. км^2	Приблизна кількість населення, млн осіб	Частка українців, %
Лівобережжя	102,4	2,3	95
Слобожанщина	54,5	1,0	86
Правобережжя	164,7	3,4	85
Південь	194,6	1,0	74

? **1.** Який регіон українських земель мав найбільшу площу? **2.** Який регіон українських земель був найбільше заселений, а який — найменше? **3.** У якому регіоні була найменша кількість українців у складі населення? Якими причинами це обумовлювалося?

Наддніпрянська Україна майже повністю, крім Харківщини, входила до «смуги осілості». Уперше її було визначено російським урядом у 1791 р. з метою запобігання проникненню євреїв у великоруські губернії й захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. Це було практичним порушенням важливого природного права людини — на вільний вибір місця проживання. Імператор Микола I додав до цих обмежень заборону проживання євреїв у містах, зокрема в Києві, Миколаєві, Севастополі, козацьких і державних селах Полтавщини. У багатьох інших містах було створено спеціальні квартали, де мали проживати лише євреї. На початку XX ст. «смуга осілості» зберігалася, хоча багато євреїв жили за її межами.

На Слобожанщині українці становили близько 86 % населення краю. Найбільш численною національною меншиною були росіяни, які переважали у східних частинах регіону.

Більшість українського населення Лівобережжя та Слобожанщини становили нащадки козаків та селяни. Козаки, які після ліквідації козацьких полків залишили військову службу, отримали статус особисто вільних державних селян. Більшість колишньої козацької старшини, що змогла довести своє походження, була

«Смуга осілості» — територія компактного проживання євреїв, що існувала в Росії в 1791—1917 рр., за межами якої їм було заборонено селитися.

За роботою. Листівка початку XX ст.

? Яку інформацію про зовнішній вигляд і працю селян Наддніпрянщини можна отримати за ілюстрацією?

зрівняна в правах із російським дворянством. Звичайні селяни (посполиті) втратили особисту свободу й стали кріпаками.

На Лівобережжі та Слобожанщині існувало багато великих і малих міст. Унаслідок імперської політики в них стала швидко збільшуватися кількість російських чиновників та військових. Права місцевого самоврядування до 1831 р. формально зберігалися, але фактично ігнорувалися. Ремісництво й купецтво занепадали. Поступово українці ставали меншістю серед купецтва, поступаючись єврейським і російським купцям. Міське населення втрачало самобутній український характер і ставало російськомовним.

3 **Правобережна й Південна Україна.** Серед населення Правобережжя українці становили 85 %. Більшість із них були селянами-кріпаками. Поляки у складі населення налічували лише 5 %, але посідали в краї панівне становище. Російський уряд після приєднання Правобережжя підтвердив усі права польських землевласників. Другою за кількістю національною меншиною в краї були євреї. Вони селилися переважно в містах і містечках, де становили близько 70—80 % населення. Роль місцевої еліти в краї зберігала польська або сполонізована знать. Це привело до того, що Правобережжя стало регіоном, де активно діяли представники польського національно-визвольного руху.

Південна Україна серед інших земель, приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст., була найпривабливішим регіоном. Величезні незаселені території родючих причорноморських степів відкривали можливості для колонізації краю. Південь міг стати головним постачальником зерна на західноєвропейський ринок. Імперський уряд різними пільгами заохочував переселятися сюди селян та іноземних колоністів.

Українське село.
XIX ст.

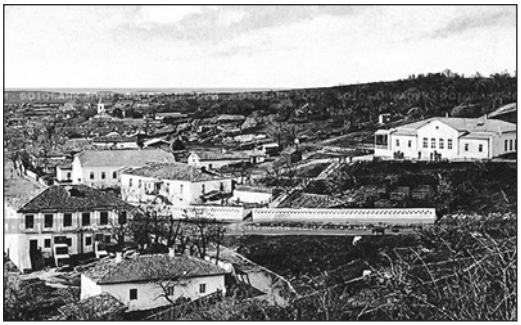

Німецька колонія Нейзац у Криму.
Листівка початку XX ст.

Протягом першої половини XIX ст. кількість населення губерній Півдня зросла вдвічі й у 1851 р. налічувала 2,3 млн осіб. Унаслідок переселенських процесів етнічний склад Півдня був досить різноманітним. Українці становили близько 74 %, росіяни — 12 %, молдавани — 9 %. Серед інших народів, які заселяли Південь, були серби, поляки, німці, болгари, угорці, євреї, греки та інші.

Більшість працездатного населення складали державні селяни та іноземні колоністи. Вони були особисто вільними, володіли земельними наділами, могли продавати й купувати землю, сплачували податки державі. Кріпосні селяни становили близько 6,5 % жителів краю. Великі землевласники мали тут найбільші володіння, отримані від імперського уряду за вірну службу. Так, баронам Фальц-Фейнам належало 100 тис. десятин землі, графам Канкрінам — 60 тис., графам Воронцовим-Шуваловим — 59 тис. десятин. Із заснуванням нових міст, розвитком торгівлі та будівництвом промислових підприємств зростала кількість міщан. Національний склад міського населення був дуже різноманітним, українці в ньому становили меншість.

На Кримському півострові відбулися зміни у складі населення, пов'язані з наміром Російської імперії витіснити із цих земель кримських татар та інші народи Криму й замінити їх російськими переселенцями, що почав реалізовуватися після приєднання цього регіону. У результаті тисячі татар, особливо ті, що жили поряд із портами, розпродали за безцінь свої землі й господарство та втекли до турецьких володінь. На 1802 р. за попередні десятиліття півострів залишило близько 300 тис. осіб. При цьому власне кримських татар у складі населення у 1793 р. залишилося трохи більше 60 тис. осіб. Не зникнути як етносу в нових умовах кримськотатарському народу допомагала висока народжуваність.

Російська влада після оволодіння Кримом відбирала в місцевого населення кращі та родючі землі й дарувала їх російським дворянам і чиновникам. У період від приєднання півострова до початку XIX ст. було відібрано й роздано близько 290 тис. десятин землі. Кримських татар виселяли до безплідного степу. Замість татар, що залишали свій край, російська влада запрошувала переселятися сюди іноземних колоністів. Упродовж першої половини XIX ст. до Криму було поселено понад 30 тис. осіб. Їм безкоштовно надавали ділянку землі й звільняли на десять років від сплати податків.

4 **Політика російського уряду щодо Наддніпрянської України*.** У складі Російської імперії наддніпрянські українці опинилися в політичній системі, життя якої суттєво відрізнялося від звичних їм умов. У Росії існувала централізована система управління на чолі з імператором. Виконання законів і розпоряджень уряду покладалося на численне чиновництво, яке для населення імперії було безпосереднім уособленням влади. Одним із завдань чиновників було збирання податків. Більшість населення поступово пристосовувалася до імперських порядків і вважала їх цілком правильними.

У Наддніпрянщині постійно розміщувалися значні військові формування російської армії, утримання яких стало важким тягарем для місцевого населення. Водночас для представників сімей української еліти військова служба була можливістю зробити непогану кар'єру.

У ставленні до Наддніпрянської України уряд імперії постійно підкреслював, що її землі є давньою й невід'ємною частиною Росії, яку вона на деякий час втратила. Українців вважали «малоросами», які належали до єдиного «великоруського народу». Політика ігнорування національних особливостей як українців, так і інших підкорених народів, а також наявність в імперії російського народу, що становив більшість її населення, обумовлювала здійснення **русифікації** всіх сфер суспільного життя.

Русифікація — сукупність дій та заходів російського уряду, спрямованих на звуження й витіснення на другорядні ролі національних мов, культур, історії та одночасне висунення на провідні позиції російської мови, культури та історії.

У Наддніпрянщині русифікація була спрямована на викорінення наявних відмінностей між «малоросами» й «великоросами». Українці потерпали від того, що їх мову й культуру зневажливо вважали спольщеними, прищеплювали комплекс меншовартості порівняно зі

* Тут і далі: параграфи та пункти параграфів, позначені зірочкою, передбачені для поглиблення знань.

«старшими братами» росіянами. Унаслідок цього збереження власної мови, культури та історії ставало для українців питанням виживання як нації.

Висновки. Після приєднання українських земель до Російської імперії на них було поширено адміністративно-територіальний устрій, який без істотних змін зберігався понад 100 років.

Наддніпрянщина складалася з окремих історико-етнографічних регіонів, розвиток яких під імперською владою мав певні особливості.

У політиці Російської імперії стосовно Наддніпрянської України відображалися її прагнення русифікації цього регіону.

Запитання та завдання

1. Якими історико-етнографічними регіонами українських земель наприкінці XVIII ст. володіла Російська імперія? **2.** У якому регіоні Наддніпрянщини існувала Подільська губернія? **3.** На які губернії поділялася Південна Україна? **4.** Назвіть генерал-губернаторства, створені російською владою на українських землях. **5.** Який регіон Наддніпрянщини наприкінці XVIII ст. був найбільшим за площею, а який — за кількістю населення? **6.** Що таке русифікація?

7. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії. **8.** Якими були спільні й відмінні риси національного складу й соціального становища населення різних регіонів Наддніпрянщини? **9.** Яку політику здійснював уряд Російської імперії стосовно українських земель? Які зміни в житті українців вона спричинила?

10. Покажіть на карті регіони Наддніпрянської України, губернії та їх центри. **11.** Проведіть дискусію за проблемою «Спільне та відмінне в політиці Російської імперії в регіонах Наддніпрянської України».

12. Французький мислитель Жан-Жак Руссо стосовно долі поляків після поділів Речі Посполитої писав: «Ви [поляки] не можете завадити [вашим ворогам] проковтнути вас, але якщо ви дотримаєтесь того, щоб жодний поляк ніколи не став росіянином, я гарантую: Росія ніколи не поневолить Польщу». За яких умов, на думку мислителя, може вижити нація? Що необхідно було робити українцям, щоб уберегтися від денаціоналізації?

§ 3. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин цієї доби

1. Яке місце посідали українські землі в міжнародних відносинах XVIII ст.? **2.** Якими були результати й наслідки російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.? **3.** Коли російський уряд ліквідував Запорозьку Січ? Як склалася після цього доля запорозьких козаків?

1 Українські землі під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр.

Перебуваючи під імперською владою, українці були змушені брати участь у реалізації далекосяжних зовнішньополітичних планів російського уряду. На Наддніпрянщину припадав важкий тягар використання її людського й господарського потенціалу.

На початку XIX ст. між Російською та Османською імперіями запанував період нетривалого миру. Проте російський уряд порушив свої союзницькі зобов'язання й надав підтримку учасникам антитурецького національно-визвольного повстання, що охопило Сербію в 1804 р. У грудні 1806 р. Туреччина оголосила війну Росії.

Наддніпрянщина повною мірою відчула тягар нової російсько-турецької війни. У Чернігівській, Полтавській, Слобідсько-Українській, Київській, Катеринославській та Херсонській губерніях було оголошено набір до ополчення. Із Лівобережжя на потреби армії реквізували понад 14 тис. волів, 6 тис. возів та 1 тис. коней у супроводі 4 тис. селян-погоничів.

Трагічним для наддніпрянських українців стало те, що до складу турецької армії входили підрозділи задунайських козаків. Унаслідок цього вони змушені були йти брат на брата, вбивати єдиновірців задля чужої війни.

Війна тривала довго. **Бухарестський мирний договір** між Російською та Османською імперіями було підписано 16 травня **1812 р.** Росія здобула право судноплавства Дунаєм і приєднала Бессарабію. Більшість її населення становили молдавани, але в Хотинському, Акерманському та Ізмаїльському повітах проживало чимало українців.

? Опишіть за ілюстрацією зовнішній вигляд задунайського козака.

Задунайський запорожець. Художник С. Васильківський

2 Українські землі в планах Наполеона I Бонапарта*.

Французький імператор Наполеон I Бонапарт, готуючись до війни з Російською імперією, розробляв плани її ослаблення через відокремлення підкорених нею територій. Претензії на західноукраїнські землі й Правобережжя, які до поділу Речі Посполитої входили до її складу, висували поляки. Проте імператор, зацікавлений у підтримці Австрії, не поспішав гарантувати задоволення їхніх вимог, хоча й не відкидав повністю.

Свідченням того, що Наполеон не залишав своїх намірів використати українські землі в боротьбі з Росією, стала стаття, надрукована в 1807 р. в офіційній французькій урядовій газеті

«Публіцист». Вона висвітлювала отриману у вищих колах інформацію, що «з Польщею межує давня козацька Україна, одна з найбільш урожайних країн світу, яка своїми багатствами заслуговує на пильну увагу нашої держави. Тепер, коли справа Польщі розв'язана (Наполеон утворив із польських земель, відібраних у Пруссії та Австрії, Варшавське герцогство. — *Авт.*), настала черга й родючої батьківщини Мазепи».

У міністерстві закордонних справ Франції за дорученням Наполеона було розроблено кілька проектів стосовно майбутнього Наддніпрянщини в разі російсько-французької війни. Ці плани передбачали відокремлення українських земель від Російської імперії і поділ їх на кілька частин. Землі Волині були обіцяні Австрії за її допомогу у війні проти Росії. Усі інші землі Правобережної України відходили до Варшавського герцогства. У Лівобережній та Південній Україні планувалося створити дві наполеоніди — українські держави під протекторатом Франції.

Українські землі під час російсько-французької війни 1812 р. У червні 1812 р. розпочалася російсько-французька війна. Наполеон планував захопити Москву й звідти продиктувати свої умови імператору Олександру I.

Ставлення до війни у вищих колах суспільства Наддніпрянщини було різним. Серед польської шляхти Правобережжя переважали прихильники Наполеона, які розраховували за його допомогою відновити Польську державу. Проте багатьох поляків російська влада влаштовувала, і до того ж їх не задовольняли чутки, що нібито Наполеон звільнить селян від кріпацтва.

Серед землевласників Півдня України, які були вірними прибічниками російської влади, оскільки отримали від неї свої маєтки, переважало негативне ставлення до Наполеона. На Лівобережжі невелика частина українського дворянства сподівалася за допомогою Наполеона відновити автономію Української держави. Більшість дворянства відлякували радикальні зміни, пов'язані із Великою французькою революцією кінця XVIII ст., і тому воно підтримувало російську владу як гаранта своїх прав та привілеїв.

У складі французької армії була значна кількість українців. Один із двох уланських полків польського легіону «Вісла» французької армії був укомплектований вихідцями з Поділля. П'ять із восьми полків 30-тисячного австрійського корпусу генерала Карла Шварценберга комплектувалися в Галичині.

Обидві імперії були зацікавлені у використанні потенціалу українських земель. У багатьох містах Наддніпрянщини (Київ, Житомир, Сосниця та інші) були розташовані величезні склади, де зберігалися

тисячі тонн борошна, круп, вівса, ячменю, що перевищувало половину всіх запасів Російської імперії. Російський уряд за будь-яку ціну намагався їх зберегти, а Наполеон прагнув захопити.

Нестача легкої кінноти змусила російського імператора погодитися на формування чотирьох полків Українського козацького війська в Київській та Подільській губерніях.

Із попереднього розпорядження про утворення Українського козацького війська, затвердженого Олександром I у Вільно (5 червня 1812 р.)

Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою та охотою до неї.

Воно має складатися з чотирьох полків: кожен полк — із восьми ескадронів, а ескадрон — зі 150 козаків…

Як мине в українських полках потреба, усі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються належними війську і за першою потребою мають з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для цього вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це власним коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти (їхні), які народжені від (часу) вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим із них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для селення землі казенні, — про що буде ухвалена тоді окрема постанова…

? **1.** Якою, відповідно до документа, мала стати загальна кількість Українського козацького війська? **2.** Що обіцяли селянам, які підуть служити до війська? **3.** Що, на вашу думку, мало особливо приваблювати селян?

У липні 1812 р. Олександр I доручив малоросійському генерал-губернатору сформувати на тих самих умовах, що й на Правобережжі, Малоросійські кінно-козацькі полки в Полтавській (дев'ять полків) та Чернігівській (шість полків) губерніях. Крім того, із цих двох губерній (в інших це було заборонено) узяли 43 тис. селян до пішого земського ополчення. У складі Російської армії воювали також полки Чорноморського та Бузького козацьких військ, прикордонні загони правобережних «лісових козаків» і понад 1 тис. херсонських козаків, очолюваних В. Скаржинським.

У вирішальній битві між російською та французькою арміями в серпні-вересні 1812 р. під селищем Бородіно на шляху до Москви брали участь регулярні полки, сформовані в Наддніпрянщині.

Коли французька армія, зазнавши поразки, відступала з території Російської імперії, українські формування брали участь у її переслідуванні та закордонному поході російської армії. Вісім українських козацьких полків у складі російської армії були учасниками грандіозної «битви народів» 16—18 жовтня 1813 р. під Лейпцигом. Три полки Бузького

Формування козацького полку на Полтавщині. 1812 р.

? Яку інформацію про формування козацьких полків у 1812 р. можна отримати за ілюстрацією?

козацького війська та Українська кінно-козацька дивізія, сформована з правобережних козацьких полків, відзначилися в боях за Париж.

Після перемоги Олександра I у війні з Наполеоном українські частини повернулися додому. Усі полки були розформовані. Втрати українців склали близько 6 тис. осіб. Більшість ополченців повернули до кріпацького стану. Козакам Малоросійських кінно-козацьких полків запропонували продовжити службу в Чорноморському козацькому війську або повернутися до свого селянського стану, оскільки більшість із них раніше належала до державних селян. Сформовані на Правобережжі Українське козацьке військо та полки Бузького козацького війська ліквідували і в 1817 р. перетворили на військових поселенців, які мали поєднувати військову службу із сільськогосподарською працею. У Наддніпрянщині **військові поселення** створили в Слобідсько-Українській, Катеринославській, Київській та Херсонській губерніях. Їх запровадження зустріли з надзвичайним незадоволенням, свідченням чого стали численні бунти й повстання військових поселенців.

Військові поселення — особлива організація частин російських військ у 1810—1857 рр., яка поєднувала військову службу з веденням сільського господарства.

4 **Запорозькі козаки на нових землях.** Після ліквідації Запорозької Січі одна частина козацтва залишилася на землях Російської імперії, друга — знайшла притулок в Османській імперії. Трагедія цих людей поглиблювалася тим, що під час війн між Росією і Туреччиною вони були змушені воювати з єдиновірцями. Служба двом імперіям формально зберігала козацтво, але позбавляла його головної ролі — захисника свого народу.

Чорноморське козацьке військо, створене з козаків-запорожців, що залишилися під російською владою, спочатку жило на землях між Бугом і Дністром у межах Російської імперії. Проте після перемоги в російсько-турецькій війні 1787—1791 рр. російський уряд став роздавати землі, де жили козаки, російським чиновникам та іноземним колоністам. Перспектива обернення на кріпаків спонукала козаків домагатися від імперського уряду дозволу переселитися в інші місця.

У 1792 р. Чорноморське козацьке військо переселили на Чорноморську оборонну лінію на правому березі Кубані, захист якої став основним обов'язком козаків. Спочатку традиційні форми життя козацтва зберігалися. Однак через деякий час козацька старшина розробила нові правила, а російський уряд затвердив їх. За ними козацьку раду було ліквідовано та встановлено приватну власність старшини на землі, призначені раніше всьому війську. Скасовувалася давня козацька заборона на перебування на Січі жінок. Місто Катеринодар, де розташовувався головний кіш Чорноморського козацького війська, став звичайним містом, де жили сімейні козаки.

Частині колишніх запорожців, що переселилася до Османської імперії, султан надав землі в гирлі Дунаю, де й виник Задунайський кіш. Обов'язком козаків-задунайців була військова служба при турецькому флоті під час військових походів. На Січі завжди перебував турецький чиновник, офіційним обов'язком якого було видавати паспорти тим, хто залишав її межі, а неофіційним — стежити за поведінкою козаків.

Не довіряючи козакам-задунайцям, турки вимагали, щоб кожного разу, коли ті рушають у походи проти християн із турецькою армією, кіш відповідав власним життям за вірність своїх товаришів.

У 1785 р. близько 8 тис. козаків-задунайців оселилися у володіннях австрійських Габсбургів у провінції Банат. Там вони заснували Банатську Січ і несли прикордонну службу на австро-турецькому кордоні. У 1805 р. вони повернулися до турецьких володінь.

Головним джерелом поповнення Задунайської Січі були втікачі з Наддніпрянської України. Завдяки цьому кількість козаків-задунайців в окремі роки досягала 10 тис. осіб.

5 **Місце України в російсько-турецькій війні 1828—1829 рр.** Наприкінці 20-х рр. XIX ст. відносини між Османською та Російською імперіями знову загострилися. Росія наполягала на своєму праві захищати православних підданих султана. Російсько-турецька війна 1828—1829 рр. була спричинена підтримкою нею грецького національно-визвольного повстання проти турецького панування.

Під час нової війни, як і раніше, селяни були змушені постачати необхідне для російської армії продовольство, надавати волів і підводи для перевезення вантажів.

У війні використали створене в 1828 р. у Південній Бессарабії **Дунайське козацьке військо.**

Несподівану допомогу російська армія отримала від козаків-задунайців. Кошовий отаман Задунайського козацького війська **Йосип Гладкий** (1789—1866) відмовився йти воювати «брат на брата» і разом із 500 своїми прибічниками перейшов на бік росіян. Він показав російським військам переправу через Дунай, яка була невідома туркам і не охоронялася. Завдяки цьому російська армія здійснила раптовий успішний наступ, результатом якого стала перемога у війні. Дізнавшись про перехід частини козаків-задунайців на бік росіян, турки жорстоко розправилися з тими, хто залишився на Січі, і зруйнували її. Так, у 1828 р. припинила своє існування Задунайська Січ.

Османська імперія, зазнавши поразки у війні, за Адріанопольським договором 1829 р. віддала Російській імперії гирло Дунаю й східне узбережжя Чорного моря. Із числа козаків-задунайців, що перейшли на бік Росії в роки війни, у 1832 р. було створено **Азовське козацьке військо.**

Із Положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї від 27.05.1832 р.

1. Для оселення запорозьких козаків призначається в Катеринославській губернії Олександрівський повіт: так звана Бердянська земля, всього 43 141 десятина.

2. До складу Запорозького козацького війська приєднати міщан Петровського посаду, кількістю 238 ревізьких душ, із землею в їхньому володінні кількістю до 4 тис. десятин і всіма їхніми рибними заводами та очеретяними плавнями, причому надаються їм усі вигоди й права, узагалі козачому війську даровані. Із таким приєднанням козацьке військо матиме в спільному володінні рибні заводи на Азовському морі, що розташовані на березі тієї землі, де росте очерет…

6. Козацьке військо звільняється назавжди від земських повинностей, крім тих, що стосуються їхньої землі.

7. Військові повинності воно виконує за прикладом інших козацьких військ…

15. Із поселення запорозьких козаків узяти їм назву Азовського козацького війська.

? **1.** Знайдіть на карті землі, які отримало Азовське козацьке військо. **2.** Якими були права й привілеї, надані Азовському козацькому війську?

Першим наказним отаманом війська став Й. Гладкий. Проте він уже не обирався козаками, а призначався російським урядом і був підпорядкований новоросійсько-бессарабському генерал-губернатору. У мирний час азовські козаки патрулювали східне узбережжя Чорного моря —

від Керченської протоки до міста Поті. У випадку війни вони мали своїми силами здійснювати його оборону. На початку 60-х рр. XIX ст., коли необхідність в Азовському війську зникла, козаків із сім'ями стали примусово переселяти на Кубань. У 1864 р. військо ліквідували, а його клейноди передали **Кубанському козацькому війську**. Тих, хто не бажав переселятися, перевели з козацького стану до селянського.

Висновки. У системі міжнародних відносин першої третини XIX ст. українські землі відігравали роль об'єкта в політичних планах інших держав.

- Російський уряд у війнах, які вела в цей час імперія, використовував сформовані на українських землях підрозділи козацтва.
- Участь у російсько-французькій війні 1812 р. сприяла зростанню національної самосвідомості українців, спонукала до боротьби проти кріпацтва й самодержавства.
- Усть-Дунайське (Буджацьке), Дунайське та Азовське козацькі війська на службі в російського уряду принципово відрізнялися від українського козацтва попередніх століть. Проте вони допомогли зберегти для нащадків чимало звичаїв і традицій козацької спадщини.

Запитання та завдання

◆ **1.** У яких губерніях Наддніпрянщини було здійснено набір ополчення під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр.? **2.** Які землі приєднала Російська імперія за Бухарестським мирним договором? **3.** Яка держава за допомогу Наполеону I у війні з Росією мала отримати Волинь? **4.** Скільки Малоросійських кінно-козацьких полків російська влада створила на Лівобережній Україні в 1812 р.? **5.** Коли турецький уряд ліквідував Задунайську Січ? **6.** Хто був першим наказним отаманом Азовського козацького війська?

7. Охарактеризуйте роль українських земель і їх населення в російсько-турецькій війні 1806—1812 рр. **8.** Яке місце посідали українські землі в планах французького імператора Наполеона I? **9.** Охарактеризуйте внесок українських військових формувань у перемогу Російської імперії у війні з Наполеоном I. **10.** Якою була доля нащадків запорозьких козаків після ліквідації Січі? **11.** Як було утворено Азовське козацьке військо?

12. Складіть план за пунктом параграфа «Україна в російсько-французькій війні 1812 р.». **13.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть місце Наддніпрянщини в імперських війнах першої половини XIX ст. Чи могло воно бути іншим? Чому?

14. Характеризуючи долю нащадків запорозьких козаків у XIX ст., дослідники називали їх «двома гілками зрубаного дерева». Поясніть, як ви розумієте цей вислів. Наведіть факти, які свідчать, що уряди Російської та Османської імперій використовували нащадків запорожців у своїх інтересах.

§ 4. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України

1. Якими були особливості економічного становища українських земель у другій половині XVIII ст.? **2.** Що таке промислова революція? Де і коли вона розпочалася в Європі? **3.** Які зміни в європейському суспільстві спричинило розгортання промислової революції? **4.** Назвіть нові міста, які були засновані на українських землях у другій половині XVIII ст. **5.** Як розвивалася торгівля в Україні у XVIII ст.? **6.** Які товари вивозилися з українських земель до інших країн, а які — завозилися?

1 Сільське господарство та аграрні відносини в Наддніпрянській Україні.

У першій половині XIX ст. економіка Наддніпрянської України зберігала аграрний характер. У сільському господарстві Наддніпрянщини на початку століття працювало близько 95 % населення, а в середині століття — 89 %. Близько 75 % усієї оброблюваної землі перебувало в приватній власності поміщиків. Головними виробниками сільськогосподарської продукції були селяни, які за своїм правовим становищем поділялися на дві основні групи:

- поміщицькі селяни, або кріпаки (перебували в особистій залежності від поміщиків та були прикріплені до їхніх маєтків. Поміщицькі селяни кількісно переважали на Правобережжі);
- державні селяни (належали державній скарбниці й офіційно називалися «вільними сільськими обивателями». Вони були особисто вільними й вели власне господарство. Державні селяни переважали на Півдні та Лівобережжі).

Основною формою експлуатації поміщицьких селян була панщина, або відробіткова рента. Державні селяни сплачували грошову ренту, віддаючи чверть своїх прибутків як податок державі. Російський уряд у 1797 р. офіційно обмежив панщину трьома днями на тиждень. Проте поміщики обходили закон за допомогою урочної системи, коли на один день панщини давалося таке завдання («урок»), яке можна було викона-

Кількість селян у складі населення Наддніпрянщини на середину XIX ст.

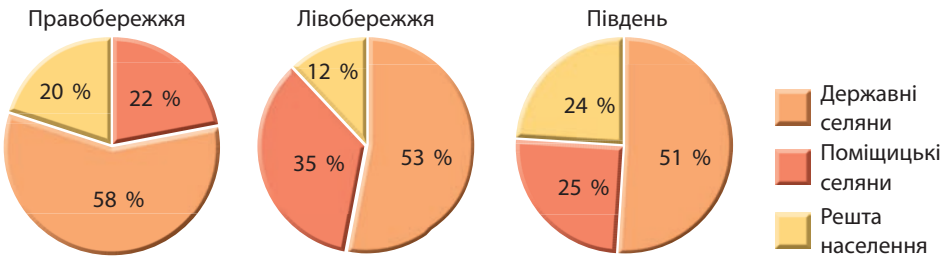

ти лише за два-три дні. Землевласники також запроваджували «місячину», і селяни за постійну панщину отримували місячне утримання натурою (тобто продуктами).

Потерпали селяни й від обезземелення. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спричиняло те, що власники маєтків збільшували кількість поміщицької землі як джерела своїх прибутків і постійно зменшували розміри селянських наділів.

Посилюючи експлуатацію кріпаків, поміщики на невеликий період збільшили свої прибутки. Однак зубожіння селян, занепад їхніх господарств, відсутність стимулів для кращої праці, неможливість використовувати нову техніку робили неминучим занепад поміщицьких маєтків. У 30—40-х рр. XIX ст. після нетривалого періоду розквіту кріпосницькі господарства опинилися в стані кризи. Її головною причиною було панування **кріпосного права**.

На панщину. Художник М. Дерегус

? Що, на вашу думку, хотів передати своїм твором художник?

Кріпосне право, кріпацтво — система правових норм, які встановлювали залежність селянина від пана й право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю.

Товаризація — процес, за якого продукти праці виробляються для потреб ринку.

Розгортання процесів **товаризації** сільськогосподарського виробництва призводило до майнового розшарування селян. Швидкими темпами воно поширювалося серед державних селян Лівобережжя та Півдня. Зокрема, у Катеринославській губернії селяни-власники зосередили у своїх руках 18 % усієї приватної землі. З'являлися окремі заможні селяни, які володіли або орендували 100 і більше десятин землі. Імперський уряд підтримував державних селян. Їх було зрівняно в правах із міщанами щодо придбання землі, дозволено створювати фабрики й заводи.

Процеси розшарування розгорталися також серед поміщицьких селян. Їм дозволялося купувати землю на ім'я свого поміщика, використовувати найманих працівників, засновувати підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Проте їхнє правове становище залишалося незмінним, і поміщик міг у будь-який час забрати все їхнє майно.

Погіршення умов існування кріпаків перетворювало їх на джерело соціальної нестабільності. Проте, намагаючись розв'язати селянське

питання, імперський уряд остерігався невдоволення поміщиків, які вважали його дії втручанням у їхні справи.

Із «Записки про кріпосний стан» українського громадського діяча Г. Галана

Селяни утримуються від придбання через природну невпевненість у міцності цього надбання, приховують нажите ними, перетворюючи його на мертвий капітал, а поміщики, зі свого боку, легше марнотратять придбане ними, як таке, що можна легко повернути і знову відшкодувати завдяки даровій праці.

? **1.** Які факти наводить автор документа? **2.** Які висновки можна зробити про вплив кріпосного права на розвиток сільського господарства Наддніпрянщини?

2 Початок промислової революції в Наддніпрянській Україні. У 30-х рр. XIX ст. в Наддніпрянщині розпочалася **промислова революція (переворот).** Мануфактури, що були створені на українських землях у складі Російської імперії, базувалися на ручній примусовій праці кріпаків. Тому перехід до фабрично-заводської промисловості з машинним виробництвом, заснованим на вільнонайманій праці, спричинив тут поступову руйнацію кріпосницьких порядків.

Кількість мануфактур зменшувалася, а фабрик і заводів — зростала. Якщо в 1825 р. в Наддніпрянщині існувало близько 650 підприємств фабрично-заводської промисловості, то в 1861 р. їх уже налічувалося 2330. Особливо швидко нові підприємства з'являлися в суконній промисловості. Протягом 1805—1859 рр. кількість суконних підприємств у Наддніпрянщині зросла з 27 до 160. Основним центром суконної промисловості стало село Клинці на Чернігівщині, де в 1860 р. діяло дев'ять суконних фабрик. У 1789 р. виник ливарний завод у Херсоні, де виготовляли гармати для морського флоту. Суднобудівні заводи існували в Миколаєві та Херсоні. У 1824 р. перший цукровий завод збудували в Київській губернії. Швидкими темпами розвивалася кам'яновугільна промисловість. На середину XIX ст. Донбас став другим за розмірами (після Силезького басейну в Польщі) у Російській імперії центром кам'яновугільної промисловості. Нові підприємства виникали також у цукровій галузі. На середину XIX ст. Наддніпрянщина забезпечувала понад 80 % загальноімперського виробництва цукру. Першими українськими цукрозаводчиками були брати Яхненки та Ф. Симиренко.

Перші верстати для фабрично-заводських підприємств завозилися з-за кордону, переважно через порт Одеси. У 40—50-х рр. XIX ст. підприємства

Промислова революція (переворот) — процес розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактур, де застосовувалася ручна праця, до фабрик і заводів, які характеризувалися постійним використанням машин і верстатів.

з виробництва промислового устаткування виникли в Києві, Катеринославі, Ромнах, поблизу Луганська та інших містах. У 1861 р. в Наддніпрянщині діяло близько 20 механічних заводів.

Разом зі становленням фабрично-заводської промисловості утворювалися нові суспільні верстви: підприємці й наймані промислові робітники. Серед власників фабрик і заводів переважали росіяни. Формуванню прошарку промислових робітників перешкоджало існування кріпацтва.

Становище робітників більшості фабрик і заводів було надзвичайно тяжким. Робочий день тривав до 15 годин, заробітна платня була мізерною, а умови життя — жахливими. Чимало робітників ставали каліками й гинули через відсутність техніки безпеки та медичної допомоги.

Розвиток міст. У першій половині XIX ст. більшість українських міст і містечок були невеликими, кількість їхнього населення не перевищувала 1—2 тис. осіб. У середині XIX ст. з 850 міст і містечок усіх українських земель лише 62 мали понад 10 тис. жителів, а населення більш ніж 50 тис. осіб налічували лише п'ять із них.

Новим явищем стала поява в містах Наддніпрянщини промислових підприємств, на яких працювали вільнонаймані робітники. Поступово міста змінювали свій вигляд і перетворювалися на центри зосередження фабрично-заводської промисловості. Поряд із підприємствами виникали робітничі поселення, де мешкали працівники фабрик і заводів. Інколи з робітничих поселень виникали нові населені пункти. Кількість міських жителів за першу половину XIX ст. зросла втричі. Особливо швидко розвивалися міста Півдня, де за цей час кількість населення збільшилася в 4,5 разу. Найнаселенішим містом була Одеса — головний порт Російської імперії з торгівлі зерном.

Кількість промислових робітників у Наддніпрянській Україні

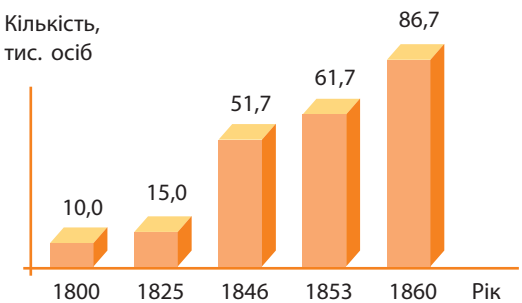

Найбільші українські міста в середині XIX ст.

Місто	Кількість населення, тис. осіб
Одеса	114
Київ	71
Львів	70
Бердичів	54
Харків	50

Жодне з великих міст сучасної Європи не може зрівнятися за темпами зростання в XIX ст. з Одесою. Її заснували в 1794 р. на землях, отриманих Росією в результаті російсько-турецької війни 1787—1791 рр. На цьому місці розташовувалася турецька фортеця Єні-Дунья (Новий Дунай) у місцевості Хаджибей, захоплена російським адміралом, іспанцем Хосе де Рибасом. За дорученням імператриці Катерини II він став першим головним будівничим нового міста, ім'я якого й сьогодні носить одна з головних вулиць Одеси — Дерибасівська.

Багато зробив для розвитку Одеси генерал-губернатор Новоросії й міський градоначальник дюк (герцог) Арман де Рішельє. Саме за його правління в місті з'явився театр, який одесити порівнювали з Паризькою оперою. Між морем і портом було прокладено Приморський бульвар, звідки відкривався чудовий морський краєвид. У 1828 р. вдячні одесити на власні кошти встановили пам'ятник дюку Рішельє на верхівці Потьомкінських сходів, який і зараз прикрашає місто. Рішельє рукою вказує на морський порт як головне джерело добробуту міста.

Під владою Російської імперії правове становище українських міст зазнало суттєвих змін. У 1831 р. було скасовано дію магдебурзького права для всіх міст Наддніпрянщини, крім Києва, а в 1835 р. його ліквідували й тут. Натомість створювалися міські думи на чолі з міськими головами, підпорядкованими імперській адміністрації.

Дедалі вагоміше місце у структурі міського населення посідали російські чиновники й військові. Влада підтримувала переселення до українських міст російських купців. Таким чином українців поступово витісняли з провідних позицій у торгівлі. У містах і містечках Правобережжя в торгівлі й ремеслі йшли попереду представники єврейського й польського населення. Особливістю міст Півдня був їх інтернаціональний склад населення.

4 **Розвиток торгівлі.** У першій половині XIX ст. склалася сільськогосподарська спеціалізація регіонів Наддніпрянщини. На Лівобережжі поруч із зерновими вирощували тютюн і коноплі. Правобережжя було районом вирощування озимої пшениці й цукрових буряків. На Півдні на початку освоєння краю розвивалося вівчарство, а пізніше — вирощування пшениці на експорт. Поглиблення сільськогосподарської спеціалізації сприяло розвитку торгівлі.

Оптова торгівля здійснювалася на великих ярмарках. Найбільші з них відбувалися в січні-лютому та червні—серпні, коли ґрунтові дороги були найбільш придатними для перевезення вантажів. У першій чверті XIX ст. в Наддніпрянщині щорічно відбувалося понад 2 тис. ярмарків із 4 тис. в усій Російській імперії. Найбільші з них збиралися в Харкові, Сумах, Ромнах, Полтаві, Кролевці, Києві, Кременчуці, Ніжині, Стародубі, Бердичеві, Єлисаветграді, Катеринославі, Одесі. Існували як загальні, так і спеціалізовані ярмарки, де продавали зерно, коней, вовну тощо.

На сільських ярмарках переважали селянські вироби й товари, необхідні для сільськогосподарської праці. Постійними учасниками ярмарків були торговці-скупники. Складовою внутрішньої торгівлі в Наддніпрянщині були сільські та містечкові базари, де торгували промисловими й сільськогосподарськими товарами. Базари збиралися кілька разів на тиждень або щоденно.

Перевезення товарів здійснювали селяни, які відбували гужову повинність, або **чумаки**. До появи залізниць вони відігравали основну роль у перевезенні всіх вантажів. Чумацькі ва́лки доправляли зерно до чорноморських портів, а звідти везли сіль, рибу та інші товари. Заможні чумаки в майбутньому започаткували династії українських підприємців.

Ярмарок. Художник В. Маковський

? Що, на вашу думку, хотів передати своїм твором художник?

Чумаки — українські візники, які в XVI—XIX ст. здійснювали торговельно-візницький промисел.

Управитель Полтавської скарбничої палати М. Арандаренко про організацію чумацького промислу

Ті, що здійснюють візникування солі з Криму та Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, звуться чумаками. Цей клас, що підкорив себе особливим умовам під час візникування, відрізняється цим від інших малоросіян…

Візникування своє чумаки провадять зазвичай ва́лками (по-малоросійському фура), які складаються з кількох десятків возів (по-чумацькому паровиці). Валка, або фура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникування, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство називається в них артіллю. Кожний чумак у своїй артілі підкоряється в суворому розумінні всім умовам і в разі відходження від них карається і навіть виганяється з артілі. Отаман вирішує всі суперечки остаточно, він призначає кару, і вся артіль підкоряється йому безумовно…

? **1.** Чим повсякденне життя чумаків нагадувало козацькі звичаї? **2.** Як був організований чумацький промисел? **3.** Що свідчить про використання в чумацькому промислі вільнонайманої праці з винагородою згідно з працею кожного робітника?

Наддніпрянщина посідала важливе місце в зовнішній торгівлі Російської імперії. Вона забезпечувала 78 % експорту зерна та 55 % вивозу вовни. У першій половині XIX ст. азовсько-чорноморські порти за обсягами перевезень стали значно випереджати балтійські. Однією

Порто-франко — порт або частина приморської території в деяких країнах, у межах якої дозволяється вивезення та ввезення товарів без сплати мита.

з причин цього була їхня наближеність до українських земель, де продукція вироблялася для продажу за кордон. Українська пшениця становила 81 % продукції землеробства, яка вивозилася через чорноморсько-азовські порти. Значну роль ці порти відігравали також у ввезенні (імпорті) закордонних товарів до імперії. До початку промислової революції в ньому переважали предмети розкоші й лише пізніше їх потіснили машини й технічне обладнання. Найбільшим серед чорноморсько-азовських портів була Одеса, яка в 1817 р. отримала статус **порто-франко** (фактично був уведений лише в 1819 р.).

5 **Нова модель соціально-економічного розвитку Півдня України.** Колонізація Південної України мала важливе значення для історії XIX ст., оскільки в цей час тут проводився великий соціальний експеримент: у межах кріпосницької Російської імперії відбулося становлення нового соціального ладу. Спеціальним указом російська імператриця Катерина II оголосила, що тут не існуватиме кріпосницьких порядків, оскільки ці землі заселятимуться лише вільними поселенцями. Однак кріпацтво на південноукраїнських землях повністю скасовано не було. У 1861 р. лише десята частина земель у поміщицьких маєтках Півдня оброблялася кріпаками, решта — вільнонайманими працівниками.

Кількість кріпаків і їхніх власників у губерніях Півдня і Київській губернії (на 1857 р.)

Губернія	Кількість власників кріпаків	Кількість кріпаків
Таврійська	543	21 144
Катеринославська	2621	158 859
Херсонська	2813	151 142
Київська	1584	521 245

? Порівняйте кількість кріпаків у Київській губернії та губерніях Південної України.

Тенденція до зменшення кількості кріпаків серед працівників маєтків свідчить, що їх власники, зацікавлені у швидкому розвитку господарства, розуміли неефективність кріпацької праці й покладалися на вільнонайману.

Важливе значення Півдня для економічного розвитку Наддніпрянської України полягало також у тому, що він став чинником формування

Чумаки в Малоросії.
Художник І. Айвазовський

Краєвид Одеси. Початок XIX ст.

? Яку інформацію про розбудову Одеси на початку XIX ст. можна отримати за ілюстрацією?

нових господарських зв'язків між регіонами. Якщо раніше Лівобережжя орієнтувалося на Російську імперію, а Правобережжя — на Польщу, то тепер Південь став центром економічного тяжіння й переорієнтації торговельних зв'язків Лівобережжя і Правобережжя. Відбувалося становлення нової економічної системи, пов'язаної через чорноморсько-азовські порти зі світовими товарними потоками.

На початку заселення земель Південної України тут переважало тваринництво. Природні умови краю сприяли розведенню овець. Південноукраїнська вовна була високоякісною і набагато дешевшою, ніж привезена з інших районів імперії. У 1825 р. із чорноморських портів було вивезено 40 тис. пудів місцевої вовни, а через 16 років її експорт за кордон зріс у шість разів і посів друге місце за обсягами після пшениці.

Природна родючість південноукраїнських чорноземів, велика кількість вільної землі й зростання попиту на пшеницю за кордоном спонукало до її вирощування. За офіційними джерелами, у 1835 р. врожай зернових на Півдні «перевищував кількість посіяного зерна у 20 разів».

Одним із найпоширеніших занять жителів Півдня стало виноробство. Саме в першій половині XIX ст. на околицях Одеси й сонячних гірських схилах Південного Криму виникли виноградні плантації, які згодом принесли цьому краю світову славу. Щорічний продаж вин Криму на початку 30-х рр. XIX ст. досяг рекордної цифри — 12 млн пляшок.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. головним портом Півдня стала Одеса. Саме сюди звозили зерно на продаж із Правобережної і Лівобережної України чумаки. Обсяги торгівлі постійно зростали. У 1795 р. в порт Одеси по зерно увійшли 39 кораблів, а в 1815 р. — 1500.

Характерною рисою господарства Півдня було переважання невеликих маєтків. Більшість із них належала міщанам і дрібним торговцям,

що разом становили типовий середній прошарок, або дрібну буржуазію. Величезних маєтків із тисячами кріпаків, як в інших губерніях, тут не було. Землевласники Півдня покладалися на сезонну найману працю, а розміри їхніх володінь обмежувалися нестачею робочих рук.

Населення Півдня протягом першої половини XIX ст. внаслідок переселень зростало набагато швидше, ніж в інших регіонах Наддніпрянщини. Переселенців, різних за національністю й походженням, об'єднувало бажання розпочати власну справу, своїми силами досягти успіху. Завдяки цьому на Півдні склалася унікальна суспільна атмосфера, що нагадувала часи освоєння Дикого Заходу в Америці.

Висновки. У сільському господарстві Наддніпрянської України панували кріпосницькі відносини, які гальмували його розвиток.

- У 30-х рр. XIX ст. в Наддніпрянській Україні розпочалася промислова революція. Проте темпи її розвитку були повільними через відсутність ринку вільнонайманої робочої сили.
- Протягом першої половини XIX ст. в розвитку міст відбувалися зміни, пов'язані з початком промислової революції. Найбільшим містом стала Одеса, джерелом процвітання — торгівля.
- Основними формами внутрішньої торгівлі на українських землях були ярмарки та щотижневі базари.
- У цей період чорноморсько-азовські порти Наддніпрянської України посіли провідне місце в зовнішній торгівлі Російської імперії.
- Успішний економічний розвиток Південної України засвідчив необхідність переходу до нових економічних відносин.

Запитання та завдання

1. Яка частка населення Наддніпрянської України працювала в сільському господарстві на початку XIX ст.? **2.** У якому регіоні Наддніпрянщини в середині XIX ст. була найбільша кількість кріпосних селян? **3.** Коли на українських землях розпочалася промислова революція? **4.** Яке селище на 1860 р. стало центром суконної промисловості Наддніпрянщини? **5.** Хто такі чумаки? **6.** Коли Одеса отримала статус порто-франко?

7. Які процеси відбувалися в розвитку сільського господарства Наддніпрянщини в першій половині XIX ст.? Наведіть факти, що підтверджують вашу думку. **8.** Якими були особливості розвитку міст Наддніпрянщини в цей період? **9.** Визначте роль торгівлі в розвитку Наддніпрянщини. **10.** Чому стосовно розвитку тогочасної Південної України доцільно використовувати твердження «нова модель соціально-економічного розвитку»?

11. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення (або презентацію) «Одеса — нове місто на нових землях». **12.** Проведіть дискусію за проблемою «Особливості нової моделі соціально-економічного розвитку Півдня України».

★ **13.** На Ряшківській суконній мануфактурі князя Юсупова на Полтавщині більшість використовуваних механізмів і знарядь були ручними або ремісничими. Сам князь вважав, що витрати на закордонні машини є марнотратством, оскільки в нього й так достатньо кріпаків для праці на мануфактурі. На підставі наведеного прикладу поясніть, як кріпосницькі відносини перешкоджали розгортанню промислової революції в Наддніпрянщині.

§ 5. Початок українського національного відродження

⏩ **1.** Як козацька старшина боролася за відновлення державних прав України у XVIII ст.? **2.** Яким був національний склад населення Наддніпрянської України? **3.** Що таке національне відродження? На які етапи його поділяють?

1 **Початок формування української національної ідеї.** Наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. в Наддніпрянщині розвивалися і взаємодіяли кілька визвольних рухів, опозиційних політиці царизму. *i*

Польський напрямок визвольного руху об'єднував польських патріотів, які боролися за відродження своєї державності, знищеної наприкінці XVIII ст. Своєю метою вони вважали відновлення Речі Посполитої в кордонах від Балтійського до Чорного морів. Прибічники цих поглядів переважали в середовищі польської шляхти на Правобережжі. Українське населення краю майже не підтримувало цей напрямок.

Російський напрямок ототожнювався з тими представниками російського дворянства, які домагалися лібералізації імперських порядків. Переважну більшість членів таємних організацій, утворених ними в Наддніпрянщині, становили офіцери розташованих тут частин російської армії. Серед них були й українці, що вступали до цих товариств із власних патріотичних почуттів. Однак представники російського напрямку, як правило, не визнавали за народами, що населяли імперію, права на окреме державне існування.

Український напрямок об'єднував прихильників ідеї боротьби проти імперського панування за права українського народу. На його розвиток впливали тогочасні європейські суспільно-політичні ідеї, діяльність представників польських та російських опозиційних організацій у Наддніпрянщині, а також **історична пам'ять** народу. Поступово в середовищі українських патріотів формувалися основи **національної ідеї** українців.

Упродовж кінця XVIII — першої половини XIX ст. українська ідея еволюціонувала від намагання відновити

Історична пам'ять — спільні уявлення певного народу про минуле, які передаються з покоління в покоління у вигляді узагальнених образів.

Національна ідея — сукупність найзагальніших уявлень про сучасний розвиток і перспективи на майбутнє певного народу, що підтримуються його переважною більшістю.

автономію українських земель нащадками козацької старшини до першої спроби висунути програму національного визволення українського народу, здійсненої представниками Кирило-Мефодіївського братства.

2 **Заходи українського дворянства щодо відновлення автономії України. «Історія Русів»*.** На Лівобережжі після ліквідації російським урядом Гетьманщини серед колишньої козацької старшини було чимало незадоволених цим рішенням. Демонстративним виявом протесту став вчинок вихідця з Полтавщини **Василя Капніста** (1758—1823), який у 1782 р. залишив державну службу на високій посаді в Петербурзі й повернувся на Батьківщину.

Коли в 1785 р. імператриця Катерина II поширила на колишню козацьку старшину права й привілеї російського дворянства, опозиційні настрої серед української еліти пішли на спад. Проте залишалося чимало опозиційно налаштованих малоросійських дворян, яких за їхні погляди називали **автономістами.** Із ними пов'язано виникнення наприкінці XVIII ст. на території колишньої Гетьманщини патріотичних гуртків дворян-автономістів. Найвідомішим був гурток у Новгороді-Сіверському. Члени цих організацій поширювали публіцистичні твори антиімперської спрямованості (так звані «промови» гетьманів П. Полуботка та І. Мазепи).

Василь Капніст

i

Василь Каразін

У 1791 р. В. Капніст, імовірно, за дорученням дворян-автономістів поїхав до Берліна. Він намагався знайти підтримку для боротьби проти імперського панування в Україні. Однозначної відповіді в Берліні В. Капніст не отримав, але цей вчинок став свідченням його рішучості боротися за долю своєї Батьківщини.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в середовищі дворян-автономістів було створено історико-політичний твір «Історія Русів». У напівхудожній формі автор твору подає огляд історії українського народу та його державності від найдавніших часів до 1769 р. Провідною ідеєю «Історії Русів» є проголошення невід'ємного права українського народу на самостійний розвиток.

У творі стверджувалося, що, ліквідувавши автономію Гетьманщини, російська влада порушила умови Переяславської угоди 1654 р.

У цьому відображалася обмеженість поглядів дворян-автономістів, які виступали лише за дотримання Російською імперією підписаного договору. Проте й через століття, коли з'явилися перші обґрунтування державної незалежності України, їх автори також посилалися на порушення імперією угоди 1654 р.

3 **Початок українського національного відродження на Лівобережжі та Слобожанщині.** Поштовхом до національного відродження на Лівобережжі стало прагнення нащадків козацької старшини знайти документи, які могли підтвердити їхні претензії на отримання привілейованого статусу російського дворянства. Чимало колишніх українських шляхтичів і козацьких старшин стали шукати відповідні документи в родинних архівах: грамоти литовських князів, укази польських королів, універсали українських гетьманів та їхні договори з московськими царями. Українські дворяни-автономісти В. Полетика, Р. Маркович, А. Чепа, М. Милорадович, Т. Калинський, В. Черниш та інші не мали потреби доводити власне походження, але «по усердію й любові до своєї нації» охоче допомагали в цьому іншим.

Боротьба лівобережної шляхти й старшини за визнання прав на російське дворянство, що тривала до 1835 р., мала далекосяжні наслідки. Необхідність звернення до власної історії сприяла пробудженню **національної самосвідомості** українців Лівобережжя. У цей час почали з'являтися перші етнографічні та історичні праці, написані дослідниками-аматорами.

На Слобожанщині розгортання українського національного відродження пов'язане з відкриттям у 1805 р. Харківського університету. Це був перший вищий навчальний і науковий заклад європейського типу на українських землях, підвладних Російській імперії. Ініціатором створення університету став слобідський дворянин, вчений, громадський діяч і просвітитель

Автономіст — той, хто виступає за самоуправління певної частини держави, її право на самостійне вирішення внутрішніх питань у межах, передбачених загальнодержавними законами.

Національна самосвідомість — сукупність поглядів, оцінок і думок, що відображають рівень уявлень представників певного народу про свою історію, сучасний стан, перспективи розвитку й відносини з іншими народами.

? Яку роль у появі Харківського університету відіграв В. Каразін?

Харківський університет. Початок XIX ст.

Василь Каразін (1773—1842). Викладати в новоствореному університеті В. Каразін запросив найвідоміших тогочасних європейських вчених. У перше десятиліття діяльності Харківського університету тут працювали 29 професорів західноєвропейського походження. Вони знайомили студентів із поширеними тоді в Європі суспільно-економічними та ідейно-політичними течіями. Із випускників Харківського університету сформувалося нове покоління патріотів, яке наприкінці 20-х рр. XIX ст. посіло чільне місце в українському національному русі в Наддніпрянщині.

4 **Українське національне відродження у Наддніпрянщині.** Змістовими складовими першого етапу українського національного відродження в Наддніпрянщині стали матеріали з історії, мовознавства й фольклору, що були підтвердженням національної самобутності українців. Зокрема, відтворенню минулого українського народу сприяли праці Олександра Рігельмана «Літописна оповідь про Малу Росію, її народ і козаків узагалі», **Якова Марковича** «Записки про Малоросію, її мешканців і твори», **Дмитра Бантиш-Каменського** «Історія Малої Росії», **Миколи Маркевича** «Історія Малоросії». Першим наважився написати літературний твір народною мовою українців **Іван Котляревський,** переклавши нею поему «Енеїда» (була надрукована в 1798 р.). Мовознавець **Олексій Павловський** у своїй «Граматиці малоросійського наречія» першим розробив граматичну будову української мови, принципи її розмовного та літературного використання.

Першим дослідником-аматором українського фольклору став грузинський князь **Микола Цертелєв,** що видав у 1819 р. зібрані ним українські історичні думи. Три збірки народних пісень українців створив та опублікував перший ректор Київського університету **Михайло Максимович.**

Досягнення дослідників-аматорів, здійснені протягом першого етапу українського відродження, стали основою для його подальшого розвитку й переходу до наступної культурницько-літературної стадії.

Із кінця 20-х рр. XIX ст. до 1861 р. видання власних періодичних журналів у Наддніпрянщині було заборонено. Тому у 20—30-х рр. XIX ст. українські альманахи й збірки друкувалися на Харківщині. У них розміщувалися твори й переклади українською мовою **Петра Гулака-Артемовського.** Українське народне життя описував у своїх повістях **Григорій Квітка-Основ'яненко.** Поетів **Левка Боровиковського** та **Амвросія Метлинського** називали «останніми бандуристами» за їх романтичні балади про славне минуле, написані українською мовою.

У 30-х рр. XIX ст. українські літературні гуртки з'явилися в імперській столиці — Петербурзі. Під впливом «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» **Миколи Гоголя,** який там жив і працював, українські народні

Університет Св. Володимира в Києві. XIX ст.

Перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка

пісні здобули багато прихильників серед місцевої еліти. У 1831—1845 рр. тут перебував також Тарас Шевченко. У 1840 р. в Петербурзі вийшло перше видання його «Кобзаря». Велике значення мало видання в Петербурзі у 1841 р. письменником **Євгеном Гребінкою** альманаху «Ластівка», у якому вперше всі твори було написано українською мовою.

Відкриття в Києві університету Св. Володимира сприяло тому, що на початку 40-х рр. XIX ст. сюди перемістився центр українського національно-культурного життя. Навколо університету згуртувалися молоді українські патріоти, серед яких були Василь Білозерський, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Микола Гулак та інші. У 1845 р. посаду викладача університету отримав Тарас Шевченко. На відміну від попередників, серед яких переважали дворяни, представники нової хвилі українського національного руху належали до різних соціальних верств.

5 **Утворення та діяльність Кирило-Мефодіївського братства.** Уособленням нового покоління українських діячів 40-х рр. XIX ст. стало **Кирило-Мефодіївське братство.** Його виникнення пов'язане з Київським університетом, одним із викладачів якого став випускник Харківського університету історик **Микола Костомаров.** Серед його однодумців у грудні 1845 р. зародилася думка про перетворення їхнього гуртка на таємне товариство з метою пропаганди ідей слов'янської єдності. Ініціаторами також були полтавський вчитель В. Білозерський, державний службовець П. Гулак, історик М. Костомаров, письменник П. Куліш, етнограф О. Маркович. Організаційне оформлення товариства відбулося на початку наступного року. Його назвали Кирило-Мефодіївським братством на честь братів Кирила і Мефодія — проповідників християнства серед слов'янських народів. Знаком братчиків став перстень із написом «Св. Кирило і Мефодій, січень 1846 р.».

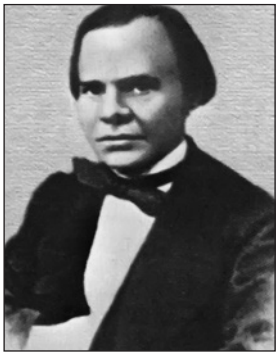

Василь Білозерський

Микола Костомаров

Пантелеймон Куліш

У квітні 1846 р. до братства, як припускають, після переїзду з Петербурга до Києва приєднався Т. Шевченко. Кількість членів організації в 1846 р. становила 12 осіб, а зв'язки з нею підтримували ще 100.

Члени братства здійснювали наукову діяльність, виступали з лекціями в навчальних закладах Києва, поширюючи свої ідеї щодо майбутнього українців. Велику увагу кирило-мефодіївці приділяли просвітницькій діяльності, збирали кошти на відкриття народних шкіл, працювали над створенням підручників для них. Зокрема, П. Куліш написав перший підручник з історії України «Повість про український народ» (1846 р.).

Погляди та мета боротьби членів братства відрізнялися. Так, М. Костомаров головними вважав християнські ідеали й створення спілки слов'янських народів. Т. Шевченко наполягав на першочерговості знищення кріпацтва й визволення з-під російської влади. П. Куліш віддавав пріоритет ідеї національного визволення. Усі ці погляди знайшли відображення в **«Книзі буття українського народу»** і **«Статуті слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія»** — програмових документах братства, автором яких був М. Костомаров.

Викладена в них програма була першою в історії спробою поєднання української національної ідеї із загальнолюдськими християнськими ідеалами та соціальною ідеєю. Реалізація національної ідеї пов'язувалася зі створенням слов'янської спілки християнських республік. Україна, на думку М. Костомарова, могла бути вільною лише в «союзі слов'янському».

Християнська ідея знайшла відображення в проголошенні необхідності перебудови всього суспільного життя на основі християнських ідеалів. Із цим також була пов'язана ідея українського месіанства: визволяючи слов'янські народи, українці виконують Божу волю. Реалізація соціальної ідеї пов'язувалася насамперед із ліквідацією кріпацтва та станової нерівності.

Програмові ідеї братства в скороченому вигляді були викладені у відозвах «До братів українців» та «До братів великоросів і поляків».

Кирило-Мефодіївське братство проіснувало близько 14 місяців. У березні 1847 р. за доносом провокатора його членів заарештували. Слідство тривало протягом трьох місяців. Більш за все імперських урядовців збентежили ідеї, викладені в документах братства. За вироком, затвердженим імператором Миколою I, усі 12 братчиків були покарані засланням до різних місць імперії. Найбільше постраждав Т. Шевченко, якого відправили солдатом окремого Оренбурзького корпусу до Орської фортеці із забороною писати й малювати.

Із довідки III відділення про діяльність учасників Кирило-Мефодіївського братства

У 1847 р. виявлено, що слов'янофільство може набути злочинного напряму: у Києві кандидат Гулак, ад'юнкт-професор Костомаров і кандидат Білозерський заснували таємне товариство під назвою «Товариство Св. Кирила і Мефодія…».

Мета цього товариства спочатку полягала в тому, щоб, відновлюючи народність, мову і літературу слов'янських племен, підготувати ці племена до об'єднання в одну державу, але оскільки всі члени товариства були з Малоросії, то незабаром слов'янофільство перетворилося на українофільство й вони перейшли до припущень про відновлення Малоросії у тому вигляді, як вони були до приєднання до Росії… У творах Куліша і частково Костомарова описувалися розпорядження імператора Петра I і його наступників у вигляді гноблення та придушення прав народних, а дух попереднього козацтва вони зображували із захопленим схваленням… славу часів Гетьманщини називали всесвітньою, наводили пісні українські, у яких оспівується любов до волі, натякаючи, що цей дух не зник і досі зберігається в малоросіянах. Шевченко у своїх віршах, окрім схвалення попередніх часів і лаяння існуючих порядків, із надзвичайною зухвалістю висловлював наклепи і жовч на все святе для Росії… Були знайдені статут товариства і рукопис «Закон божий» надзвичайно революційного змісту, і вони свідчать, що товариство могло набути напряму, небезпечного для державного спокою.

? **1.** Як російський уряд визначив мету діяльності Кирило-Мефодіївського братства? **2.** У чому влада вбачала небезпеку товариства?

Суворе покарання кирило-мефодіївців перешкодило розвитку українського відродження. Однак це не зупинило їх наступників від подальшої боротьби за українську справу.

Багато зусиль для того, щоб визволити Т. Шевченка, докладала княгиня Варвара Рєпніна-Волконська, яку сам поет називав своїм «добрим ангелом». Проте шеф жандармів граф О. Орлов відмовив їй і попередив, що подальші «клопотання» матимуть неприємні для неї наслідки.

Висновки. Наприкінці XVIII ст. в українському русі на Лівобережжі провідні позиції посідали дворяни-автономісти. Найвагомішим їхнім досягненням стало сприяння пробудженню в тогочасному українському суспільстві зацікавленості до мови, культури та історії свого народу. Саме з дворян-автономістів вийшли ті, хто започаткував українське національне відродження на Лівобережжі.

На Слобожанщині центром українського відродження став Харків. Завдяки діяльності університету Харків зі звичайного провінційного міста перетворився на першу столицю відродження Наддніпрянської України.

У 20—40-х рр. XIX ст. в українському національному русі відбувся перехід від першого, фольклорно-етнографічного етапу збирання матеріалів з історії, звичаїв і культури українців до наступного, літературного — боротьби за поширення сфери вжитку української мови й набуття нею ознак літературної.

Значний вплив на подальший розвиток українського національного руху мало Кирило-Мефодіївське братство. Його члени першими розробили політичну програму, що стала прикладом для нащадків. Завдяки цьому став можливим перехід до політичного етапу боротьби, але він не був реалізований через переслідування влади.

Запитання та завдання

1. Що таке національна ідея? **2.** Чому українських дворян Лівобережжя називали автономістами? **3.** Коли відбулася місія В. Капніста до Берліна? **4.** Якою була провідна ідея «Історії Русів»? **5.** Коли утворилося Кирило-Мефодіївське братство? **6.** Хто був автором програмних документів братства?

7. У яких умовах відбувалося формування української національної ідеї наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.? **8.** Охарактеризуйте боротьбу українського дворянства Лівобережжя за відновлення автономії України. **9.** У чому, на вашу думку, полягає значення діяльності Новгород-Сіверського патріотичного гуртка? **10.** Із якими подіями пов'язаний початок українського національного відродження на Лівобережжі та Слобожанщині? **11.** Охарактеризуйте розвиток українського національного руху в 30—40-х рр. XIX ст. **12.** Як утворилося й діяло Кирило-Мефодіївське братство? **13.** Розкрийте зміст ідей, сформульованих у програмових документах братства.

14. Складіть ланцюжок подій, пов'язаних із розгортанням українського національного руху в Наддніпрянщині в цей період. **15.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть характерні риси українського національного руху в Наддніпрянщині. Сформулюйте та запишіть їх у вигляді тез.

16. Підтвердьте або спростуйте за допомогою фактів наведені судження: 1) Новгород-Сіверський патріотичний гурток став зародком українського відродження на Лівобережжі; 2) Харків — центр першої хвилі українського відродження в Наддніпрянщині.

§ 6. Російський та польський визвольні рухи. Соціальні протести

1. Що таке масонство? Коли воно виникло в Європі та до чого закликало? **2.** Як розвивалися польський та російський напрямки визвольного руху в Наддніпрянщині наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.? **3.** Якими були особливості національного складу та соціального становища населення Правобережжя в цей період? **4.** Яким було становище селян-кріпаків на українських землях у першій половині XIX ст.?

1 **Масонство на українських землях.** На початку XIX ст. в суспільному житті Наддніпрянської України помітну роль стало відігравати **масонство**, яке поширювалося на ці землі переважно через Польщу та Росію упродовж другої половини XVIII ст.

Оскільки до масонів належали представники суспільної еліти, то їхні ложі (осередки діяльності) існували в містах, містечках і поміщицьких маєтках. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. вони діяли в Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуці, Полтаві, Немирові тощо.

Для українського дворянства участь у діяльності масонських лож стала формою прояву власних опозиційних настроїв. Вони поступово еволюціонували від роздумів над шляхами морального вдосконалення людини до пошуку способів зміни існуючих політичних порядків.

У 1817 р. відомими масонськими ложами Наддніпрянщини були «Понт Евксинський», «Три царства природи» в Одесі, «Мінерва» в селі Буцьківці на Поділлі, «З'єднані слов'яни» в Києві, «Любов до істини» в Полтаві, «Озирис до пломеніючої зорі» в Кам'янці-Подільському. До київської ложі «З'єднані слов'яни» належали поляки, росіяни та українці. І хоча більшість становили поляки, однак члени ложі висловлювали загальнослов'янські прагнення: звільнення всіх слов'ян із-під влади імперій та об'єднання їх у єдиний союз. Найбільше українців було в полтавській ложі «Любов до істини». До неї входили І. Котляревський, В. Капніст, В. Тарновський, В. Лукашевич. Інтереси полтавських масонів відбивали світогляд лівобережних дворян-автономістів і насамперед поширювалися на дослідження минулого українських земель. Утім, коли про цю ложу дізналися в Петербурзі, Олександр I спеціальним указом 1819 р. заборонив її діяльність.

У 1819 р. член масонських лож «З'єднані слов'яни» та «Любов до

Масонство — наднаціональний релігійно-етичний рух, що виник в Англії на початку XVIII ст. Його прихильники закликали людей до морального вдосконалення та об'єднання на принципах братерства, рівності та взаємодопомоги, незважаючи на релігійні та національні відмінності. Масони заявляли про невтручання в політичне життя, однак відігравали помітну роль у революційних подіях і національно-визвольних рухах.

істини» **Василь Лукашевич** (1788—1866) організував «Малоросійське таємне товариство». Докладних відомостей про нього немає, оскільки перед арештом у 1826 р. масони встигли знищити більшість документів. Під час розслідування було встановлено, що члени товариства виступали за незалежність України від Російської імперії та відновлення української автономії в союзі з Польщею. Ці ідеї були викладені в програмному документі «Катехізис автономіста», написаному В. Лукашевичем. Членами товариства були С. Кочубей, В. Тарновський, П. Капніст, О. Величко, І. Котляревський та інші. Осередки товариства існували в Києві, Полтаві, Чернігові, Чигирині та інших містах. Його члени підтримували зв'язки з російським «Товариством об'єднаних слов'ян», що діяло на Волині, і польськими масонами, зокрема ложею «Темпляри».

Діяльність масонських лож і таємних організацій на території Російської імперії була заборонена в 1822 р. Однією із причин було те, що масонство стало політизуватися й перетворюватися на опозицію до влади. Через цю заборону й подальші переслідування воно не відігравало значної ролі в житті українських земель.

2 **Українські землі в програмових документах декабристів*.** У перші десятиліття XIX ст. на території Наддніпрянщини діяли таємні опозиційні організації офіцерів російської армії — **декабристів.**

У 1815 р. в Кам'янці-Подільському виникла таємна організація «Залізні персні», очолювана Володимиром Раєвським. Метою її діяльності були запровадження республіканського ладу й ліквідація кріпацтва. Через рік під загрозою викриття товариство саморозпустилося. У 1821 р. на Правобережжі, у Тульчині, було створено організацію декабристів «**Південне товариство**», очолюване полковником **Павлом Пестелем,** а роком пізніше в Петербурзі утворилося «Північне товариство», лідером якого став **Микита Муравйов.** У лавах обох товариств у 1821—1825 рр. налічувалося понад 200 осіб.

Усі таємні товариства декабристів виробили програми перебудови Російської імперії. Програму «Південного товариства» — «**Руську правду**» — склав П. Пестель. Вона передбачала перетворення імперії на унітарну республіку з однопалатним парламентом. Населенню гарантувалися основні громадянські свободи, кріпацтво скасовувалося. П. Пестель відмовлявся надавати народам, які населяли імперію, право на окреме державне існування. За українськими землями, якими він вважав лише Малоросію (Чернігівська і Полтавська

Декабристи — учасники таємних організацій у Петербурзі та українських містах, що готували державний переворот, спрямований проти самодержавства й кріпацтва. 14 грудня 1825 р. в Петербурзі відбулася спроба його здійснити.

губернії), ніяких державних прав не визнавалося.

За програмою Північного товариства — **«Конституцією»,** розробленою М. Муравйовим, Росія мала стати конституційною монархією із федеративним устроєм на зразок США. Кріпацтво скасовувалося, здійснювалися демократичні реформи. Країна поділялася на 14 федеративних штатів. Українські землі входили до складу чотирьох штатів: Дніпровського (столиця — Смоленськ), Бузького (Київ), Чорноморського (Одеса) та Українського (Харків). Усі питання внутрішнього життя штати мали розв'язувати самостійно. За центром зберігалося право випуску грошей, створення єдиних збройних сил і здійснення зовнішньої політики. Програма М. Муравйова надавала більше прав народам імперії. Однак держави, які передбачалося створити на українських землях, мали штучний характер, не охоплювали всі території, заселені українцями, і розділяли її між різними державними утвореннями.

Так буде ж Республіка!
Художник Г. Гольштейн

Програмовими документами **«Товариства об'єднаних слов'ян»,** утвореного в 1823 р. в Новограді-Волинському братами **Андрієм** і **Петром Борисовими,** були «Правила» та «Клятвена обіцянка». Їхньою метою проголошувалося встановлення демократичного республіканського ладу та скасування кріпацтва.

Уривок із «Записок» І. Горбачевського про програмові засади «Товариства об'єднаних слов'ян»

Товариство мало головною метою увільнення всіх слов'янських племен від самодержавства; знищення існуючої між деякими з них національної ненависті та возз'єднання всіх населених ними земель у федеративний союз.

Передбачалося з точністю визначити кордони кожної держави, запровадити в усіх народів форму демократичного представницького управління, утворити конгрес для управління справами Союзу і для зміни у разі потреби основних законів, надаючи кожній державі [права] розробити внутрішній устрій та бути незалежною у складенні окремих своїх узаконень.

? **1.** Якою була мета «Товариства об'єднаних слов'ян»? **2.** Якими мали бути форми державного устрою членів майбутнього слов'янського союзу?

На відміну від інших організацій декабристів, «Товариство об'єднаних слов'ян» висувало ідею визволення всіх слов'янських народів

від імперського самовладдя та об'єднання їх у федерацію слов'янських республік. Цей союз мав охопити слов'ян, які жили «між чотирма морями — Чорним, Балтійським, Адріатичним і Льодовитим». До його складу мали входити Росія, Польща, Богемія, Моравія, Сербія, Молдавія, Далмація, Кроація, Угорщина та Трансильванія. Верховна влада у федерації мала належати загальним зборам. Проте створення Української держави як окремого члена слов'янського союзу учасники товариства (хоча серед них були й українці) не передбачали.

3 **Виступ декабристів та його наслідки.** **14 грудня 1825 р.** під час присяги новому імператору Миколі I, який зійшов на престол після смерті Олександра I, декабристи організували повстання в Петербурзі. Проте змовники утримувалися від активних дій і намагалися примусити уряд піти на поступки самим актом своєї громадянської непокори. Вони вивели на Сенатську площу 3 тис. озброєних солдатів і чекали на виконання своїх вимог. Увечері імператор Микола I, зібравши вірні війська, розстріляв повсталих із гармат.

Через два тижні після цих подій підняв повстання Чернігівський піхотний полк, розташований на Київщині. Уряд направив проти нього каральні частини, які 3 січня 1826 р. придушили виступ. Уряд жорстоко розправився з декабристами.

Рух декабристів мав проросійський характер й обмежувався переважно офіцерами армії. Політична байдужість декабристів до майбутнього народів, пригноблених імперією, була однією з причин їхньої поразки.

4 **Польське повстання 1830—1831 рр.** 17 листопада 1830 р. у Варшаві розпочалося національно-визвольне повстання проти російського панування. Імператорський намісник та його війська змушені були залишити Польщу. Національний уряд, створений у Варшаві в результаті перемоги повстання, висунув програму боротьби за відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р. і зробив спробу поширити повстання на територію Литви, Білорусії та Правобережної України.

Розуміючи, що сил для боротьби з імперією недостатньо, вони висунули гасло: «За нашу і вашу свободу!» Повстанці сподівалися, що знайдуть підтримку в опозиційних колах росіян, українців, білорусів і литовців. Польський сейм звернувся до населення Правобережжя, закликаючи приєднатися до повстання. У відповідь на це в лютому 1831 р. на Київщині відбулася нарада польських поміщиків і шляхти, де було прийнято рішення готуватися до збройного виступу.

На початку квітня 1831 р. до Правобережжя вступив кавалерійський корпус польських повстанців, очолюваний генералом Ю. Дверницьким.

Узяття повстанцями в'язниці у Варшаві. Гравюра Ф. Дітриха

Прапор польського повстання із гаслом «За нашу і вашу свободу!»

Проте тут до нього приєдналися лише кілька шляхетських загонів. Українське селянство, яке було більшістю населення краю, сприймало повстання як чужу для себе «панську справу». Тим часом російський уряд, зібравши достатню кількість військ, розпочав придушення виступу.

У середині червня 1831 р. російські каральні війська розгромили сили повстанців на Правобережжі. Усього на Правобережній Україні в повстанні взяло участь близько 5,6 тис. осіб, із яких 74 % становили польські поміщики й шляхта.

Після придушення повстання 1830—1831 рр. імперський уряд посилив політику русифікації українських земель. Спеціально створена в 1831 р. Комісія у справах західних губерній за наказом Миколи I мала «привести всі західні землі у відповідність до великоруських губерній в усіх сферах життя».

На Правобережжі російська мова стала єдиною офіційною мовою, протягом кількох місяців на неї перейшли всі школи й судочинство. Крем'янецький ліцей, що був центром польської освіти та культури, ліквідували. За звинуваченнями в участі в повстанні зі 100 тис. польських дворян Правобережжя позбавили маєтків і вивели із дворянського стану 64 тис. осіб. У краї було закрито 61 католицький монастир і більшість костьолів. Населенню заборонялося відзначати католицькі свята й запроваджено порядок, за яким усю парафію перетворювали на православну, якщо був хоч один бажаючий стати православним. У 1839 р. греко-католицьку церкву на Правобережжі було ліквідовано й об'єднано з православною. Закриття греко-католицьких церков у краї відбувалося примусово, незважаючи на протести віруючих.

На Лівобережжі були ліквідовані Малоросійські кінно-козацькі полки. Частину козаків перевели до складу місцевих частин російської армії, а більшість відправили воювати на Кавказ.

5 **Соціальні протести.** Головними причинами соціальних протестів українського селянства в першій половині XIX ст. були посилення кріпосницького гноблення та зловживання імперських чиновників.

Звільнитися від кріпосницької залежності, отримати землю й свободу, стати вільними виробниками — ось головна мета, якої хотіли досягти селяни своєю боротьбою. Протести кріпаків відбувалися в різних формах. Вони псували панські знаряддя праці, відмовлялися відробляти панщину й виконувати повинності, підпалювали поміщицькі маєтки тощо.

Свідченням бажання селян розв'язувати суперечки законним шляхом стало подання ними скарг до місцевої адміністрації про зловживання панів. Проте імперський уряд відповів на це забороною кріпакам скаржитися на своїх господарів під загрозою покарання. Безвихідь спричиняла спалахи люті з боку селян та розправи з гнобителями. У відповідь на це влада стала приборкувати бунтівні села військами, а винних у заворушеннях селян тисячами відправляти на заслання й каторгу. Лише в 1822—1833 рр. із Наддніпрянщини до Сибіру було заслано понад 12 тис. селян-бунтівників.

У першій половині XIX ст. набули поширення масові втечі селян із Лівобережжя та Правобережжя. Тікали поодинці, сім'ями, групами й навіть селами. Більшість із них вирушали на Південь або землі

? Яку інформацію про причини й форми селянських протестів можна отримати за ілюстраціями?

Торг. Художник М. Нєврєв

Бунт у селі. XIX ст.

Донського й Чорноморського козацького війська. Уряд вживав заходи щодо розшуку, повернення й покарання втікачів. Проте зупинити хвилю втеч, не ліквідувавши їх причин, було неможливо.

Найбільше виступів селян відбувалося на Правобережжі. Спочатку вони страждали тут від сваволі польських панів, а після придушення повстання 1830—1831 рр. і конфіскації маєтків поляків-бунтівників — через визиск орендарів маєтків і примусове утворення військових поселень. В окремих районах боротьба селян була наполегливою й тривалою.

У Волинській губернії кріпаки поміщиці Закашевської чинили опір своїй господарці протягом 1811—1847 рр. Масові екзекуції (тілесні покарання), здійснювані військовими на прохання поміщиці, не змогли заспокоїти селян. Визнавши свою поразку, Закашевська продала маєток. Проте селяни відмовлялися коритися і новому господарю — пану Загрязькому. Поміщик довго не витримав і того ж року звернувся з проханням до російського уряду викупити в нього маєток у власність держави. Загрязький писав, що в селян укоренилися думки про волю, «і я не бачу ніяких засобів, щоб їх приборкати».

Крім посилення кріпосницького гноблення, селяни протестували і з інших причин. Зокрема, під час неврожаю 1832—1833 рр. селянські рухи охопили Лівобережжя й Південь. Хвилю невдоволення викликало в Наддніпрянщині запровадження військових поселень. У липні 1817 р. першими повстали колишні бузькі козаки, очолювані сотником Федором Барвінським на Херсонщині. Виступ був жорстоко придушений. У липні 1819 р. спалахнуло повстання серед іншої частини бузьких козаків, розселених у районі міста Чугуєва на Харківщині. Великі виступи військових поселенців відбулися також у селищах Базилівка (1817—1818 рр.) та Шебелинка (1829 р.).

Особливо запеклого характеру набула в цей період боротьба селян проти гнобителів на Поділлі, де діяв народний месник **Устим Кармелюк** (1787—1835). Протягом 1813—1835 рр. повстанські загони під проводом У. Кармелюка здійснили понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки та урядові установи, розправилися з багатьма кривдниками народу.

Для боротьби з повстанцями У. Кармелюка в 1833 р. російський уряд створив спеціальну комісію. Водночас місцеві поміщики, не покладаючись на владу, організовували

Ймовірний портрет Устима Кармелюка. Художник В. Тропінін

власні загони. Два роки вони полювали на У. Кармелюка, поки він випадково не загинув від кулі, випущеної із засідки польським паном. Після того владі знадобилося ще п'ять років, щоб остаточно придушити повстанський рух. Український народ зберіг добру пам'ять про У. Кармелюка, присвятив йому численні пісні, перекази й легенди.

Висновки. На початку XIX ст. в Наддніпрянщині серед заможних верств населення набуло поширення масонство. «Малоросійське таємне товариство» відійшло від звичної для масонів діяльності й набуло рис, які, на думку деяких істориків, дозволяють вважати його першою українською таємною політичною організацією в Наддніпрянщині.

- Програмові документи декабристів визначали українські землі головною ареною діяльності їхніх організацій, хоча українське питання вони фактично ігнорували. І все ж таки діяльність декабристів була першою за Нової доби спробою ліквідувати самодержавство, що вплинуло на розвиток українського національно-визвольного руху.
- Із поразки польського повстання 1830—1831 рр. розпочалася нова хвиля русифікації Правобережної України.
- Протести селян, козаків і військових поселенців Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. були проявом протидії населення тим порядкам, які встановила й підтримувала тут Російська імперія. Вони мали характер антикріпосницької боротьби.
- Російська влада віддавала перевагу придушенню соціальних протестів за допомогою війська, намагаючись відсунути в часі розгляд шляхів ліквідації кріпацтва.

Запитання та завдання

1. У якому місті існувала масонська ложа «Любов до істини»? **2.** Хто був організатором «Малоросійського таємного товариства»? **3.** Яку назву мала програма «Південного товариства» декабристів? **4.** Коли було придушено повстання Чернігівського полку? **5.** Якою була кількість учасників польського повстання 1830—1831 рр. на Правобережжі? **6.** Коли відбувався повстанський рух під проводом У. Кармелюка?

7. Охарактеризуйте особливості масонського руху в Наддніпрянській Україні. **8.** Як визначалося майбутнє України в програмових документах декабристів? **9.** Які факти свідчать, що під час польського повстання 1830—1831 рр. російський уряд діяв за принципом «розділяй та володарюй»? **10.** Визначте риси політики російського уряду в Україні після придушення польського повстання 1830—1831 рр. **11.** Охарактеризуйте соціальні протести першої половини XIX ст. Якими були їх причини, характер і форми прояву?

12. Проведіть дискусію за проблемою «Вплив на тогочасне українське суспільство російського та польського визвольних рухів». **13.** Заповніть таблицю «Україна в програмових документах декабристів».

Назва організації	Назва програми	Яку форму державного устрою обстоювали	Як розглядали майбутнє України

14. Визначте спільне й відмінне в польському, російському та українському визвольних рухах, що діяли в Наддніпрянщині наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. **15.** Характеризуючи повстанський рух, очолюваний У. Кармелюком, дослідники інколи називають його «соціальним розбійництвом», а самого ватажка — «українським Робін Гудом». За додатковою літературою ознайомтеся з діями повстанців У. Кармелюка на Поділлі й висловіть своє ставлення до наведених характеристик.

Практичне заняття. Програмові документи Кирило-Мефодіївського братства. Т. Шевченко та український національний рух

1. Як утворилося Кирило-Мефодіївське братство? **2.** Хто входив до складу братства? **3.** Чого хотіли досягти його учасники? **4.** Як було покарано членів братства після викриття товариства?

Мета: на підставі аналізу програмових документів Кирило-Мефодіївського братства визначити, за що виступали його члени і як хотіли цього досягти; з'ясувати роль особистості Т. Шевченка в українському національному русі.

Завдання для підготовки до практичного заняття: повторити матеріал підручника (§ 5, п. 5) про утворення й діяльність Кирило-Мефодіївського братства; написати есе «Роль особистості в історії».

Хід роботи

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і дайте відповіді на запитання.
2. Об'єднайтеся в малі групи та сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Зі «Статуту слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія» (уривки)

Головні ідеї:

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, якої вони повинні прагнути.

2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців — *Авт.*), північно-русів (росіян — *Авт.*), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, іллірosербів із хуруганами (хорватами — *Авт.*) і болгар.

3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.

4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності й освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа.

5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні.

6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор із представників усіх племен.

Головні правила товариства:

1. Товариство утворюється з метою поширення вище викладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. Товариство визначає своїми покровителями Св. Кирила і Мефодія і приймає своїм знаком перстень або ікону з іменами чи зображенням цих святих...

8. Товариство буде прагнути викорінення рабства і всякого примушення бідних класів, а водночас і повсюдного поширення грамотності.

9. Як все товариство в цілому, так і кожний член окремо повинні узгоджувати свої дії з євангелійськими правилами любові, покірності й терпіння; правило ж «мета виправдовує засоби» товариство визначає безбожним.

? **1.** Як кирило-мефодіївці планували вирішити питання державності українців? **2.** Якими шляхами члени братства збиралися розв'язувати соціальні проблеми? **3.** Яка роль надавалася християнській ідеї? **4.** Як члени братства збиралися поширювати свої погляди?

Засідання Кирило-Мефодіївського братства. Художник Л. Ходченко

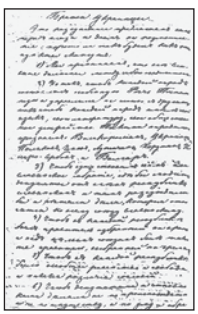

Сторінка з відозви «До братів українців»

Місце Т. Шевченка в українському національному відродженні

Напрочуд цікава особистість Тараса Шевченка (1814—1861) поєднувала в собі геніального поета, талановитого художника та, без перебільшення, творця нової української ідеології, яка відіграла важливу роль у формуванні національної свідомості українців. Те, що саме він став людиною-символом доби пробудження самосвідомості українського народу, невипадково. Його особистість і поезія найповніше втілили риси, притаманні національному характеру українців.

Життєвий шлях Т. Шевченка уособлював долю його народу.

Визначальною рисою світогляду Т. Шевченка було несприйняття будь-яких форм соціального гноблення. Колишній кріпак, який за власним досвідом розумів почуття поневолених людей, він нещадно викривав усі ганебні прояви кріпацтва: торгівлю «хрещеною власністю», безправність селян і знущання над ними панів. Він не вірив у поступові реформи й закликав силою знищити існуючі порядки.

Соціальне гноблення українців поет пов'язував з імперським пануванням над своєю Батьківщиною, де «орел чорний сторожем літає». У поезіях він зображував героїчне минуле козацької України. Проте, на відміну від інших українських поетів-романтиків, він не лише тужив за минулим, а й шукав у ньому сили для боротьби проти існуючої дійсності. Т. Шевченко намагався не дати українцям «приспати» себе, допомогти їм розгорнути боротьбу за визволення Батьківщини. Важливе значення мала проголошувана ним необхідність поєднання боротьби за національне й соціальне визволення.

Свої поезії — заклики до єднання в спільній боротьбі — Т. Шевченко передавав відомим діячам національного відродження слов'ян П. Шафарику та А. Міцкевичу. Завдяки цьому українське питання ставало зрозумілим для європейців.

Т. Шевченко різко засуджував прояви «малоросійської ментальності». Злочином проти свого народу, на його думку, було те, що нащадки козацької старшини йшли служити імперії, зрікалися рідної мови й культури. Велике значення мало те, що поет вважав український національний рух складовою визвольної боротьби всіх слов'янських народів. Він мріяв, «щоб усі слов'яни стали добрими братами».

У своїх поезіях Т. Шевченко вперше поєднав різні народні діалекти, завдяки чому українська мова засяяла яскравими барвами. Його твори з однаковим захопленням читали представники різних соціальних верств. Завдяки цьому, долаючи суперечності, вони все більше відчували себе представниками нової духовної спільноти — української нації.

Важко переоцінити значення Т. Шевченка та його поезій для українського націотворення. Український громадський і політичний діяч Ю. Охримович писав: «Поезія Шевченка має для нас епохальне значення: вона зробила з темної етнографічної маси націю, вона розбила назавжди можливість існування українського руху як «південно-руського провінціалізму». Творчість Т. Шевченка стала своєрідною межею в розвитку української національної свідомості. Увесь подальший український національний рух тією чи іншою мірою виводився з його поезії.

? У вигляді тез сформулюйте основні прояви впливу особистості Т. Шевченка на український національний рух.

Узагальнення знань за розділом І

1. Складіть перелік подій історії Наддніпрянської України кінця XVIII — першої половини XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть видатних історичних діячів Наддніпрянщини цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України?
3. Поясніть значення понять і термінів: модернізація, нація, національне відродження, губернія, генерал-губернаторство, «смуга осілості», русифікація, військові поселення, кріпацтво, промислова революція (переворот), чумаки, порто-франко, національна ідея, національна самосвідомість, масонство, декабристи.
4. Виконайте завдання за історичною картою: 1) порівняйте територію розселення наддніпрянських українців наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. із сучасними кордонами України; 2) розкрийте за картою місце Наддніпрянської України в міжнародних відносинах цієї доби; 3) розкрийте особливості спеціалізації сільського господарства регіонів Наддніпрянщини; 4) покажіть місця розташування основних військових поселень, промислових центрів, що формувалися в цей період, і морські торговельні порти; 5) покажіть населені пункти, пов'язані з українським національним відродженням цієї доби, і поясніть їхню роль у ньому; 6) покажіть населені пункти й території, пов'язані з розгортанням масонського, російського і польського визвольних рухів на українських землях.
5. Обговоріть у малих групах і презентуйте висновки класу: 1) прояви та вплив політики Російської імперії на розвиток Наддніпрянської України; 2) особливості та вплив на соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини промислової революції; 3) прояви і значення діяльності Кирило-Мефодіївського братства для українського національного руху; 4) прояви, особливості та наслідки розгортання російського та польського визвольних рухів у Наддніпрянській Україні в цей період.

Військове поселення в Чугуєві

Тестові завдання онлайн

РОЗДІЛ ІІ. **ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.**

§ 7. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії

1. До складу яких держав у другій половині XVIII ст. входили Галичина, Буковина й Закарпаття? **2.** Якими були особливості соціально-політичного становища цих регіонів у другій половині XVIII ст.?

1 **Адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії.** Наприкінці XVIII ст. Австрійська імперія володіла приблизно 15 % українських земель, а саме: Східною Галичиною, Північною Буковиною та Закарпаттям. Підвладні Австрії території називалися **західноукраїнськими землями.**

Австрійська імперія була багатонаціональною державою. У «клаптиковій» імперії Габсбургів, як її називали, не існувало єдиної уніфікованої системи управління, унаслідок чого землі, заселені українцями, входили до різних адміністративних одиниць монархії з певними відмінностями в умовах життя.

Першим у складі володінь австрійських Габсбургів опинилося Закарпаття. У 1699 р. воно разом зі Східною Угорщиною перейшло під австрійську владу. Однак панівні позиції в краї, як і раніше, належали угорцям. Заселене українцями Закарпаття поділялося на чотири адміністративні регіони — **комітати (жупи),** які підпорядковувалися Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню Угорського королівства. Уся адміністративна, військова, судова та фінансова влада в комітатах зосереджувалася в жупанів — адміністраторів, призначуваних намісницьким управлінням серед місцевих великих землевласників.

Унаслідок першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) до складу Австрійської імперії увійшла Галичина. Приєднавши ці землі, імператриця Марія Терезія прийняла титул королеви Галичини і Лодомерії. Перекручена таким чином назва Галицько-Волинського князівства була історичним виправданням для імператриці, оскільки такий титул мали у XVIII ст. угорські королі, що захопили ці землі. Австрійські імператори зберігали його до 1918 р.

На приєднаних землях було утворено коронний край Королівство Галичини і Лодомерії із центром у Львові, до

Коронний край — адміністративно-територіальна одиниця Австрійської імперії (із 1867 р. — Австро-Угорщини) у XVIII — на початку XX ст.

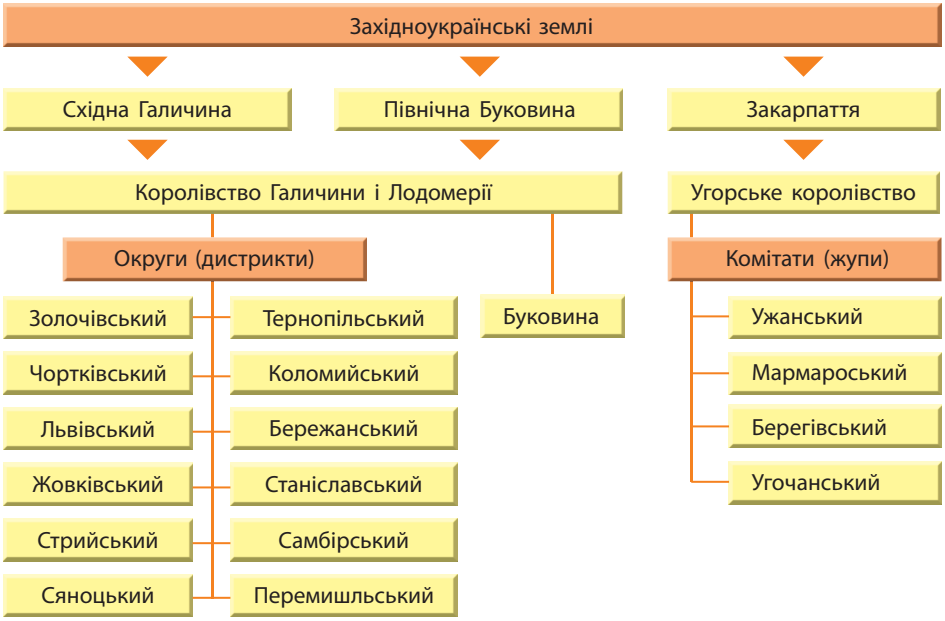

Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії

складу якого увійшли українські (Східна Галичина) та польські (Західна Галичина) землі. Умовною межею між ними була річка Сян. Територія королівства поділялася на округи й дистрикти, кількість яких змінювалася.

Уся адміністративна влада в коронному краї зосереджувалася в руках губернського управління на чолі з губернатором, якого призначав імператор. В округах і дистриктах влада належала війтам, у селах — мандаторам (наглядачам), яких призначали війти, але утримувалися землевласниками. Містами управляли магістрати, склад яких призначався адміністрацією коронного краю. Вищим представницьким органом краю був Становий сейм. Однак збирався він лише один раз — у 1780 р.

До 1849 р. окремим округом Королівства Галичини і Лодомерії залишалася Буковина. Адміністративним центром цього краю було місто Чернівці. Австрія захопила ці землі в 1774 р., скориставшись слабкістю Османської імперії після її поразки в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. Марія Терезія обґрунтовувала свої претензії на Буковину тим, що остання також входила до Галицько-Волинської держави, територією якої тепер володіла Австрія. Українці становили більшість населення Північної Буковини.

2 Національне та соціальне становище українців під владою австрійських Габсбургів*. Кількість населення західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст. становила 2,5 млн осіб, а на початок XX ст. зросла до 6,4 млн. Західних українців австрійська влада в офіційних документах називала рутенами, а вони самі себе — русинами. Упродовж XIX ст. серед галицьких і буковинських русинів набуло поширення нове національне ім'я — українці. Однак у Закарпатті українське населення як тоді, так і зараз називає себе русинами.

Щодо релігійної належності, сповідуючи християнство, українці Буковини, як і Наддніпрянщини, були православними, а Галичини й Закарпаття — греко-католиками.

Наприкінці XVIII ст. з 2,2 млн населення Східної Галичини українці становили приблизно 71 %, поляки — 22 %, євреї — 6 %. Однак поляки, хоча й були меншістю, посідали панівне становище в краї. Українців серед великих землевласників і міської верхівки майже не було.

Населення заселених українцями комітатів Закарпаття наприкінці XVIII ст. налічувало близько 250 тис. осіб, із яких 40 % складали русини. Найбільш численними національними меншинами були угорці та євреї. Більшість закарпатських русинів становили селяни, закріпачені угорськими землевласниками. Русинська знать за тривалі часи іноземного панування перейшла в католицьку віру й змадяризувалася. Вірність традиціям свого народу зберігало греко-католицьке духовенство.

Значним є внесок греко-католицького духовенства в захист галицьких і закарпатських русинів від окатоличення, полонізації та мадяризації. Греко-католицькі священики жили в селах. На відміну від римо-католиків, їм дозволялося одружуватися. Свої духовні обов'язки священики поєднували із селянською працею, заробляючи на утримання родин. Греко-католицьке духовенство користувалося беззастережною довірою селянства. Унаслідок цього в тогочасних історичних умовах воно стало єдиною можливою суспільною елітою для галицьких та закарпатських русинів.

У Буковині наприкінці XVIII ст. жило близько 75 тис. осіб, із яких українці становили 69 %. Найчисленнішими національними меншинами

i

Площа та населення західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст.

Регіон	Площа, тис. км^2	Приблизна кількість населення, тис. осіб	Серед них українців, %
Східна Галичина	55,0	2200	71
Північна Буковина	5,3	75	69
Закарпаття	14,7	250	40

були румуни та євреї. Панівне становище в регіоні посідали румунські бояри-землевласники. Більшість українського населення становили селяни. Русинська шляхта зрумунізувалася ще в попередні століття. Розгортанню румунізації населення Буковини чинила опір лише невелика верства місцевого православного духовенства.

3 **Політика австрійського уряду щодо західноукраїнських земель.** Входження західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії стало причиною ряду змін. Ці території опинилися у складі імперської структури управління, прикметними рисами якої були перевага інтересів центру, засилля чиновництва, прагнення регламентувати життя підданих розпорядженнями зі столиці.

Проте у ставленні Австрійської та Російської імперій до українських земель також існували значні відмінності. Австрійський уряд ніколи не заявляв, що українські землі є корінними імперськими землями. Він лише доводив своє право володіти ними, визнаючи, що їх населяють інші народи. Імперія Габсбургів була об'єднанням різних народів, жоден із яких не мав абсолютної більшості. Тому австрійська влада не намагалася нав'язувати своїм підданим єдину загальноімперську культуру. Однак у національному житті західних українців, що раніше потерпали від мадяризації в Закарпатті, румунізації в Північній Буковині та полонізації у Східній Галичині, під владою Габсбургів відчутним стало онімечування. У всіх державних установах почала вживатися німецька мова, що значно посилило загрозу **денаціоналізації** українців.

Денаціоналізація — втрата певним народом рис власної національної ідентичності й поступове його поглинання іншими культурами.

Русини. XIX ст.

Західноукраїнські землі дісталися австрійській владі в досить занедбаному стані. Проте Габсбурги не збиралися утримувати ці території за рахунок центру, а розглядали їх як джерело поповнення армії та надходжень до державної скарбниці. У 70—80-х рр. XVIII ст. на західноукраїнських землях відбулося чимало змін, пов'язаних зі здійсненням у всій імперії реформ імператриці Марії Терезії та її сина Йосифа II.

В аграрній сфері було проведено перепис земель, якими володіли пани, і відповідно до нього визначено повинності селян і податки із землевласників. Було також обмежено застосування до селян тілесних покарань, заборонено панщину в неділі та свята, примусові роботи без згоди селян тощо.

У 1780—1782 рр. Йосиф II видав кілька законів, за якими селяни звільнялися від особистої залежності, панщина обмежувалася трьома днями на тиждень. Водночас селянам надавалися мінімальні громадянські права: одружуватися без дозволу пана, посилати дітей навчатися до школи; пан втрачав право судити селянина тощо. У 1789 р. Йосиф II видав закон про ліквідацію панщини, проте після його смерті цю норму скасували. Із 1786 р. було припинено дію всіх польських законів і замінено їх на загальноімперські.

Галицькі міщани

? Яким було вбрання тогочасних західних українців?

У релігійній сфері імператриця Марія Терезія зрівняла в правах греко-католицьку та римо-католицьку церкви. Римо-католикам було заборонено примушувати греко-католиків змінювати віру. Імператор Йосиф II за законом 1781 р. надав рівні права у своїх володіннях прихильникам не лише всіх християнських церков, а і євреям. Некатолики здобули однакові з католиками права на державну службу.

i

В освітній сфері імператриця Марія Терезія за шкільною реформою 1777 р. визнала за всіма своїми підданими право навчати своїх дітей у початковій школі рідною «материнською» мовою. У Відні в 1774—1784 рр. при церкві Св. Варвари було відкрито семінарію («Барбареум») для навчання греко-католицького духовенства. За правління Йосифа II її закрили, а натомість створили семінарії у Львові та Ужгороді. Із 1784 р. було відновлено діяльність Львівського університету, при якому для студентів-русинів було створено «Студіум рутеніум» («Руський інститут»), де науки викладалися церковнослов'янською мовою.

4 **Боротьба населення західноукраїнських земель проти соціального гноблення.** На західноукраїнських землях у цей період постійно відбувалися виступи селянства, спричинені посиленням гноблення землевласниками. Наприкінці XVIII ст. у зв'язку зі здійсненням аграрних реформ Йосифа II селяни активізувалися, оскільки зрозуміли зміни як звільнення від влади панів. Опір селян Східної Галичини був настільки сильним, що влада змушена була застосувати війська для його приборкання. Боротьба спалахнула також у Закарпатті й Північній Буковині.

На початку XIX ст., коли уряд скасував деякі з попередніх реформ, зокрема заборону застосовувати тілесні покарання, становище селян погіршилося.

Відчай та безнадія спричиняли зростання опору. Селяни чинили розправи над управителями й панами, підпалювали маєтки й підприємства своїх гнобителів. Подання колективних скарг до судів (у Російській імперії селянам було заборонено скаржитися на поміщиків) було причиною тривалих судових процесів селянських громад проти землевласників.

У гірських районах Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття, як і раніше, спалахував рух **опришків**. Він мав багато спільного з діями повстанців У. Кармелюка на Поділлі. Особливого розмаху рух набув у 1810—1825 рр. У Буковині тривалий час діяв загін із 30 опришків на чолі з Мироном Штолюком. Лише в 1830 р. загін розгромили, а його ватажка стратили.

Час від часу селянські заворушення виникали в різних районах Закарпаття. Вони супроводжувалися збройними сутичками з панськими прислужниками й карателями. Значний вплив на Закарпаття мало повстання селян сусідньої Східної Словаччини влітку 1831 р. Приводом до протестів стали запроваджені в краї карантинні заходи у зв'язку з епідемією холери, що й обумовило їхню назву «холерні бунти». Уряду вдалося приборкати селян, запровадивши надзвичайний стан і надіславши до охоплених заворушеннями сіл каральні загони. Після цього уряд пішов на поступки селянам і законом 1836 р. скасував частину другорядних натуральних повинностей.

Опришки — учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, Буковині й Закарпатті проти соціального гноблення, панування польської, угорської та австрійської шляхти в XVI — першій половині XIX ст.

Марш опришків. Художник В. Скочиляс

Улітку 1838 р. селянські виступи охопили майже всю Буковину. Придушити їх вдалося ненадовго. У 1843—1844 рр. вони спалахнули з новою силою. Із-поміж багатьох селянських ватажків у цей час уславився **Лук'ян Кобилиця** (1812—1851). Спочатку він разом з іншими представниками селянських громад звертався до урядових установ зі скаргами на дії панів. Проте переконавшись у марності своїх дій, селяни почали громити маєтки й відмовлялися виконувати повинності. Для придушення повсталих влада використала

війська. Кілька сотень селян заарештували, а 238 повстанців покарали киями й різками. Самого Л. Кобилицю кинули до в'язниці.

Із протоколу допиту слідчим Л. Кобилиці про причини виступу селян у 1844 р.

…Що ж стосується підбурювання підданих… то його треба приписати… головним чином Лук'янові Кобилиці, який поширив між підданими ідею, що вони вільні й мусять відібрати у дідичів (панів) ліси. Для обґрунтування цього твердження оповідав Кобилиця підданим, що він має цісарський патент, друкований золотими буквами, який забезпечує населенню Русько-Кимпулунзької округи всі свободи. Але під час детального допиту він сказав, що не мав такого патенту, що він тільки купив книжку про права і повинності гірських підданих, яка мала позолочену печатку, й через що прийшов до думки, що вона писана золотими буквами. Із цього патенту він сказав зробити багато копій для тутешніх підданих. Коли його допитано після арешту і обвинувачено в бунтарстві, то виявилося, що ця книжка, якої не знайдено в нього, є не що інше, як твір камерального радника Дрдацького про патенти панщини в Галичині та Буковині…

? **1.** Про які факти діяльності Л. Кобилиці повідомлено в документі? **2.** Які риси селянської вдачі використав Л. Кобилиця, щоб підняти селян на повстання? **3.** Яким є ваше ставлення до його вчинку?

У 1846 р. Східну Галичину охопила хвиля виступів селян, пов'язаних із поширенням сюди польського національно-визвольного повстання із Західної Галичини. Поляки боролися проти австрійського панування. Проте галицькі селяни бачили в поляках лише своїх панів-гнобителів. Підтримуючи боротьбу влади з польськими повстанцями, вони відмовлялися виконувати повинності, громили маєтки й намагалися силоміць повернути собі землі, відібрані в них панами. Це спонукало австрійську владу після придушення польського повстання направити військові загони більш ніж у 100 галицьких сіл і взяти під охорону поміщицькі садиби.

Виступи селянства примушували владу шукати шляхи розв'язання нагальних соціальних проблем. У 1839 р. угорський сейм надав селянам право вільного відходу від пана за умови виконання повинностей, сплати податків і відсутності боргів. Було також скасовано деякі другорядні повинності. У 40-х рр. XIX ст. проекти аграрних реформ з ініціативи місцевої адміністрації стали обговорюватися в крайовому сеймі Галичини.

5 Стан господарства та характер економічних відносин на західноукраїнських землях. За рівнем свого економічного розвитку західноукраїнські землі значно поступалися іншим регіонам імперії Габсбургів. Основою економіки краю було сільське господарство. У Східній Галичині

переважало землеробство. Упродовж першої половини XIX ст. в краї зростало обезземелення селян. За цей час середній розмір селянських наділів зменшився з 6 до 4 гектарів, а земельних володінь поміщиків — зріс із 400 до 600 гектарів. Землеробство мало екстенсивний характер, а отже, — низькі врожаї. За таких умов стихійні лиха й неврожаї спричинили на селі масовий голод у 1805, 1817, 1829, 1844—1847 рр. При цьому в ті самі роки зерно з поміщицьких маєтків вивозилося до інших провінцій імперії та за кордон.

У Закарпатті більшість оброблюваних земель використовувалася для промислового виноградарства, садівництва та землеробства. Переважна частина земель належала угорським та німецьким поміщикам, державі й монастирям. Дрібні селянські наділи не могли забезпечити їхніх власників продуктами харчування. Це змушувало селян вирушати на заробітки до інших регіонів імперії. У господарстві гірських районів краю важливу роль відігравали тваринництво та лісорозробки. Закарпатські вовна та ліс надходили звідти до угорського та австрійського ринків. Селянство потерпало від малоземелля, а близько половини взагалі не мали землі. Більшість селян постійно голодували.

На більшій частині Північної Буковини провідну роль у господарстві відігравало землеробство, а в гірських районах — тваринництво, лісорозробка й мисливство. Фактичними господарями в краї були великі землевласники, яким належали дві третини оброблюваної землі та більшість сіл.

Переважна частина західноукраїнського селянства перебувала в дуже тяжкому становищі. Панщина замість двох-трьох днів, установлених наприкінці XVIII ст. реформами Марії Терезії та Йосифа II, досягала шести днів на тиждень. Крім цього, існували данина натурою, повинності на користь землевласника (літні допоміжні дні, нічна сторожа, толока тощо) і держави (будівництво доріг, мостів, 14-річна військова служба, земельний податок).

Латунні бирки, які поміщики видавали західноукраїнським селянам як посвідчення відробітків панщини

Промисловість західноукраїнських земель перебувала в тривалому застої. Традиційні галузі місцевої промисловості — шкіряна, соляна, текстильна, лісова, тютюнова, залізоробна — майже не розвивалися. Промисловість зберігала мануфактурний рівень. У селах розташовувалася більшість мануфактур, які були власністю поміщиків або держави. Працювали на них селяни.

У 30—40-х рр. XIX ст. під впливом промислової революції, яка охопила західні провінції імперії Габсбургів, у промисловості Східної Галичини розпочалося деяке пожвавлення. У 1843 р. на підприємствах краю з'явилися перші дві парові машини (на той час в інших частинах імперії працювало понад 200 машин). Однак праця вільнонайманих робітників використовувалася дуже мало. Попит на промислову продукцію на західноукраїнських землях задовольнявся переважно її ввезенням із західних провінцій імперії. Унаслідок цього фабрично-заводські товари, які були дешевшими за місцеві вироби, спричиняли занепад західноукраїнських мануфактурних підприємств.

6 **Розвиток міст і торгівлі*.** Становленню міст на західноукраїнських землях сприяв розвиток ремесла, торгівлі, промисловості й транспорту. Найбільше міст і містечок було у Східній Галичині, найменше — у Північній Буковині. Більшість західноукраїнських міст були слаборозвинені промислово й мали аграрно-ремісничий характер. У Східній Галичині серед міст виділявся лише Львів, у якому на середину XIX ст. проживало 70 тис. осіб. Він був порівняно великим адміністративним, промисловим і торговельним центром, до якого економічно тяжіли всі райони краю. Українці у складі населення Львова становили меншість, близько 65 % налічували поляки. Численною була єврейська громада.

Населення всіх міст і містечок Закарпаття в 30-х рр. XIX ст. налічувало близько 50 тис. осіб. Найбільшим містом був Ужгород, де проживало близько 6 тис. осіб. Права самоврядування міста не мали. У складі населення міст значну частину становили угорці та євреї.

Найбільшим економічним, культурним та адміністративним центром Північної Буковини були Чернівці, де на середину XIX ст. проживало близько 20 тис. осіб. Українці у складі міського населення становили меншість. Серед міщан краю було багато румунів, євреїв, австрійців. У соціальному відношенні більшість міського населення належала до незаможних верств — ремісники, дрібні торговці тощо.

Наприкінці XVIII ст. на західноукраїнських землях вели жваву торгівлю переважно єврейські, німецькі та вірменські купці. Вони привозили сюди товари із Силезії, Польщі, Угорщини, Туреччини: хутрові й шкіряні вироби, залізні й мідні знаряддя, скло, хустки, полотно, сіль, вино, олію, цукор, каву, ізюм, інжир, солону рибу тощо. Водночас торговці скуповували за низькими цінами велику рогату худобу й коней, шкури, молочну продукцію, віск, мед, зерно тощо і продавали їх як у краї, так і за його межами.

Певний розвиток ремесла, мануфактурного й промислового виробництва, а також сільського господарства в першій половині XIX ст.

викликав деяке пожвавлення в торгівлі. Розвивалися торговельні зв'язки Східної Галичини (переважно через місто Броди) із Наддніпрянською Україною. Звідти на галицькі ринки надходили худоба, промислові вироби тощо, а до Наддніпрянщини вивозили деревину, полотно, сукно.

Західноукраїнські сільськогосподарські продукти й сировина вивозилися також до центральних провінцій Австрійської імперії та деяких країн Західної Європи. Завдяки розвитку торгівлі в руках купців нагромаджувалися великі капітали, поширювалося лихварство.

Внутрішня торгівля розвивалася на основі «розносної торгівлі» мандрівних торговців, традиційних ярмарків і тижневих базарів. Найбільші на західноукраїнських землях центри ярмаркової торгівлі розташовувалися в Тернополі, Станіславі, Надвірній, Ужгороді, Чернівцях, Садгорі, Вижниці, Заліщиках.

Висновки. Адміністративно-територіальний устрій, запроваджений австрійською владою, мав на меті привести західноукраїнські землі у відповідність до інших імперських провінцій, уникаючи при цьому рішучих змін, які могли викликати незадоволення місцевої еліти.

- Західні українці перебували в досить тяжкому національному й соціальному становищі, що проявлялося в загрозі денаціоналізації та соціальному гнобленні.
- Реформи Марії Терезії та Йосифа ІІ, здійснені на західноукраїнських землях, у цілому позитивно вплинули на розвиток краю, сприяли поширенню серед русинів прихильного ставлення до Габсбургів.
- На західноукраїнських землях у цей період виступи селян мали постійний характер. Влада придушувала їх і водночас здійснювала певні поступки для полегшення становища селянства.
- Господарство західноукраїнських земель розвивалося дуже повільно. В економіці краю переважало сільське господарство, що базувалося на залишках кріпосницьких відносин. Місцева промисловість перебувала на мануфактурному рівні й не могла конкурувати із центральними провінціями імперії.
- Західноукраїнські міста й містечка зберігали традиційну роль ремісничих, торговельних і мануфактурних центрів.

Запитання та завдання

1. До складу якого адміністративного утворення Австрійської імперії входила Буковина? **2.** Кому належала адміністративна влада в Королівстві Галичини і Лодомерії? **3.** У якому регіоні західноукраїнських земель українці становили найбільшу частку у складі населення? **4.** Якими були найчисленніші національні меншини в Закарпатті? **5.** Що таке денаціоналізація? **6.** У якому регіоні західноукраїнських земель було найбільше міст і містечок?

7. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель під владою Габсбургів. **8.** Порівняйте системи управління українськими землями у складі Російської та Австрійської імперій. **9.** Визначте особливості національного й соціального становища русинів під владою Габсбургів у різних регіонах західноукраїнських земель. **10.** Порівняйте причини, форми й характер соціальних протестів, що відбувалися в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях. **11.** Охарактеризуйте господарський розвиток західноукраїнських земель. **12.** Які риси були притаманні розвитку міст і містечок регіону?

13. Покажіть на карті регіони західноукраїнських земель та адміністративні утворення, до складу яких вони входили. **14.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, які зміни відбулися в житті населення українських земель під владою Російської та Австрійської імперій. Запишіть загальний перелік змін, складений у результаті обговорення. **15.** Заповніть таблицю «Вплив реформ Марії Терезії та Йосифа II на розвиток західноукраїнських земель».

Сфера реформування	Здійснені заходи	Наслідки для населення західноукраїнських земель

16. Поміркуйте, що втратили і що отримали західні українці, опинившись під владою австрійських Габсбургів. Які завдання їм необхідно було вирішувати в нових умовах? **17.** Розкрийте взаємозв'язок між помітним відставанням західноукраїнської промисловості й рівнем розвитку торгівлі.

§ 8. Початок українського національного відродження

1. Що таке національне відродження? **2.** На які стадії (етапи) його поділяють дослідники? **3.** Яким є зміст трьох стадій (етапів) національного відродження?

1 **Особливості українського національного відродження на західноукраїнських землях.** Умови, у яких відбувалося українське національне відродження на західноукраїнських землях, були набагато складнішими, ніж у Наддніпрянщині, де зростанню національної свідомості сприяла пам'ять про Гетьманщину.

За час перебування під владою різних держав русини фактично втратили власну еліту, переважну їх більшість становило селянство. Єдиною суспільною верствою, спроможною відігравати роль духовних лідерів у Східній Галичині та Закарпатті, було греко-католицьке духовенство. У результаті реформ Марії Терезії та Йосифа II воно позбулося польського тиску й отримало можливість здобувати добру освіту. Так, початок західноукраїнського національного відродження був пов'язаний із діяльністю греко-католицького духовенства і через це мав набагато консервативніший характер, ніж у Наддніпрянщині.

Реформи кінця XVIII ст. покращили становище русинської спільноти в краї. Завдяки цьому австрійська влада мала підтримку русинів, коли протидіяла польським та угорським національним рухам. Водночас влада Габсбургів не бажала посилення українського національного руху і розглядала його лише як засіб ослаблення інших рухів.

Процес національно-культурного відродження в регіоні зародився наприкінці XVIII ст. в Закарпатті. У перші десятиліття XIX ст. ідеї українського відродження набули поширення у Східній Галичині. В обох частинах регіону провідна роль у цьому русі належала греко-католицькому духовенству. У Північній Буковині українське національне відродження розпочалося в другій половині XIX ст.

У роки революційних подій 1848—1849 рр. західноукраїнські землі стали випереджати Наддніпрянщину за темпами розвитку українського національного руху. Це було викликано передусім утисками українства з боку російської влади в Наддніпрянщині. Проте сам факт переходу першості в цьому процесі зі сходу українських земель на захід свідчив, що український народ, розмежований імперськими кордонами, продовжував усвідомлювати себе одним цілим, зі спільним минулим і майбутнім. Це було переконливим свідченням становлення української модерної нації.

2 **Початок українського національного відродження в Закарпатті. А. Бачинський.** Перше покоління **«будителів»** Закарпаття і Східної Галичини вийшло із середовища греко-католицького духовенства, що здобуло освіту у Відні, у «Барбареумі». Цей навчальний заклад у той час був своєрідним європейським центром слов'янського відродження. Із його стін вийшло чимало майбутніх слов'янських просвітителів.

У Закарпатті наприкінці XVIII ст. центром русинського національного відродження стала Мукачівська греко-католицька єпархія. Такої ролі вона набула за часів діяльності єпископа **Андрія Бачинського** (1772—1809 рр.).

«Будителі» — назва, що використовувалася щодо діячів національного відродження в слов'янських країнах Східної і Південної Європи XIX ст.

Андрій Бачинський в умовах мадяризації та окатоличення закарпатських русинів виступив на захист прав свого народу. Саме він, як радник імператриці Марії Терезії, домігся від неї відкриття у Відні «Барбареуму» для навчання греко-католицького духовенства. У своїх посланнях він вимагав від місцевих священиків організовувати русинські школи при церквах і примушувати батьків навчати в них дітей. А. Бачинський переніс свою резиденцію до Ужгорода, де створив семінарію й заснував велику бібліотеку. У ній було зібрано близько 9 тис. стародавніх рукописів, першодруків, рідкісних книг із країн Європи та Наддніпрянщини. Він заснував єпархіальний архів, що став унікальним джерелом для дослідників історії Закарпаття.

Усвідомлення А. Бачинським простої істини, що доки існуватиме русинська мова, доти існуватиме й сам народ, мало важливе значення. Завдяки його зусиллям в Закарпатті при церковних громадах діяло близько 300 початкових шкіл. Найталановитіші із закарпатських русинів здобули освіту в провідних європейських університетах і стали відомими вченими. Це були Петро Лодій, Іван Орлай, Юрій Гуца-Венелін, Михайло Балудянський, Михайло Поп-Лучкай та інші.

За підтримки А. Бачинського **Йоаникій Базилович** (1742—1821) створив першу працю з історії закарпатських русинів — «Короткий нарис фундації Федора Коріятовича». Головним внеском Й. Базиловича в українське національне відродження стало те, що він одним із перших заявив, що закарпатські русини належать до східних слов'ян, мають власних діячів культури та вчених, які століттями творили культуру свого народу. У той час коли австрійські та російські історики взагалі заперечували існування українців, Й. Базилович вирізняв серед східних слов'ян три гілки, що заселяли Московію, Білорусію та Україну. За це його вважають першим «будителем» у Закарпатті.

Андрій Бачинський

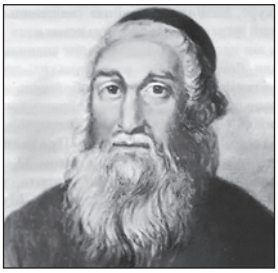

Йоаникій Базилович

Із єпископського послання А. Бачинського до духовенства

Історичний досвід, численні приклади свідчать, що для зміцнення будь-якої народності або нації немає підйоми міцнішої або тривкішої, аніж збереження питомої батьківської та материнської мови, писемності та віри. Як тільки який-небудь народ починає соромитися і цуратися рідної мови, писемності та релігії, а відтак і зовсім її забувати, одразу ж починають відбуватися незворотні зміни…

? **1.** У чому єпископ вбачав головну небезпеку для існування будь-якої народності? **2.** Як він визначив роль мови у збереженні національної свідомості?

3 **Початок українського національного відродження у Східній Галичині.** Центром першої хвилі українського національного відродження у Східній Галичині став Перемишль, що був осередком греко-католицької єпархії в краї. Тут існувала велика бібліотека, діяла семінарія, працювало чимало освічених представників греко-католицького духовенства. Серед них вирізнялися Іван Могильницький, Йосип Левицький, Іван Снігурський, Йосип Лозинський та інші. Надихав цей гурт русинських патріотів перемишльський єпископ **Михайло Левицький** (1774—1858).

Доктор богослов'я **Михайло Левицький** за період перебування перемишльським єпископом (1813—1816 рр.) та галицьким митрополитом (1816—1858 рр.) зумів зробити дуже багато для національного пробудження галицьких русинів. Разом зі своїми прибічниками він піклувався про заснування народних шкіл і видання для них підручників. Водночас М. Левицький був досить консервативною людиною і вважав, що русини мають бути вдячними австрійським Габсбургам. Зокрема, митрополит став ініціатором цензурної заборони альманахів «Зоря» і «Русалка Дністровая», підготовлених до видання «Руською трійцею». Під час революційних подій 1848—1849 рр. він підтримав створення Головної руської ради й спонукав духовенство до праці над просвітою народу.

У **1816 р.** за підтримки єпископа І. Могильницький створив **«Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти й культури серед вірних»**. Його метою було видання книжок для народу, написаних зрозумілою йому мовою, та організація народних шкіл. Діяльність товариства поступово набувала розмаху. Із метою підготовки вчителів у 1817 р. в Перемишлі було засновано дяко-вчительський інститут. У 1832 р. на території Перемишльської єпархії діяло 400 шкіл. Було також видано кілька підручників та молитовників.

Заходи перемишльських патріотів щодо розвитку освіти викликали невдоволення поляків, що посідали провідні позиції у Східній Галичині. Вони стали вимагати заборонити викладання русинською мовою в початкових школах. Проте австрійська влада прийняла компромісне рішення, надавши греко-католикам і римо-католикам однакові права навчати дітей рідною мовою. Обидві церкви могли окремо контролювати лише свої школи.

4 Складові першого етапу українського національного відродження на західноукраїнських землях. «Руська трійця».

Протягом перших десятиліть XIX ст. в краї завдяки самовідданій праці дослідників-аматорів відбувалося вивчення історії, мови і народної культури русинів. З'явилися такі історичні дослідження, як «Історія про Карпато-Росів» Івана Орлая, «Опис історії народу руського» та «Історія Галицько-Руського князівства» Дениса Зубрицького, «Історія карпатських русинів» Михайла Поп-Лучкая. Дослідженням мови закарпатських і галицьких русинів були присвячені праці Арсенія Коцака, Івана Могильницького («Граматика язика славєноруського» та Михайла Поп-Лучкая («Граматика слов'яноруська»).

Плодами єдиного поетичного дерева вважав східно- і західноукраїнські народні пісні Петро Лукашевич, який видав збірку «Малоросійські і червоноармійські думи і пісні».

Маркіян Шашкевич

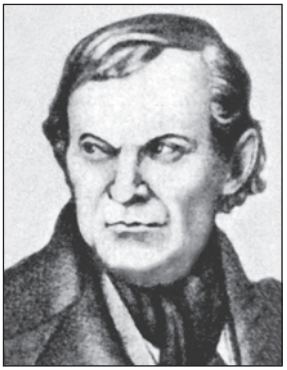

Іван Вагилевич

Яків Головацький

У 30—40-х рр. XIX ст. українське національне відродження на західноукраїнських землях стало переходити від фольклорно-етнографічного до культурницько-літературного етапу. Його уособленням стала діяльність **«Руської трійці»** — утвореного у Львові культурно-просвітницького об'єднання демократичного спрямування зі студентів семінарії та університету, що діяло в 1833—1836 рр. Із цього часу центром українського відродження у Східній Галичині став Львів.

«Руською трійцею» семінаристи називали трьох друзів, об'єднаних спільними поглядами, — **Маркіяна Шашкевича** (1811—1843), **Івана Вагилевича** (1811—1866) та **Якова Головацького** (1814—1888). Натхненником і душею цього гурту був М. Шашкевич. Поступово навколо них об'єдналося близько 20 однодумців. Основну увагу члени гуртка приділяли творенню на базі русинської народної мови літературної української.

У 1836 р. М. Шашкевич уперше в історії Східної Галичини виступив українською мовою в музеї семінарії перед духовенством і гостями. Він прагнув довести, що нею можна виголошувати богословські ідеї. Виступ усім сподобався. Відтоді вживання української мови стало набувати все більше прихильників серед галицьких русинів.

Важливе місце в діяльності «Руської трійці» мала підготовка й видання альманаху **«Русалка Дністровая»*** — першої на західноукраїнських землях книжки, надрукованої українською мовою. Проте альманах був

* Детальніше про альманах «Русалка Дністровая» ви дізнаєтеся на практичному занятті.

заборонений і знищений за розпорядженням цензури. У другій половині 30-х рр. XIX ст. гурток розпався, проте його члени продовжували окремо свою діяльність.

Висновки. Наприкінці XVIII ст. на Закарпатті русинські «будителі» першими розпочали досліджувати історичне походження, культуру й мову свого народу.

- Протягом перших десятиліть XIX ст. ідеї українського національного відродження завдяки діяльності греко-католицького духовенства набули поширення у Східній Галичині.
- Діяльність «Руської трійці» сприяла тому, що народна мова русинів стала поступово набувати рис літературної української мови та впроваджуватися в широкий вжиток.

Запитання та завдання

◆ **1.** У якому регіоні західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст. розпочалося українське національне відродження? **2.** Кого називають «будителями»? **3.** Яке місто стало центром першої хвилі українського відродження в Галичині? **4.** Коли було створено «Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти й культури серед вірних»? **5.** Коли було створено «Руську трійцю»? **6.** Хто був ідейним натхненником «Руської трійці»?

▲ **7.** Охарактеризуйте особливості українського національного відродження на західноукраїнських землях. **8.** Проаналізуйте початок українського відродження в Закарпатті та роль у ньому єпископа А. Бачинського. **9.** Якими були складові першого етапу українського відродження на західноукраїнських землях? **10.** Яку роль у становленні національної свідомості галицьких русинів відіграла діяльність «Руської трійці»?

★ **11.** Складіть порівняльну таблицю «Українське національне відродження в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях». **12.** Проведіть дискусію за проблемою «Які чинники сприяли, а які заважали українському національному руху на західноукраїнських землях». Висловіть припущення, як необхідно було долати перешкоди.

★ **13.** Проаналізуйте здобутки українського національного руху у Східній Галичині з кінця XVIII ст. до 1848 р.

§ 9. Європейська революція 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях

▸▸ **1.** Які соціальні проблеми існували на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.? **2.** Як розвивався український національний рух на західноукраїнських землях у цей період? **3.** Що таке рутенство? Чим була обумовлена його поява?

1 **Початок революційних подій у Східній Галичині.** У лютому 1848 р. у Франції спалахнула революція. **«Весна народів»,** як її називали сучасники, швидко поширилася на італійські та німецькі землі, Австрійську імперію. Унаслідок перемоги березневого повстання 1848 р. імператор погодився надати своїм підданим демократичні свободи та оголосив вибори до першого загальноімперського конституційного рейхстагу (нижньої палати загальноімперського парламенту), який мав прийняти нові закони.

У Галичині, коли сюди надійшли повідомлення про віденські події, першими активізувалися поляки. Вони стали вимагати надання широкої автономії Галичині, яку вважали виключно польським краєм, сподіваючись, що з неї розпочнеться відродження польської держави. Щоб залучити на свій бік селянство, вони висунули вимогу скасування панщини. Поляки запропонували лідерам галицьких русинів приєднатися до них. Однак надавати будь-які національно-культурні права русинам вони не збиралися, стверджуючи, що «тут немає Русі, тут є Польща».

13 квітня у Львові поляки створили свій представницький орган — Центральну раду народову, стали формувати окружні польські ради й загони національної гвардії. У відповідь на це галицькі русини **2 травня 1848 р.** створили **Головну руську раду.** Її поява фактично заперечувала наміри поляків виступати від усього населення Галичини.

Революційна хвиля 1848 р. спричинила ліквідацію залишків кріпосницьких відносин на західноукраїнських землях. 18 березня 1848 р., на третій день революції, угорський сейм прийняв закон про скасування панщини й надання у власність селян третини оброблюваної землі. Дія цього закону поширювалася на Закарпаття, що перебувало під владою Угорщини.

У Східній Галичині про скасування панщини й надання селянам права власності на землю, яку вони обробляли, було оголошено 22 квітня. Улітку 1848 р., коли селянські заворушення охопили Буковину, австрійська влада рішенням від 9 серпня поширила на ці землі дію законів, прийнятих стосовно селян Галичини.

Унаслідок аграрної реформи 1848 р. було ліквідовано залишки старих зв'язків між селянами й землевласниками. Панщину було скасовано, селяни стали власниками землі. Відтепер вільний селянин почав відігравати помітну роль у суспільно-політичному житті.

Революція — докорінні зміни в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства, способі виробництва, науці.

Головна руська рада — орган громадського самоврядування українців, утворений 2 травня 1848 р. у Львові на хвилі піднесення революційного руху в Східній Галичині.

2 **Діяльність Головної руської ради.** Головна руська рада складалася із 30 постійних членів, із яких одну половину становили представники греко-католицького духовенства, другу — світська інтелігенція. Рада поділялася на окремі відділи — політичних прав, шкільництва, селянських справ тощо. Установлювалися зв'язки з українцями Буковини та Закарпаття. Рада організувала власну національну гвардію, а на Підкарпатті для боротьби з угорськими повстанцями — загони народної самооборони й батальйони гірських стрільців. Першим головою Ради було обрано єпископа **Григорія Яхимовича** (1792—1863).

Єпископ **Григорій Яхимович** був важливою постаттю в тогочасному українському відродженні краю, за що історики називають його «володарем духовної української держави». Він був священиком церкви Св. Варвари у Відні, де й здобув богословську освіту. Після повернення у Східну Галичину працював ректором і професором Львівського університету. Під час революції 1848—1849 рр. був одним з ініціаторів створення Головної руської ради — окремого українського органу місцевого самоврядування, метою діяльності якого була протидія польському впливу в краї. Він був учасником Собору руських вчених, учасником першого загальноімперського рейхстагу від Галичини, де послідовно обстоював права русинської спільноти в краї. Із 1848 р. став перемишльським єпископом, а з 1860 р. — львівським митрополитом.

У своїх вимогах Головна руська рада виступала за:

- запровадження української мови в школах та діловодстві краю;
- забезпечення для українців, як і для поляків, рівних можливостей обіймати адміністративні посади;

? Які особливості діяльності Головної руської ради можна визначити за ілюстрацією?

Засідання Головної руської ради. XIX ст.

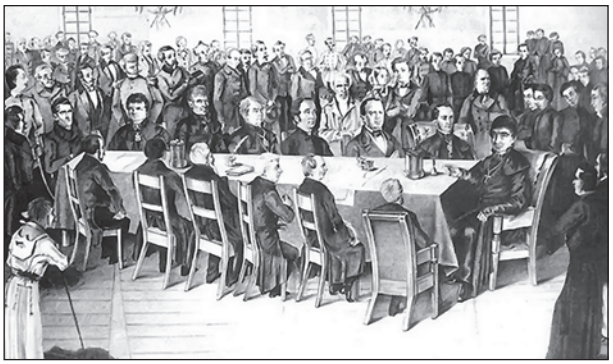

Григорій Яхимович

можливість призначати на посади в адміністрації краю лише тих чиновників, які володіють українською мовою.

У першому номері заснованої Радою щотижневої газети «**Зоря Галицька**» від 15 травня 1848 р. містилася відозва до галицьких русинів, де були сформульовані програмові засади її діяльності.

Із відозви Головної руської ради до руського народу, опублікованої 15 травня 1848 р. в газеті «Зоря Галицька»

Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, який одною говорить мовою; 15 мільйонів виносить, з яких півтреті мільйона землю галицьку замешкує. Той народ був колись самостійний, рівнявсь у славі з наймогутнішими народами Європи, мав свою літературну мову, свої власні устави, своїх власних князів, одним словом: був у добробуті й силі. Через несприятливі умови та різні політичні нещастя розпався поволі наш великий народ, утратив свою самостійність, своїх князів і пішов під чуже панування...

Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сна вашого, бо вже час… Поступаймо з іншими народами в любові й згоді. Будьмо тим, чим бути можемо й повинні. Будьмо народом… Ми зібралися й працюватимем у такий спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберігати віру й поставити наш обряд… нарівні з правами інших обрядів.

2. Розвивати нашу національність в усіх напрямках: досконалення нашої мови, заведення її в школах вищих та нижчих, видавання часописів… змагання завести нашу мову в усіх публічних установах тощо.

3. Будемо берегти наших конституційних прав, пізнавати потреби нашого народу й шукати способів на поправу його життя на конституційному шляху…

? **1.** Як визначено в документі національну належність галицьких русинів? **2.** Які факти свідчать про бажання Головної руської ради зберігати прихильність до Габсбургів і діяти виключно конституційними засобами? **3.** Чи можна стверджувати, що завдання, які прагнула розв'язати Рада, мали поміркований характер? Обґрунтуйте свою думку.

Вимоги, які висувала Головна руська рада, здобули широку підтримку серед галицьких українців. Рада багато зробила для розвитку українського національно-культурного життя в краї. У липні 1848 р. завдяки її зусиллям було засновано **Галицько-руську матицю** — товариство, що видавало дешеві книжки для народу українською мовою. У жовтні того самого року у Львові зібрався **Собор руських вчених** — з'їзд діячів науки, у якому взяло участь близько 100 осіб. Він, зокрема, прийняв рішення, що українська мова має базуватися на народній мові, для письма необхідно використовувати слов'янську кирилицю, а не латинський алфавіт. Тоді ж у Львові було розпочато будівництво Народного дому з бібліотекою й музеєм. Завдяки зусиллям Ради в 1849 р. у Львівському

Руський собор — політична організація, створена 23 травня 1848 р. у Львові на противагу Головній руській раді, метою діяльності якої було спрямування українського національно-визвольного руху в польських інтересах.

університеті відкрили кафедру української мови та літератури, яку очолив Я. Головацький.

Діяльність Головної руської ради викликала занепокоєння в поляків та їхніх прихильників. З ініціативи Центральної ради народової 23 травня відбулися збори польських шляхтичів русинського походження («русинів польської нації»), на яких утворили **Руський собор**.

Члени Собору заперечували право українців на самостійний національний розвиток, підтримуючи відновлення незалежності Польщі з наступним включенням українських земель до її складу. Собор видавав газету «Дневник руський» за редакцією І. Вагилевича, латинським шрифтом, яка мала стати противагою «Зорі Галицькій». Проте серед галицьких українців діяльність Руського собору успіху не мала.

Поглиблення суперечностей із поляками, які відверто ігнорували права українців, обумовило зміни вимог Головної руської ради. 9 червня 1848 р. вона вперше звернулася до імператора з проханням поділу Галичини на польську та українську частини із двома окремими адміністраціями. Цю саму ідею делегація Ради обстоювала на Слов'янському з'їзді в Празі.

Нові орієнтири в українському національному русі на галицьких землях під час революції 1848—1849 рр. визначив сільський греко-католицький священик **Василь Подолинський** (1815—1876). Він першим виголосив ідею здобуття політичної незалежності України як демократичної республіки у федеративному зв'язку з іншими слов'янськими республіками. Свої роздуми В. Подолинський виклав у праці «Слово перестороги», де висловлювався за налагодження міжнаціональних відносин між поляками й українцями в Галичині на засадах взаємоповаги і рівноправ'я. При цьому він зазначав, що його спостереження за відносинами поляків та українців дозволило зробити висновок: австрійці майстерно нацьковують їх одне на одного, а потім виступають у ролі примирювачів.

З Українське питання на Слов'янському з'їзді в Празі. У червні 1848 р. у Празі зібралися представники слов'янських народів Австрійської імперії. Ініціаторами з'їзду були діячі чеського національного руху, які висунули ідею створення федерації слов'янських народів, що входили до складу імперії Габсбургів.

Галичину на з'їзді представляли делегації Центральної ради народової, Головної руської ради і Руського собору. Між ними точилися постійні гострі суперечки. Порозуміння вдалося досягти завдяки втру-

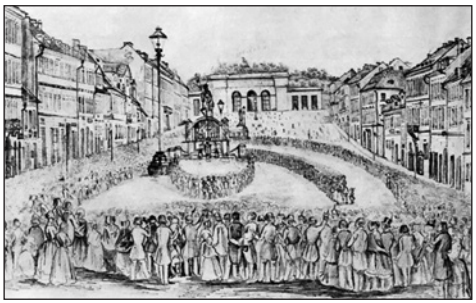

Слов'янський з'їзд у Празі. XIX ст.

З'їзд діячів української культури у Львові

? Яким було значення зображених на ілюстраціях подій для українського національного руху цього періоду?

чанню чеських діячів. Результати роботи з'їзду були закріплені в підписаній 7 червня 1848 р. польсько-українській угоді «Вимоги українців у Галичині», яка проголошувала:

- рівні права на використання польської та української мов у всіх школах та установах Галичини, утворення окремих гімназій для українців і поляків, викладання обома мовами у вищих навчальних закладах;
- зрівняння в правах представників різних національностей і віросповідань;
- утворення спільної національної гвардії, спільного керівного органу влади й спільного сейму в краї;
- гарантування національної й політичної рівноправності загальноімперською конституцією;
- передання питання поділу Галичини на польську та українську частини на розв'язання загальноімперському рейхстагу.

Сучасники вважали цю угоду великою історичною подією, яка «знаменувала нову добу в історії русинів». Так, русинів уперше визнали представниками окремого народу в Галичині із власними національно-культурними правами. Положення польсько-української угоди увійшло до спільного звернення учасників з'їзду до імператора. Проте відповіді на нього не було отримано. Слов'янський з'їзд припинив роботу, коли австрійська армія розпочала обстріл Праги.

4 **Перший досвід парламентської діяльності українців.** У червні 1848 р. в Галичині та Буковині відбулися вибори депутатів до рейхстагу. У Закарпатті, що належало Угорщині, яка в роки революції прагнула звільнитися від влади Габсбургів, вибори не проводилися. Польська шляхта та австрійські чиновники, використовуючи необізнаність

більшості русинів у виборах, намагалися не допустити їх представників до парламенту, вдаючись до обману, погроз тощо. Унаслідок цього до рейхстагу зі 100 місць, призначених для Галичини, українці здобули лише 39, а з восьми місць для Буковини — п'ять. Серед галицьких депутатів-українців було 27 селян і дев'ять представників греко-католицького духовенства, усі п'ять буковинських депутатів — селяни.

У роботі рейхстагу, незважаючи на відсутність досвіду й несприятливі умови (необхідність користуватися послугами перекладачів через незнання німецької мови, якою проводилися засідання тощо), селянські депутати гідно представляли інтереси виборців і відстоювали права селян. Проте консервативна більшість домоглася рішення про сплату селянами землевласникам компенсації за звільнення від панщини.

Справжньою сенсацією в роботі рейхстагу стала перша в історії парламентська промова українця, із якою виступив селянин Іван Капущак. Рішуче засудивши багатовікове гноблення селян, він заявив, що землевласники не мають жодних прав вимагати викуп повинностей, оскільки вже взяли від селян усе, що змогли. Так, замість визначених 100 днів панщини вони примушували селян відпрацьовувати 300 днів на рік. За це, вважав І. Капущак, мають сплатити землевласники селянам, а не навпаки.

Гострі суперечки викликало внесене русинами на розгляд рейхстагу питання поділу Галичини на польську та українську частини. Представники поляків, виступаючи проти цього, стверджували, що українці — це «штучна нація, винайдена минулого року». Дискусії із цього приводу тривали кілька місяців. Нарешті було прийнято рішення, що край необхідно поділити на дві створені за етнічним принципом самоуправні округи. Проте здійснено це не було.

5 Східна Галичина на завершальному етапі революції*. Восени 1848 р. діячі Центральної ради народової стали готувати антиавстрійське повстання. Наслідуючи приклад угорців, які проголосили свою незалежність, поляки також прагнули цим актом розпочати відновлення своєї державності. Головна руська рада категорично відмовилася підтримати поляків. До загонів польської національної гвардії приєдналися окремі радикально налаштовані студенти-русини й міщани. На вулицях міста з'явилися барикади.

Австрійська артилерія стала обстрілювати центр міста. Унаслідок цього було зруйновано міську ратушу, університет і його бібліотеку, театр, політехнічну академію. Людські втрати становили понад 100 осіб убитими й пораненими. 1 листопада у Львові розпочалося повстання, а 2 листопада, у середині дня, повстанці припинили опір. У місті запровадили стан

облоги. Австрійці заарештували й віддали до польових судів кілька сотень повстанців. Діяльність Центральної ради народової, Головної руської ради і Руського собору заборонили. Польську національну гвардію розпустили, закрили всі газети, крім урядових. 14 листопада діяльність Головної руської ради й видання «Зорі Галицької» дозволили відновити.

Діячі Головної руської ради схвалили «відновлення порядку» в місті. Така позиція Ради й тих, хто не знав історію польсько-українського протистояння, у краї викликала осудження. Проте лідери галицьких русинів, усвідомлюючи свою слабкість, розуміли, що без підтримки австрійців вони будуть поглинені поляками. При цьому австрійці використовували український рух для протидії польському.

Після придушення Львівського повстання влада в краї стала зміцнювати позиції, ослаблені під час революції. Новий намісник Галичини поляк **Агенор Голуховський** звів нанівець спробу поділу провінції на польську та українську частини. Він дискредитував русинів перед Віднем, заявивши, що вони начебто збираються приєднатися до Російської імперії. Із його ініціативи в 1851 р. Головну руську раду розпустили.

6 **Революційні події в Північній Буковині та Закарпатті.** У роки революції 1848—1849 рр. у Північній Буковині посилився селянський рух. Це було обумовлене тим, що землевласники виступили проти аграрної реформи 1848 р. У багатьох місцях організаторами селянських протестів стали обрані від цих округів депутати рейхстагу. Зокрема, серед них був ватажок гуцульських бунтів 1843—1844 рр. Л. Кобилиця. Особливого розмаху виступи селян набули наприкінці 1848 — на початку 1849 р.

У роки революції стали з'являтися прояви пробудження національної свідомості українського населення. Селяни-українці під час бунтів вимагали дозволити їм на власні кошти створювати школи для навчання своїх дітей рідною мовою. Вони проголошували, що визнають Головну руську раду й підтримують її дії. 1 листопада 1848 р. з ініціативи селян-депутатів рейхстагу відбулися збори представників усіх селянських громад краю, які висловилися за те, щоб Буковина була разом із Галичиною. Проте влада не врахувала бажання народу й за конституцією 1849 р. зробила Буковину окремим коронним краєм, унаслідок чого тут посилилася влада румунських бояр-землевласників.

Упродовж 1848—1849 рр. революційні події охопили Закарпаття. Спочатку закарпатські русини вітали угорську революцію, сподіваючись отримати у складі незалежної Угорщини автономію. Проте коли лідери революції заперечили право на самовизначення для неугорських народів, закарпатські русини відмовилися їх підтримувати й залишилися вірними Габсбургам.

Чимало зусиль для пробудження русинів докладав **Олександр Духнович.** У 1850—1852 рр. він організував випуск трьох літературних альманахів «Поздоровлення русинів», у галицьких виданнях надрукував багато статей про життя закарпатських русинів, писав шкільні підручники для них і художні твори. Своєрідним національним гімном, який знали всі закарпатські русини, став вірш «Я русин», що містив такі рядки:

Я Русин, був, є і буду,
Народився я Русином,
Чесний рід свій не забуду,
Залишуся його сином.

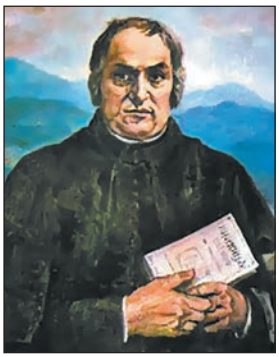

Олександр Духнович

Адольф Добрянський

? Визначте коротко внесок зображених діячів в історію України.

У роки революції в Закарпатті набула поширення ідея об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною та Північною Буковиною в окрему автономну адміністративну одиницю імперії. Уперше думки про возз'єднання русинських земель висловив вчений і священик **Олександр Духнович** (1803—1865) у статті «Становище русинів в Угорщині», що була опублікована в 1849 р. в газеті «Зоря галицька». Цю ідею також поділяв закарпатський вчений і громадсько-політичний діяч **Адольф Добрянський** (1817—1901). Разом з О. Духновичем він установив зв'язки із Головною руською радою. У січні 1849 р. закарпатська делегація, очолювана А. Добрянським, вручила імператору петицію з вимогою об'єднати Східну Галичину, Північну Буковину й Закарпаття в єдине адміністративне утворення. Після цього закарпатці ще кілька разів зверталися з такими проханнями, проте імперський уряд не задовольнив прагнення русинів.

Висновки. Виникнення Головної руської ради стало переломним моментом розвитку українського національного руху на західноукраїнських землях. Уперше українці створили власний орган громадського самоврядування, який висунув політичну програму.

- На Слов'янському з'їзді в Празі галицькі русини домоглися визнання їх представниками українського народу. Досягнута на з'їзді угода залишилася єдиним у XIX ст. свідченням можливості польсько-українського порозуміння на рівних засадах.

Свідченням нового рівня політичної свідомості західних українців стала ідея возз'єднання Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття в єдине адміністративне утворення.

Запитання та завдання

1. Коли утворилася Головна руська рада? **2.** Хто був першим головою Головної руської ради? **3.** Яку назву мала польсько-українська угода, укладена на Слов'янському з'їзді в Празі? **4.** Скільки депутатів було обрано до рейхстагу від Галичини? **5.** Чим завершилося повстання у Львові в 1848 р.? **6.** Хто із закарпатських громадських діячів уперше висунув ідею об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною та Північною Буковиною в єдину адміністративну одиницю?

7. Як розпочалися революційні події у Східній Галичині? **8.** Як на західноукраїнських землях було ліквідовано залишки кріпосницьких відносин? **9.** Охарактеризуйте участь українців у роботі Слов'янського з'їзду. **10.** Які події відбувалися у Східній Галичині на завершальному етапі революції? **11.** Які нові риси з'явилися в селянському русі в Північній Буковині в період революції 1848—1849 рр.? **12.** Які нові явища були притаманні українському руху в Закарпатті в цей період?

13. Охарактеризуйте діяльність Головної руської ради за планом: 1) обставини виникнення; 2) дата створення; 3) голова Ради; 4) склад Ради; 5) діяльність; 6) історичне значення. **14.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, якими були результати та історичне значення революційних подій 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях.

15. За додатковими джерелами складіть історичний портрет Г. Яхимовича, О. Духновича, А. Добрянського (на вибір).

Практичне заняття. Альманах «Русалка Дністровая». Галицько-руська матиця

1. Коли утворилася «Руська трійця»? **2.** Хто входив до складу «Руської трійці»? **3.** Коли і як утворилася Головна руська рада? **4.** Назвіть основні заходи діяльності Головної руської ради.

Мета: визначити значення альманаху «Русалка Дністровая» та Галицько-руської матиці для розгортання українського національного руху на західноукраїнських землях.

Завдання для підготовки до практичного заняття: повторити матеріал підручника про утворення і діяльність «Руської трійці» (§ 8, п. 4) та Головної руської ради (§ 9, п. 2).

Хід роботи

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і виконайте завдання.
2. Об'єднайтеся в малі групи та сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Альманах «Русалка Дністровая»

Альманах «Русалка Дністровая» вийшов друком у 1836 р. В основі альманаху були твори, раніше включені до підготовленої в 1834 р. членами «Руської трійці» збірки «Зоря».

Альманах «Зоря» містив народні пісні, твори самих гуртківців, історичні та публіцистичні матеріали. Головними ідеями творів були:

- засудження іноземних поневолювачів українців та оспівування героїчної визвольної боротьби народу;
- уславлення народних ватажків — борців за національне і соціальне визволення народу;
- визнання існування єдиного українського народу, який через поневолення імперіями роз'єднаний державними кордонами;
- заклик до українських патріотів боротися за об'єднання галицьких русинів і наддніпрянських українців.

Спроби видати альманах «Зоря» наразилися на спротив як австрійських урядовців, так і консервативних кіл греко-католицького духовенства. Видання було заборонено віденською і львівською цензурою.

Шукаючи можливості видання альманаху, члени «Руської трійці» вилучили твори, які своїм змістом найбільше непокоїли цензорів, і змінили його назву на «Русалка Дністровая». Потім Я. Головацький домовився зі своїми друзями, послідовниками ідей слов'янського відродження, про видання альманаху в Пешті (тодішній столиці Угорщини) накладом 1 тис. примірників. Поява «Русалки Дністрової» викликала незадоволення у Відні та Львові. Увесь наклад альманаху було конфісковано й знищено. Урятувати пощастило лише 200 екземплярів.

Поява «Русалки Дністрової» стала ключовою подією не лише в діяльності «Руської трійці», а й усього українського національного руху у Східній Галичині.

Музей альманаху «Русалка Дністровая» у Львові у дзвіниці Святодухівської церкви

Печатка товариства Галицько-руська матиця

За словами М. Шашкевича, альманах мав «воскресити в новій силі руську славу, руську власть». Своїм змістом він переконливо засвідчував відмінність галицьких русинів від поляків і росіян, їхню єдність із наддніпрянськими українцями. «Русалка Дністровая» започаткувала нову українську національну літературу на західноукраїнських землях.

Видання альманаху стало своєрідним підсумком діяльності «Руської трійці». Через постійні утиски й переслідування гурток розпався. Альманах «Русалка Дністровая» залишався під забороною до 1848 р.

? **1.** Виступаючи за заборону видання «Русалки Дністрової», представники галицького греко-католицького духовенства стверджували, що «нагадування про сумні історичні події, пов'язані з релігійним і політичним гнобленням, викликали б гіркі почуття…» Директор департаменту львівської поліції, висловлюючи причини відмови в дозволі на публікацію австрійської влади в краї, заявляв: «Досить клопоту нам завдають поляки, а ці шаленці намагаються відродити покладену до гробу русинську націю». Чому, на вашу думку, греко-католицьке духовенство, яке започаткувало українське відродження в краї, виступило проти видання альманаху? Чи можна вбачати у відмові представників австрійської влади одночасне визнання заслуг «Руської трійці»? Чому? **2.** Девізом «Русалки Дністрової» автори обрали слова одного з діячів чеського й словацького національного відродження Я. Коллара: «Не тоді, коли очі сумні, а коли руки дільні, розцвітає надія». Поясніть, до чого члени «Руської трійці» закликали читачів альманаху. **3.** Як ви розумієте слова М. Шашкевича, що призначення альманаху «Русалка Дністровая» «воскресити в новій силі руську славу, руську власть»? **4.** У чому, на вашу думку, полягає значення «Русалки Дністрової» для розгортання західноукраїнського національного відродження? **5.** Про появу «Русалки Дністрової» І. Франко писав, що вона «була для свого часу явищем наскрізь революційним». Поясніть наведену характеристику, спираючись на матеріал уроку.

Галицько-руська матиця

Русинське культурно-освітнє товариство Галицько-руська матиця було засноване у Львові 16 липня 1848 р. Зразком для нього були обрані «матиці», створені чехами й словаками. Своєю головною метою товариство вважало здійснення видавничої та просвітницької діяльності й розвиток шкільництва у Східній Галичині. Першим головою Галицько-руської матиці був священик Михайло Куземський (1809—1879). Із 60-х рр. XIX ст. товариство стало виразником ідей москвофільства, які заперечували існування українського народу й української мови. До середини 80-х рр. XIX ст. товариство видало понад 80 книжок, серед яких були шкільні підручники, праці з ремесла й педагогіки. Друкованим органом Галицько-руської матиці був «Науковий сборник». Із другої половини 80-х рр. XIX ст. товариство поступово занепало й остаточно перестало існувати в 30-х рр. XX ст.

? Оцініть роль і внесок Галицько-руської матиці в український національний рух на західноукраїнських землях.

Узагальнення знань за розділом ІІ

1. Складіть перелік подій з історії західноукраїнських земель кінця XVIII — першої половині XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть видатних діячів західноукраїнських земель цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України цього періоду?
3. Поясніть значення понять і термінів: коронний край, Королівство Галичини і Лодомерії, рутени, денаціоналізація, опришки, «будителі», «Руська трійця», «Русалка Дністровая», «Весна народів», революція, Головна руська рада, «Зоря Галицька», Галицько-руська матиця, Руський собор, Центральна рада народова.
4. Виконайте завдання за історичною картою: 1) порівняйте територію розселення західних українців наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. із сучасними кордонами України; 2) опишіть адміністративно-територіальний устрій, встановлений на території західноукраїнських земель Австрійською імперією; 3) розкрийте особливості сільськогосподарської спеціалізації західноукраїнських регіонів; 4) покажіть місця розгортання найбільших соціальних протестів у краї; 5) покажіть населені пункти, пов'язані з українським національним відродженням на західноукраїнських землях.
5. Обговоріть у малих групах і презентуйте висновки класу: 1) вплив реформ Марії Терезії та Йосифа II на життя краю й початок українського національного відродження; 2) особливості соціально-економічного стану західноукраїнських земель; 3) характер та особливості початку українського національного відродження в краї; 4) вплив революції 1848—1849 рр. на розвиток українського національного руху.
6. Порівняйте: 1) соціально-економічний розвиток українських земель під владою Російської та Австрійської імперій та європейських країн у цей період; 2) завдання, форми прояву й здобутки національних рухів на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій та в європейських країнах під час революцій 1848—1849 рр.

«Хрест Свободи» на честь скасування панщини в Галичині. 1848 р.

Тестові завдання онлайн

РОЗДІЛ ІІІ. **КУЛЬТУРА УКРАЇНИ кінця XVIII — першої половини XIX ст.**

§ 10. Культура України. Розвиток освіти, науки та літератури

1. Якими були особливості розвитку культури українських земель у другій половині XVIII ст.? **2.** Як розвивалася освіта на українських землях у цей період? **3.** Якими були основні досягнення науки України цього періоду? **4.** Назвіть видатних діячів української літератури другої половини XVIII ст. та їхні твори.

1 **Умови розвитку культури на українських землях*.** Основним змістом змін, що відбувалися в культурному розвитку цього періоду, було становлення модерної української культури. Цей процес значною мірою співвідносився з українським національним відродженням. Суттєвий вплив на розвиток культури мало перебування українських земель під владою Австрійської та Російської імперій. На її розвитку негативно позначалися відсутність власної державності, національне гноблення, імперські кордони, що роз'єднували єдину етнічну українську територію.

У Наддніпрянщині національно-культурна політика Російської імперії стосовно українців поєднувала заходи їхньої русифікації та культурної асиміляції, які здійснювалися жорстокими адміністративними засобами. Наддніпрянська Україна під російською владою перетворювалася на одну з пересічних провінцій імперії. Унаслідок цього чимало талановитих українців через відсутність умов реалізувати себе на Батьківщині змушені були шукати кращих можливостей в імперських столицях. Тому багато досягнень тогочасних українських культурних діячів зараховували до російської культури.

У досить складних умовах розвивалася культура на західноукраїнських землях, підпорядкованих австрійським Габсбургам. Українці потерпали від онімечування, яке поєднувалося з полонізацією у Східній Галичині, мадяризацією в Закарпатті та румунізацією в Північній Буковині. Денаціоналізації та асиміляції галицьких і закарпатських українців чинила опір греко-католицька церква. Оскільки у складі Австрійської імперії за західноукраїнськими землями зберігалося другорядне становище щодо інших провінцій, то русинські культурні діячі, як і їхні брати-наддніпрянці, змушені були шукати можливості прояву своїх здібностей за межами рідного краю. Однак загальна ситуація в регіоні внаслідок здійснення реформ Марії Терезії та Йосифа II була дещо сприятливішою для розвитку культури, ніж та, що існувала в Наддніпрянщині.

Значний вплив на всі сфери суспільного життя і, зокрема, на культуру мав початок промислової революції. Вона спричинила зміни у формах освіти, пов'язані зі зростанням потреби в спеціалістах різного фаху. У науці значна кількість відкриттів мали прикладний характер, обумовлений потребами тогочасного життя. Письменники й художники у своїх творах зверталися до нових явищ суспільного розвитку.

2 **Освіта.** Наприкінці XVIII ст. в Наддніпрянщині становище у сфері початкової освіти було складним. Унаслідок зубожіння селян закривалися школи, а уряд ними не опікувався. За імперською реформою системи освіти 1803 р. в Наддніпрянщині створювалися навчальні заклади трьох типів. Початкові парафіяльні училища, де навчали лише закону Божого, арифметики й грамоти, були призначені для дітей представників нижчих станів. Початкові повітові училища призначалися для дітей «купців, ремісників та інших міських обивателів». У гімназіях навчалися діти дворян, чиновників та багатих купців. У 1850 р. у всіх початкових навчальних закладах Наддніпрянщини навчалося лише 67 тис. учнів. Переважна більшість населення залишалася неписьменною.

Середню освіту надавали гімназії, навчання в яких було платним. Лише їх закінчення забезпечувало право вступу до університету або на державну службу. Вихідців із кріпосних селян до гімназій та вищих навчальних закладів не приймали. Протягом першої половини XIX ст. в Наддніпрянщині діяло 19 гімназій, де навчалося 4 тис. учнів.

На початку XIX ст. в Наддніпрянщині з'явилися перші професійні школи — ремісничі училища, фельдшерські школи, училища торговельного мореплавства, садівництва, виноробства, бджільництва тощо.

Єдиним вищим позастановим навчальним закладом до 1817 р. залишалася Києво-Могилянська академія. Спеціальним рішенням уряду в 1817 р. її ліквідували й створили замість неї духовну академію, що надавала лише вищу богословську освіту.

Перший вищий навчальний заклад нового типу — **університет** — було відкрито, як ви вже знаєте, у 1805 р. в Харкові. Він мав словесний (історико-філологічний), юридичний, математичний і медичний факультети. Протягом 1805—1851 рр. у ньому здобули вищу освіту 2,8 тис. осіб. У 1834 р. був відкритий Київський університет Св. Володимира, який мав філософський та юридичний факультети. Навчання в університетах тривало чотири роки.

Проміжну ланку між середніми та вищими навчальними закладами становили ліцеї, які у своєму дев'ятирічному курсі поєднували гімназичну

Університет (від латин. — сукупність) — вищий навчально-науковий заклад, до складу якого входить кілька факультетів, де викладається певний цикл споріднених наукових дисциплін.

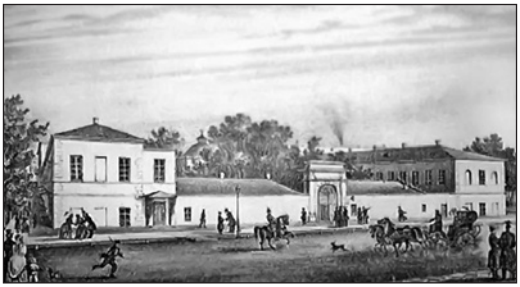

Перша будівля Рішельєвського ліцею

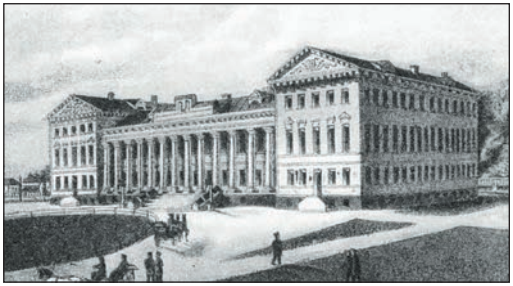

Гімназія вищих наук

? У яких містах Наддніпрянської України були розташовані зображені на ілюстраціях навчальні заклади?

та університетську програми: Волинський ліцей у Кременці (1805 р.), Рішельєвський ліцей в Одесі (1818 р.), Гімназія вищих наук у Ніжині (1820 р.).

Використовувати українську мову в усіх навчальних закладах Наддніпрянщини було заборонено.

На західноукраїнських землях зміни в системі освіти відбулися за реформ Марії Терезії та Йосифа II. У 1774 р. було прийнято закон про обов'язкову початкову освіту для дітей 5—12 років. Вони мали право навчатися своєю рідною мовою. Згодом запровадили нову систему освіти, за якою навчальні заклади поділялися на гімназії різних типів.

Закінчення гімназій, у яких здобували середню освіту, давало можливість вступу до вищих навчальних закладів — академій та університетів. У всіх навчальних закладах, крім початкових, навчання здійснювалося німецькою мовою. Держава не фінансувала навчальні заклади, утримувалися вони на кошти населення й місцевих громад.

У Східній Галичині русинам доводилося чинити опір спробам поляків зробити початкові школи польськими. Проте поляки в 1805 р. домоглися від австрійської влади прийняття рішення про передачу всіх початкових шкіл краю під контроль римо-католицької церкви. Унаслідок цього посилилася полонізація початкової освіти в Галичині. Переважна більшість дітей селян-русинів через важке матеріальне становище батьків узагалі не відвідували школу. У 1841 р. в початкових школах Галичини навчалося лише 14 % дітей шкільного віку.

У Буковині відбувалася румунізація системи освіти. Навчання здійснювалося румунською й німецькою мовами, українська мова до шкіл не допускалася. У 1850 р. в краї діяло 55 шкіл.

У Закарпатті завдяки зусиллям греко-католицької церкви існувала найкраща в регіоні система народної початкової освіти. Наприкінці

XVII — на початку XIX ст. тут діяло близько 300 шкіл, що утримувалися церковними громадами й викладання в яких здійснювалося русинською народною мовою. У всіх інших навчальних закладах краю використовували угорську мову, що перешкоджало навчатися в них дітям русинів. Угорський уряд наполегливо проводив мадяризацію Закарпаття. За законом 1844 р. в усіх видах шкіл краю запроваджувалася угорська мова.

Повну середню освіту на західноукраїнських землях давали гімназії. У 40—50-х рр. XIX ст. у Східній Галичині діяло вісім гімназій, у Північній Буковині — одна, на Закарпатті — дев'ять. Закладами вищої освіти були Львівський університет (заснований в 1661 р., відновлений в 1784 р.), Реальна (торговельна) академія (1817 р.) і Технічна академія (1844 р.). Викладання здійснювалося латинською й німецькою мовами. Однак при Львівському університеті для студентів-русинів у 1787—1809 рр. діяв «Руський інститут», де науки викладалися церковнослов'янською мовою.

Революція 1848—1849 рр. спричинила деякі зміни в ситуації з освітою на західноукраїнських землях. У цей період тут почали відкриватися недільні школи для дорослих, де навчання здійснювалося українською мовою. У Галичині їх було 60, у Закарпатті — дев'ять. За рахунок збільшення терміну навчання в початкових трирічних школах було створено нижчі реальні школи, де учнів знайомили з основами сільськогосподарських знань — садівництвом, бджільництвом тощо.

Наука. Перша половина XIX ст. стала періодом вагомих здобутків українських учених у природничих науках. Розвитку астрономії сприяло заснування астрономічних обсерваторій у Харкові (1808 р.), Миколаєві (1821 р.) та Києві (1845 р.). Цікаві спостереження небесних явищ здійснив професор Харківського університету **Тимофій Осиповський** (1765—1832). Він також був визначним математиком і створив тритомний «Курс математики», який протягом кількох десятиліть залишався основним підручником із цієї дисципліни. Математик **Михайло Остроградський** (1801—1861) за видатні досягнення був обраний членом Римської, Туринської, Паризької і Петербурзької академій наук.

Ученим-енциклопедистом став перший ректор Київського університету **Михайло Максимович** (1804—1873). Він був автором підручників для студентів «Основи біології» та «Основи зоології», праць «Роздуми про природу» і «Систематика рослин». М. Максимович переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім», склав три збірки українських народних пісень, проводив дослідження з історії Києва, Полтави, Переяслава та інших українських міст.

Михайло Максимович

Визначну роль у розвитку хімічної науки відіграли праці професорів Харківського університету **Олексія Ходнєва** (1818—1883) та **Миколи Бекетова** (1827—1911). З ініціативи В. Каразіна в 1812—1830 рр. у Харкові, Києві, Миколаєві та Полтаві було створено метеорологічні станції, що започаткувало регулярні спостереження за погодними умовами. Значну роль у розвитку ботаніки, садівництва та агрономії відігравала науково-дослідна робота в ботанічних садах, які в цей період було створено в Києві, Одесі, Кременчуці, Харкові та Ялті. На західноукраїнських землях великий ботанічний сад існував при Львівському університеті.

Успішно розвивалася медична наука. Засновником української хірургічної офтальмології став професор Київського університету **Володимир Караваєв** (1811—1892). Професор Харківського університету **Микола Еллінський** (1796—1855) написав двотомний підручник з основ хірургії, за яким тривалий час навчалися студенти університетів і медичних академій Російської імперії.

У вищих навчальних закладах Російської імперії та західноєвропейських країн працювало багато українських учених-закарпатців. Директором Петербурзького головного педагогічного інституту був професор **Василь Кукольник** (1785—1821), який викладав тут курси права, фізики, хімії та агрономії. Поєднував викладання логіки, моральної філософії та права з директорством у Петербурзькому комерційному училищі професор **Петро Лодій** (1764—1829). Викладав політичні науки й був першим ректором Петербурзького університету **Михайло Балудянський** (1769—1847). Зі Львівським і Краківським університетами пов'язана діяльність закарпатця **Івана Земанчика** (? — після 1822). Він був професором, деканом і ректором Львівського університету, пізніше — професором Краківського університету. У «Руському інституті» при Львівському університеті він викладав народною мовою студентам-русинам фізику та математику.

Із розвитком науки пов'язана поява наукових центрів, які сприяли дослідницькій діяльності вчених і популяризації їхніх ідей. Першим науковим центром у Наддніпрянщині стало засноване В. Каразіним на Харківщині Філотехнічне товариство (1811—1818 рр.). У 1812—1829 рр. при Харківському університеті діяло Товариство наук. Основним напрямком діяльності Тимчасового комітету для розшуку старожитностей (1835—1845 рр.), створеного в Києві, стали археологічні дослідження. Археологами-аматорами, які входили до його складу, було знайдено

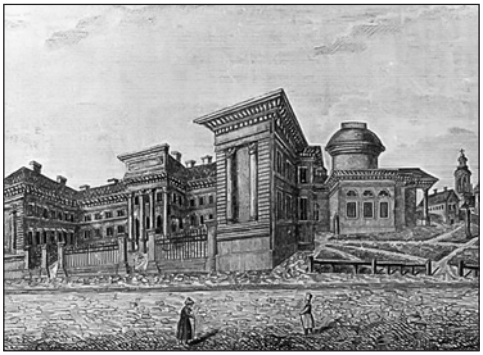

Бібліотека й музей Оссолінських у Львові. Малюнок XIX ст.

фундамент Десятинної церкви та руїни Золотих воріт у Києві.

Найбільшим культурно-освітнім і науковим центром на західноукраїнських землях був «Оссолінеум» (Народний заклад ім. Оссолінських) у Львові, заснований польським істориком і громадським діячем Юзефом Оссолінським у 1817 р. У ньому зберігалися архіви польської шляхти, колекції зброї, картин, скульптур, археологічних пам'яток тощо. До складу «Оссолінеуму» входили також велика бібліотека, друкарня й музей.

4 **Література.** У тогочасній українській літературі та мистецтві основними художніми напрямками були **класицизм** і **романтизм**. Розвиток класицизму пов'язаний із творчістю І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка. Естетики романтизму дотримувалися харківські романтики (Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров та інші), члени «Руської трійці» (Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Шашкевич), у Закарпатті — О. Духнович. Вершиною романтизму вважається творчість Т. Шевченка, П. Куліша. У класичному та романтичному стилях писав свої твори Є. Гребінка.

Іван Котляревський (1769—1838) став майстром бурлескно-травестійного жанру й засновником нової української літератури, написаної народною мовою. Його літературна діяльність розпочалася близько 1794 р. з переробки поеми римського поета Вергілія «Енеїда». Перше часткове видання твору з'явилося в 1798 р., повне — у 1842 р. Його поява стала початком Нової доби в українській літературі, за якої стару книжну мову було остаточно витіснено народною.

Творцем нової української прози називають **Григорія Квітку-Основ'яненка** (1778—1843). Його перу належать повісті «Пан Халявський», «Українські дипломати», «Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка», п'єси «Сватан-

Класицизм — один з основних напрямків європейської літератури й мистецтва XVII — початку XIX ст., зразком для якого було класичне (давньогрецьке й давньоримське) мистецтво.

Романтизм — напрямок у європейській літературі та мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. в Німеччині, Англії та Франції. Він привертає увагу до внутрішнього світу людини; його головним образом є недосяжна мрія, ідеал.

Бурлеск — комічна поезія.

Травесті — гумористична поезія, близька до пародії.

ня на Гончарівці», «Щира любов», «Шельменко-денщик» та інші твори. У деяких із них автор по-доброму глузував над вадами людської натури, в інших — заглиблювався в гіркі реалії життя українського села, із великим теплом зображував повсякденне селянське життя.

У творчості **Петра Гулака-Артемовського** (1790—1865) гумор і сатира мали форму гострої критики соціальної несправедливості. Своє ім'я він уславив складанням байок. Найвідомішим його твором була байка «Пан та собака», де автор зобразив жахливе життя українських кріпаків.

Австрійський дослідник і громадський діяч другої половини XIX ст. К. Е. Францоз про творчість П. Гулака-Артемовського

…Після 1816 р. зміг видати деякі зі своїх гумористичних картин із народного життя… Петро Гулак-Артемовський. Вони були невинними, або принаймні виглядали такими. Коли, наприклад, цей поет у своїй байці «Пан та собака» змальовує бідування собаки, який як винагороду за свою вірність отримує лише удари й навіть не сміє гавкати, то це здавалося дуже смішним, але водночас було гіркою алегорією, яку кожен розумів. Не будемо ставити тут запитання, чи розумів це й уряд…

? **1.** Що, на думку дослідника, хотів сказати П. Гулак-Артемовський у байці «Пан та собака»? **2.** Яке значення, на вашу думку, мала творчість П. Гулака-Артемовського для тогочасного українського суспільства?

Письменник **Євген Гребінка** (1812—1848) уславився своїми байками («Малоросійські приказки»), які завдяки лаконічності вислову, доброї мові й національному колориту вважаються одними з найкращих в українській літературі. Він писав також поезії, прозові твори, переклав поему О. Пушкіна «Полтава».

Значне місце в українській літературі посідає творчість **Пантелеймона Куліша** (1819—1897). Він написав перший український історичний роман «Чорна рада», історичні поеми «Україна», «Настуня», «Кумейки», «Солониця», «Великі проводи» та інші. Особливе місце серед них посідає поема «Україна». Велике значення мав виконаний ним переклад українською мовою Біблії.

Творчість **Миколи Гоголя** (1809—1852) для більшості сучасників і наступних поколінь стала прикладом письменника, який дошкульною сатирою на існуючий лад забезпечив собі почесне місце серед класиків світової літератури. Саме цьому були присвячені соціальна комедія «Ревізор» і поема-драма «Мертві душі». Особливим українським колоритом насичені його повісті «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» і «Тарас Бульба».

Вершиною розвитку української літератури вважають творчість **Тараса Шевченка** (1814—1861), який став не лише її класиком, а й національною гордістю українського народу. Його перу належить збірка поезій «Кобзар» (1840 р.), поема «Гайдамаки» (1841 р.), збірка «Три літа», повісті «Музикант», «Художник», «Близнята», «Капітанша», драма «Назар Стодоля». Наприкінці життя він створив низку поезій, що стали зразком любовної та пейзажної лірики.

На західноукраїнських землях нову українську літературу започаткували члени «Руської трійці». Найталановитішим серед них визнавали М. Шашкевича. Зміст його творів («Туга», «Розпука», «Веснівка», «Підлісся») мав переважно сумне забарвлення, яке часто поєднувалося з національними закликами.

Одним із найталановитіших західноукраїнських поетів вважали **Миколу Устияновича** (1811—1885). У його доробку чимало віршів, балад і пісень. Романтичні картини карпатського життя змальовано в новелах «Помста верховинця», «Страсний четвер».

Висновки. Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. розвиток української культури відбувався під впливом західноукраїнських культурних явищ та політики, яку здійснювали на українських землях Австрійська та Російська імперії.

- В освіті імперськими урядами було здійснено реформи, які мали на меті змінити її відповідно до потреб часу. Становище в освітній сфері на західноукраїнських землях унаслідок шкільних реформ Габсбургів було дещо кращим, ніж у Наддніпрянщині.
- Наукові досягнення цього періоду стали проявом високого рівня можливостей українських учених. Протягом першої половини XIX ст. виникла нова українська література, яка зробила вагомий внесок у формування національної культури, стала важливим чинником українського націотворення.

Запитання та завдання

1. Для представників яких станів були призначені початкові повітові училища за реформою 1803 р.? **2.** Назвіть заклади вищої освіти на західноукраїнських землях. **3.** Якими були наукові досягнення Т. Осиповського? **4.** Коли було створено «Оссолінеум» у Львові? **5.** Що таке класицизм? **6.** Які твори Г. Квітки-Основ'яненка ви знаєте?

7. Охарактеризуйте особливості розвитку культури України цього періоду. **8.** Порівняйте розвиток освіти в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях. **9.** Охарактеризуйте здобутки української науки цього періоду. **10.** Як відбувалося становлення нової української літератури?

11. Проведіть дискусію за проблемою «Чи можна вважати кінець XVIII — першу половину XIX ст. добою розквіту української літератури?». **12.** Розпочніть складання таблиці «Українська культура кінця XVIII — першої половини XIX ст.».

Галузь культури	Основні досягнення	Видатні діячі

13. Румунський історик Мірча Еліаде писав: «Не можна бути людиною, не бувши творінням тієї або іншої культури». Поясніть, як ви розумієте думку вченого, на матеріалі культури України цього періоду.

§ 11. Культура України. Розвиток театру, музики, образотворчого мистецтва та архітектури

1. Як розвивався український театр у другій половині XVIII ст.? **2.** Назвіть основні здобутки української музики цього періоду. **3.** Які твори скульптури та образотворчого мистецтва, створені в другій половині XVIII ст. на українських землях, ви знаєте? **4.** Назвіть видатні пам'ятки тогочасної української архітектури.

Театр. Театральне мистецтво здавна користувалося популярністю на українських землях. У першій половині XIX ст. в Наддніпрянщині в поміщицьких маєтках за тогочасною модою з'явилося чимало театрів, де грали актори-кріпаки. Серед найвідоміших були кріпацькі театри в селі Кибинці на Полтавщині в маєтку Д. Трощинського та в селі Качанівка на Чернігівщині в поміщика Г. Тарновського. До маєтку Г. Тарновського на театральні вистави приїздили М. Гоголь, М. Маркевич, М. Максимович та інші.

Кріпацький театр змінив аматорський театр (тип самодіяльного народного театру). Відомі аматорські трупи працювали в Полтаві, Харкові, Ніжині, Кременчуці та інших містах. За мовою та репертуаром як кріпацький, так і аматорський театр українськими не були.

Український професійний театр зародився в середовищі аматорських театральних колективів. У 1791 р. в Харкові було створено спеціальне приміщення для проведення постійних театральних вистав. У ньому двічі на тиждень відбувалися вистави, ролі в яких спершу виконували юнаки-аматори з губернської канцелярії. Згодом із них сформувалася постійна трупа акторів, яка взяла театр на власне утримання. Відтоді професійні актори Харківського театру за свою гру стали отримувати платню. У 1818 р. в Полтаві з ініціативи малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна також відкрили професійний театр на основі аматорського театру, який існував тут уже три роки. Саме для Полтавського театру І. Котляревський написав перші українські п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник».

Одночасно зі становленням професійного театру з'явилися нові українські актори. На думку більшості сучасників, найкращими з них були **Михайло Щепкін** (1788—1863) та **Карпо Соленик** (1811—1851).

Михайло Щепкін починав творчий шлях актором кріпацького театру. Пізніше він грав у Харківському і Полтавському професійних театрах. За сприяння І. Котляревського, що був керівником Полтавського театру, актора викупили з кріпацтва. У створюваних на сцені образах М. Щепкін виявляв глибоке знання життя, побуту, гумору й комізму українського народу. У 1822 р. актор переїхав до Москви, де до кінця свого життя грав у Малому імператорському театрі.

На Правобережжі, у Кам'янці-Подільському й Києві діяли польські театри. У 1803 р. будинки для проведення постійних театральних вистав збудували в Києві та Одесі.

На західноукраїнських землях до 30-х рр. XIX ст. театральних вистав не було. Після приєднання Галичини до Австрійської імперії у Львів із Відня надіслали театральну трупу, яка грала вистави німецькою мовою для нових господарів краю. Перша вистава народною мовою відбулася в 1834 р. у Львівській духовній семінарії за сприяння її ректора Г. Яхимовича. У роки революції 1848—1849 рр. у Львові, Перемишлі та Коломиї відбулися перші публічні вистави українською мовою за п'єсами І. Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». У жовтні 1848 р. І. Озаркевич представив виставу за мотивами «Наталки Полтавки» перед Собором руських вчених у Львові. Подальший розвиток театру на західноукраїнських землях призупинила реакція, що запанувала тут у 50-х рр. XIX ст. Унаслідок цього перший український професійний театр на цих територіях з'явився лише на початку 60-х рр. XIX ст.

М. Щепкін у ролі Чупруна («Москаль-чарівник»)

2 **Музика.** Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. в житті українського народу, як і раніше, вагоме місце посідали музика й музичний фольклор. Українці не забували традиційних народних пісень — весільних, жниварських, купальських, колискових, історичних, колядок, щедрівок тощо. Розвивалися також народні танці: гопак, козачок, метелиця, полька тощо. Пісні й танці супроводжувалися музикою, що виконувалася переважно на струнних інструментах (кобза-банду-

ра), цимбалах, сопілках, бубнах. На народних святах українців найчастіше грали троїсті музики — ансамбль із бубна, скрипки й цимбалів. Загальною повагою користувалися кобзарі, найвідомішими серед яких у цей період були Остап Вересай, Іван Крюковський, Федір Гриценко (Холодний), Андрій Шут.

Михайло Вербицький

Центрами формування професійного музичного мистецтва в Наддніпрянщині були переважно великі міста — Київ, Харків, Полтава, Одеса тощо. Ознакою тогочасного міського життя стали виступи в міських садах і театрах військових духових оркестрів. Час від часу проходили гастролі популярних європейських виконавців. Так, у 1847 р. в Києві, Одесі та Єлисаветграді з великим успіхом відбулися гастролі угорського піаніста й композитора Ф. Ліста. З'явилися піаністи й композитори, які створювали фортепіанні твори — варіації на теми українських народних пісень. У 1836 р. в Києві піаніст і композитор **Йосип Витвицький** (1813—1866) написав твір «Україна», який був варіацією на тему народної пісні «Зібралися всі бурлаки».

i

У першій половині XIX ст. в Наддніпрянщині виникли перші музичні професійні товариства, які здійснювали концертну діяльність: Філармонічне товариство в Одесі (1842 р.) та Симфонічне товариство аматорів музики і співу в Києві (1848 р.).

Перехід західноавстрійських земель під владу Габсбургів зумовив деяке пожвавлення музичного життя в краї. Цьому сприяло встановлення безпосередніх зв'язків із Віднем, який був визнаним центром тогочасного європейського музичного мистецтва. У культурному житті Львова чільне місце посіли відомі європейські музиканти — диригент німецького театру Й. Ельснер (учитель польського композитора Ф. Шопена) та німецький композитор і диригент А. Нанке. Розвиток українського музичного мистецтва в краї був пов'язаний з діяльністю в 20-х рр. XIX ст. греко-католицького духовенства в Перемишлі. У 1829 р. завдяки підтримці єпископа І. Снігурського тут заснували постійний церковний хор. На базі цього хору сформувалося нове покоління, яке започаткувало так звану «перемишльську школу» — український національний напрямок у музиці західноукраїнських земель. Найвідомішим її представником став **Михайло Вербицький** (1815—1870) — один із перших професійних композиторів у Галичині.

Образотворче мистецтво. В українській скульптурі першої половини XIX ст. відбувався перехід від стилю бароко до класицизму. Загальне визнання здобув у цей час скульптор **Іван Мартос** (1753—1835). Серед найвідоміших витворів майстра, виконаних у стилі класицизму,

пам'ятники К. Мініну і Д. Пожарському в Москві, Д. Ломоносову в селі Архангельському, Павлу І в маєтку графа О. Аракчеєва в селі Грузіно, Г. Потьомкіну в Херсоні, Катерині ІІ у Катеринославі, дюку де Рішельє в Одесі.

У Києві на Володимирському пагорбі встановлено бронзовий пам'ятник князю Русі Володимиру, авторами якого були російські скульптори Василь Демут-Малиновський, Петро Клодт та архітектор Олександр Тон. Монумент є типовим для стилю класицизму.

На західноукраїнських землях розвиток мистецтва скульптури пов'язаний із творчістю австрійських митців **Гартмана Вітвера** та родинної династії Шимзерів, які працювали в цей час у Львові. Найкращою роботою Г. Вітвера вважають чотири фонтани на площі Ринок із фігурами Нептуна, Діани, Адоніса та Амфітріти. Окрасою Львова стали барельєфні композиції, виконані на сюжети античної міфології, та надмогильні пам'ятки, авторами яких були брати **Йоганн** та **Антон Шимзери**.

Початки мистецтва класицизму в живописі відображені у творчості майстрів портрету **Дмитра Левицького** (1735—1822) та **Володимира Боровиковського** (1757—1825). Обидва походили з України, але впродовж усього життя працювали в Петербурзі. Д. Левицького вважали найкращим європейським портретистом. Серед найвідоміших творів його учня й наступника В. Боровиковського — портрети земляків-українців, які служили на високих посадах у Петербурзі, — Д. Трощинського, О. Без-

Пам'ятник дюку де Рішельє в Одесі. Скульптор І. Мартос

Пам'ятник князю Володимиру в Києві. Скульптори П. Клодт, В. Демут-Малиновський

Фонтан Діани на площі Ринок у Львові. Скульптор Г. Вітвер

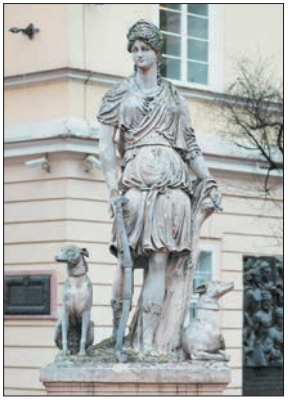

Дівчина з Поділля.
Художник В. Тропінін

Автопортрет.
Художник Т. Шевченко

Катерина.
Художник Т. Шевченко

бородька з доньками. Його пензлю належать також розписи церков у Миргороді, Кибинцях та Романівці в Наддніпрянщині.

У першій половині XIX ст. в українському живописі набув поширення новий стиль — **реалізм**. Першими українськими художниками, у творчості яких з'явилися риси нового стилю, стали **Іван Сошенко** (1807—1876), **Капітон Павлов** (1792—1852) і **Гаврило Васько** (1820—1866). Серед творів І. Сошенка, які збереглися дотепер, «Портрет бабусі М. Чалого», «Жіночий портрет», жанрові картини «Хлопчики-рибалки», «Продаж сіна на Дніпрі». К. Павлов працював переважно в портретному жанрі. Відомі його «Автопортрет», «Портрет доньки художника», «Портрет мічмана Г. Чайковського», «Хлопчик із голубком». Г. Васько здобув визнання завдяки серії портретів тогочасних українських діячів, виконаних на замовлення В. Тарновського для його приватного музею. Однією з найкращих робіт майстра вважають «Портрет юнака із сім'ї Томари».

Визначним досягненням мистецтва цього періоду стала творчість **Тараса Шевченка**, який є автором понад тисячі творів різних жанрів. Визнання здобули його картини «Циганка-ворожея», «Катерина», «Портрет невідомого», «Портрет дівчини із собакою», «Портрет невідомої в намисті», «Автопортрет» та інші. Усього Т. Шевченко створив понад 130 портретів. Він був також відомим майстром графіки й гравюри. Йому належить серія **офортів** «Живописна Україна».

Реалізм — напрямок у літературі та мистецтві, із яким пов'язане намагання митців дати правдиве, повне відображення дійсності.

Офорт — гравюра на металі, який попередньо обробляється кислотою, що дозволяє створити форму для подальшого друку.

Дари в Чигирині. Офорт.
Художник Т. Шевченко

На західноукраїнських землях у цей період уславився своїми творами переважно релігійного змісту в стилі класицизму **Лука Долинський** (1750—1824). Він виконав розписи для новозбудованого собору Св. Юра у Львові та інших церков міста. Його вважали також одним із найкращих тогочасних портретистів. У Закарпатті засновником світського напрямку в живописі став **Йосип Змій-Міклошій** (1792—1848). Після закінчення Віденської академії мистецтв він працював придворним майстром пряшівського єпископа. Його пензлю належать портрети, картини на побутові теми із життя закарпатських селян, пейзажі. Майстер також виконував розписи багатьох церков Закарпаття.

4 **Архітектура.** У першій половині XIX ст. тривала розпочата наприкінці минулого століття перебудова губернських і повітових міст Наддніпрянщини. За цим наглядали спеціальні будівельні комітети й комісії. Швидкими темпами відбувалося будівництво в Єлисаветграді, Херсоні, Маріуполі, Одесі, Севастополі та інших містах. До участі в ньому залучали відомих російських архітекторів. Панівним архітектурним стилем був класицизм.

i

У Києві протягом 30 років головним міським архітектором працював **Андрій Меленський** (1766—1833). У зв'язку з поверненням Києву в 1802 р. прав міського самоврядування за його проектом спорудили пам'ятник на честь відновлення магдебурзького права. Саме А. Меленський під час розробки плану забудови міста визначив Хрещатик як майбутню головну вулицю Києва. За його проектами в місті було споруджено новий центр губернської адміністрації, перший у Києві будинок театру на Хрещатику, Контрактовий будинок на Подолі й перебудовано тут Гостинний двір. На Аскольдовій могилі архітектор створив мавзолей — пам'ятник Аскольду, який, за літописом, був одним із перших київських князів.

Найбільшою спорудою Києва цього часу стала створена в 1839—1843 рр. за проектом архітектора **Вікентія Беретті** (1781—1842) будівля університету Св. Володимира. Окрасою міста став також спроектований ним Інститут шляхетних дівчат. У Харкові за проектом архітекторів Є. Васильєва та О. Тона в 1824—1833 рр. спорудили високу дзвіницю Успенського собору на честь перемоги над Наполеоном у 1812 р. Серед

будівель, що з'явилися в тогочасному Севастополі, виділялися будинок Морської бібліотеки зі славнозвісною Баштою вітрів, Петропавлівський собор і Графська пристань.

У Наддніпрянщині почали з'являтися нові палацово-паркові комплекси, що складалися з палаців знаті, оточених парками. У 1799—1803 рр. в мальовничій місцевості над річкою Сейм у Батурині збудували палац останнього українського гетьмана К. Розумовського. Автором проекту був петербурзький архітектор Ч. Камерон. У селі Сокиринці на Чернігівщині в маєтку П. Галагана в 1829 р. спорудили палац у стилі класицизму, до якого прилягав парк площею в 600 десятин з алеями, штучними галявинами та озерами.

Світову славу своєю красою здобули декоративно-пейзажні парки «Олександрія» поряд із Білою Церквою та «Софіївка» в околицях Умані.

Більшість визначних архітектурних пам'яток цієї доби на західноукраїнських землях зосереджено у Львові. Це будівлі «Оссолінеуму» (1827 р.), ратуші на площі Ринок із високою вежею й годинником (1835 р.), міського театру (1842 р.) та кілька житлових будинків. Більшість споруд було створено за проектами німецьких архітекторів. У Буковині визначною архітектурною пам'яткою того часу стала зведена в Чернівцях за проектом А. Мікулича міська ратуша із 45-метровою вежею (1843—1847 рр.). У середині 40-х рр. XIX ст. тут було збудовано також кафедральний православний собор, витриманий у візантійському стилі, та церкву Св. Параскеви.

Олександра Браницька

Софія Потоцька

Парк «Олександрія» було створено неподалік міста Біла Церква у 80-х рр. XVIII ст. Назву він отримав на честь своєї засновниці графині Олександри Браницької. Системи озер, алеї, великі галявини, численні альтани, колонади, містки й сам палац графів Браницьких разом із величезною кількістю дерев створили неповторний ансамбль.

Парк «Софіївка» був заснований у 1796 р. власником міста Умані, графом Станіславом Потоцьким та названий на честь його дружини Софії Вітт-Потоцької. Це єдиний серед тогочасних парків, на території якого немає палацу. Тут було розбито чотири штучні озера, з'єднані підземними каналами, побудовано гроти, лабіринти, скелі з великих каменів, численні павільйони та містки.

Висновки. У розвитку театрального мистецтва відбувався перехід від кріпацького та аматорського театрів до професійного.

Музична культура цього періоду розвивалася досить повільно. Однак здобутки музичного мистецтва створили підґрунтя для розвитку в другій половині XIX ст. українського національного напрямку.

В українському живописі митці, спираючись на традиції європейських майстрів, створювали власний стиль. Поряд із мистецтвом портрета розвивалися побутовий, історичний та пейзажний жанри.

В образотворчому мистецтві України під імперським пануванням відбувалися процеси культурної асиміляції: українські митці працювали в імперських столицях, а в Україні — російські та німецькі майстри.

Основними здобутками архітектури стали планова забудова міст, створення єдиних ансамблів вулиць і площ, палацово-паркових ансамблів; головною втратою — занепад українських традицій в архітектурі й заміна їх позанаціональним імперським стилем.

Запитання та завдання

1. У якому місті Наддніпрянщини виник перший професійний театр? **2.** Назвіть перші українські п'єси для театру, написані І. Котляревським. **3.** Які інструменти входили до складу ансамблю троїстих музик? **4.** Назвіть пам'ятник, створений скульптором І. Мартосом в Одесі. **5.** Що таке реалізм? **6.** Які будівлі було споруджено за проектами архітектора А. Меленського в Києві?

7. Якими були особливості розвитку театрального мистецтва кінця XVIII — першої половини XIX ст.? **8.** Охарактеризуйте розвиток музичного мистецтва. **9.** Як розвивалося мистецтво скульптури? **10.** Назвіть імена відомих художників цього періоду. Яким був їхній внесок у розвиток живопису? **11.** Охарактеризуйте досягнення тогочасної архітектури на українських землях.

12. Завершіть складання таблиці «Українська культура кінця XVIII — першої половини XIX ст.» (с. 89). **13.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, якими були особливості розвитку образотворчого мистецтва та архітектури на українських землях у цей період.

14. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення або презентацію про внесок Т. Шевченка в розвиток образотворчого мистецтва.

Практичне заняття. Повсякденне життя

1. Що таке повсякденне життя? **2.** Які характеристики життєдіяльності людей охоплює повсякденне життя? **3.** Які риси характеру та особливості світосприйняття були притаманні козакам і селянам у XVI—XVIII ст.? **4.** Як господарювали селяни в попередні століття? **5.** Яким було повсякденне життя українців у XVI—XVIII ст.?

Мета: на підставі аналізу наведеного тексту визначити, що залишилося незмінним, а що зазнало змін у повсякденному житті українців наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Завдання для підготовки до практичного заняття: повторити вивчений у минулому році матеріал про повсякденне життя представників різних верств українського суспільства в XVI—XVIII ст.

Хід роботи

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і дайте відповіді на запитання.
2. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Людина і навколишнє середовище. Розвиток будь-якої людської спільноти разом з іншими чинниками залежить від географічного положення й природних умов території, на якій вона існує.

Українські землі розташовані в південно-східній частині Європи. Їх рівнинний ландшафт і сприятливі кліматичні умови впливали не лише на розвиток землеробства й тваринництва як основних видів господарювання, а й на формування характеру самих людей — терплячих, звиклих до тривалої наполегливої праці. Майже дві третини українських земель становили родючі чорноземи, які були головним багатством народу й одночасно причиною зазіхання на них сусідів.

Господарювання впливало також на суспільне життя населення. Родючі ґрунти дозволяли українським селянам успішно вести одноосібні господарства, на відміну від їхніх північно-східних сусідів-росіян, де бідні ґрунти й суворий клімат змушували селян об'єднувати свої зусилля для спільної праці.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. більшість населення становили селяни, які здавна працювали біля землі, жили в невеликих мальовничих селах і не квапилися змінити їх на міські оселі. Розгортання промислової революції спричинило певні зміни у складі населення українських земель, однак і наприкінці XIX ст. селяни тут переважали.

Запитання та завдання

1. Яким був взаємозв'язок між природним середовищем і життям українців? **2.** Відвідавши Наддніпрянську Україну в XIX ст., іноземний мандрівник К. Мальт-Брюн писав: «Українці — це нащадки Русі. Селяни на Україні ощадніші, ніж московські: вони не пустошать у хижацький спосіб своїх лісів. Будинки українських селян гарні та міцні, ніхто з них не носить лаптів, як у Московії. Вони кремезніше збудовані та більш освічені, ніж селяни, наприклад, Литви». Яку інформацію про взаємозв'язок українських селян із природним середовищем можна отримати за джерелом?

2 **Менталітет українського народу.** Протягом тривалого часу під впливом різноманітних природних та історичних чинників формувався **менталітет** українського народу.

Українці здавна займалися землеробством, з особливою шаною ставилися до матері-землі, що була їхньою годувальницею. Притаманні українському менталітету пошана до матері й турбота про рідну землю об'єднувалися в одне ціле й ототожнювалися з любов'ю до Батьківщини.

Менталітет — спільне світосприйняття, світобачення, самоусвідомлення, спосіб мислення, поведінки й національного характеру, притаманні певному народу.

Ментальність — характеристика менталітету окремої людини або групи осіб, які є представниками певного народу.

Розташування українських земель на межі впливу християнського й мусульманського світів спричинило формування в населення двох основних типів реакції на певні умови. Загроза поневолення штовхала найрішучіших присвячувати життя захисту рідної землі. Саме з них сформувалося українське козацтво. Іншим типом українців були ті, хто намагався пристосуватися до складних умов життя. Вони вчилися жити під владою загарбників, приховуючи свої думки й почуття.

Особливістю менталітету українців була їх неагресивність. Вони не зазіхали на землі сусідів, а прагнули лише спокійно жити на своїх. Українська спокійна вдача формувала такі риси народного характеру, як терпимість до людей, приязне ставлення до ближнього, сусіда й чужого.

Після включення Наддніпрянщини до складу Російської імперії серед колишньої козацької старшини набула поширення так звана **малоросійська ментальність.** Зрівнявшись у правах із російським дворянством, вони прагнули зробити кар'єру, і за будь-яку ціну намагалися забути своє козацьке походження. До спроб відстоювати права українців під владою імперії малоросійські дворяни ставилися вороже, не бажаючи втратити свої привілеї. Однак варто зазначити, що деякі їх представники все ж таки стояли біля витоків українського національного відродження на Лівобережжі.

На західноукраїнських землях під владою австрійських Габсбургів набуло поширення так зване **рутенство.** Західні українці в переважній більшості були вдячні австрійській владі за ті зміни, які вона здійснила на їхніх землях. Вони всіляко підтримували віденський уряд, із подякою сприймали все, що надавала влада й упродовж тривалого часу не висували власних вимог. Рутенство, з одного боку, гальмувало розвиток національної свідомості західних українців і допомагало австрійцям зміцнювати свою

Рутенство — сукупність настроїв і поведінки, пов'язаних із прихильним ставленням місцевих українців до австрійських Габсбургів, що виникли в період перебування західноукраїнських земель під їхньою владою.

владу в краї, з іншого — було історично обумовлене існуючою ситуацією, оскільки, задовольняючи деякі потреби українців, австрійці намагалися послабити вплив поляків у Галичині, угорців — у Закарпатті й румунів — у Північній Буковині.

Запитання та завдання

1. Що таке менталітет і ментальність? Які риси ментальності українського народу формувалися впродовж його історії? **2.** Які нові явища з'явилися в українській ментальності в період перебування під імперською владою? **3.** Французький мандрівник Шарль-Луї Лесюр зазначав, що «українці більш великодушні, більш відверті, більш ввічливі, більш гостинні, мають більший торговельний хист, ніж росіяни. Вони — українці — являють живий доказ перемоги свободи над людьми, що народилися в неволі». На які риси української ментальності звертає увагу автор? Поясніть, як ви розумієте його твердження. **4.** Складіть план розповіді за темою «Особливості української ментальності наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.».

3 **Традиційні види господарської діяльності українців.** Українці здавна займалися землеробством, тваринництвом, городництвом, садівництвом, бджільництвом, мисливством і рибальством.

У землеробстві зберігалася трипільна система. Для обробітку землі до 80-х рр. XIX ст. використовували важкий плуг, який тоді називали малоросійським, або степовим. На початку 40-х рр. XIX ст. поряд із ним стали застосовувати легкий плуг, винахідником якого вважався полтавський селянин Стеценко. Вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо. Збирали врожай вручну за допомогою коси й серпа.

У більшості господарств залежно від достатку тримали волів, коней, корів, овець, свиней, кіз, різну птицю. Особлива увага приділялася розведенню волів, які були основною тягловою силою.

Городництво було переважно жіночою справою. Город української господині не можна було уявити без соняшників (спершу їх використовували як декоративну рослину) і кукурудзи, що були завезені з Америки. У першій половині XIX ст. на Півдні з'явилися томати, баклажани й перець. Славилися також херсонські кавуни, які вирощували на Півдні із XVI ст. У 1764 р. на землях українських селян з'явилася картопля, яка стала для них «другим хлібом». Поряд із новими культурами не забувалися й звичні буряки, капуста, гарбузи, морква, цибуля, часник, огірки тощо.

Невід'ємною складовою українського пейзажу були сади. Вони оточували селянські хати, закладалися при монастирях і поміщицьких маєтках. Скрізь вирощували яблука, груші, вишні, сливи, на Півдні — черешні, горіхи, абрикоси, персики, у Причорномор'ї та Закарпатті — виноград.

Бджільництво завжди відігравало значну роль у господарстві українців. Справжню революцію в цій галузі здійснив український вчений П. Прокопович, який у 1814 р. винайшов рамочний вулик. Проте використовувати його розпочали в Німеччині, а на українських землях — лише через кілька десятиліть.

Протягом XIX ст. чільне місце в харчовому раціоні українців, як і раніше, посідала риба. Після приєднання Російською імперією Причорномор'я тут стали виникати приватні риболовецькі артілі, що ловили осетрів, судаків, лящів, тарань тощо. Звідти чумацькі валки везли солону і в'ялену рибу до інших українських регіонів. Оселедці й тарань були неодмінним товаром на українських ярмарках і базарах.

Запитання та завдання

1. Як розвивалися в цей час традиційні види господарської діяльності українців?

2. Французький письменник Оноре де Бальзак, який певний час жив у Наддніпрянщині, у 1848 р. писав: «Не можна уявити собі просторів та врожаю на цих землях, яких ніколи не гноять і на яких щороку сіють жито… Країна ця дивна з того погляду, що поряд із надзвичайним блиском бракує в ній найменшого комфорту. …Маємо тут [у селі Верхівня на Житомирщині, де перебував О. Бальзак — *Авт.*] людину, що виробляє із заліза чудові речі. Коли б ти мені надіслав малюнок келиха, який би вигадливий не був, він зуміє зробити його із заліза або срібла». Яку інформацію про особливості господарської діяльності українців у зазначений період можна отримати із джерела?

4 **Поселення й житло.** Міста, містечка, великі й малі села створювали те неповторне тло, на якому розгорталися події «українського XIX століття». Оскільки більшість українського населення становили селяни, то міста й містечка були переважно невеликими адміністративними й торговельними центрами для найближчих околиць. Під імперською владою вигляд багатьох міст зазнав змін. У кожному губернському й повітовому місті з'явився адміністративний центр із площею, навколо якої розміщувалися адміністративні установи. Їхній вигляд відрізнявся від будівель, зведених в українському стилі. Центральні вулиці й площі деяких міст вимощувалися бруківкою та освітлювалися гасовими ліхтарями. Однак більшість вулиць залишалася незабрукованою й майже непрохідною в дощову пору року.

Кожне місто складалося із центру, яким найчастіше був замок або фортеця, прилеглих кварталів та околиць. Утім, у XIX ст. на місці давніх напівзруйнованих фортець, потреби в яких уже не було, поставали нові вулиці й місця для прогулянок. Наприклад, у Львові під давнім Високим замком створили парк. Передмістя поступово об'єднувалися з містами, а давні шляхи ставали міськими вулицями. Центрами міського життя були церкви і, звичайно, базари.

Перша половина XIX ст. стала часом появи у великих містах кількаповерхових цегляних будинків. Проте в невеликих містах переважали одноповерхові дерев'яні оселі. Будинки заможних господарів були багатокімнатними, за європейською модою мали парадні зали, вітальні, кімнати для гостей і слуг, кабінет господаря, спальні, кухні, господарські приміщення тощо. Кімнати облаштовувалися меблями, які, відповідно до побажань і можливостей замовника, завозилися з Європи або виготовлялися місцевими майстрами. Окрасою кімнат були дзеркала, килими, годинники, картини тощо. Оселі ж міської бідноти своїм виглядом залишалися майже незмінними від попередніх часів і нагадували сільські хати, оточені городами й садами.

Перебування під імперською владою вплинуло й на вигляд українського села. Особливо це було помітно в Наддніпрянщині. За розпорядженнями російської влади села впорядковувалися за єдиним зразком. У центрі мала розташовуватися площа, від якої розходилися вулиці до околиць. На ній селянам оголошувалися розпорядження влади, здійснювалися покарання злочинців тощо. Імперське захоплення чітким плануванням особливо поширилось на Півдні, де нові села забудовувалися лише за затвердженими планами під наглядом місцевої адміністрації. На західноукраїнських землях австрійська влада, як правило, не змінювала вигляд сіл.

Перетворення колишньої козацької старшини на малоросійське дворянство і прагнення правобережної польської шляхти наслідувати тогочасну європейську моду спричинило появу в Наддніпрянщині поміщицьких маєтків із палацами, парками, домовими церквами, родовими усипальнями тощо. До наших днів збереглися маєтки Галаганів у Сокиринцях, В. Тарновського в Качанівці на Чернігівщині, садово-парковий комплекс «Софіївка» графа Потоцького в Умані та інші.

Запитання та завдання

1. Як змінився вигляд поселення і житла на українських землях наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.? **2.** Німецький мандрівник Георг-Йоган Коль, описуючи житло українських селян у XIX ст., зазначав: «Хати, оповиті зеленню й буйним зіллям, розкинулися на узбіччях балок і поховалися в ярах. Високо поза селом, де продувають вітри, стоїть 50 і 100 вітряків. І так перед мандрівником, що їде високим голим і густим степом, несподівано розкривається дуже мальовничий та небуденний образ, коли з яру виринає українське село. [Українці] живуть у чисто утримуваних хатах, що до тебе всміхаються. Вони не вдовольняються тим, що кожного тижня їх миють, як це роблять голландці, але що два тижні їх білять, тому їхні хати виглядають білими, неначе свіжовибілене полотно…». На які особливості житла українських селян звертає увагу автор?

5 **Одяг, їжа, напої.** У першій половині XIX ст. для одягу населення українських земель було характерним поєднання народних традицій, яких дотримувалася більшість селянства, і впливів європейської моди, які охоче наслідували міщани й заможні верстви суспільства. Однак значна частина української еліти Наддніпрянщини не забувала народних традицій. Народне вбрання користувалося популярністю й було своєрідним відображенням пробудження національної свідомості українських патріотів.

Їжа й напої українців у XIX ст., як і раніше, були пов'язані з продуктами землеробства та тваринництва й зумовлені особливостями господарства в окремих регіонах і використанням печі для готування. Побудова печі обумовлювала переважання в українській кухні варених і тушкованих страв і меншою мірою — смажених і печених. Українські господині готували страви традиційно двічі на день і вживали обов'язково гарячими.

Повсякденними стравами були, як і колись, борщ, пшоняний куліш, різні каші, галушки, вареники, картопля, вівсяний кисіль. М'яса споживали мало. Страви з птиці готували переважно в неділю, а з м'яса — лише на свята. Молочні страви споживали частіше. Варені та смажені яйця теж були прикметою святкового столу. У піст часто готували рибну юшку, а на свята пекли пироги з рибою.

Із напоїв домашнього приготування найпоширенішими були узвари зі свіжих та сушених фруктів і хлібний, грушевий, буряковий, яблучний та березовий квас. Хмільний мед і пиво в цей період лишалися на святковому столі, проте наприкінці століття їх готували вже рідко. Утім, пияцтва фактично не існувало, оскільки воно суворо засуджувалося. Серед заможних верств був поширений чай. Селяни заварювали й пили настої цілющих рослин, а то й просто вишневі та малинові гілки. На західноукраїнських землях у XIX ст. з'явилася кава, проте цей напій був дорогим, і його споживали переважно заможні люди.

? **Запитання та завдання**

1. Як одягалися представники різних верств українського суспільства? **2.** Назвіть найпоширеніші страви повсякденного раціону українців. **3.** Визначте спільне й відмінне в харчовому раціоні українців у XIX ст. й тепер. **4.** Складіть меню повсякденного і святкового обіду тогочасних українців.

6 **Шлюб і сім'я. Становище жінки.** У цей період сім'я зберігала важливе значення для українців. Вона разом із сільськими й міськими громадами, православною й греко-католицькою вірами була тією основою, де захищалися етнічна свідомість, мова й інші складові традиційної народної культури. Сімейні відносини, як і раніше, регулюва-

ло давнє звичаєве право — неписані народні традиційні норми, із якими в багатьох випадках змушені були рахуватися церква й державні установи. Зокрема, традиціями звичаєвого права освячувалася підлеглість жінки чоловікові, але заперечувалися нерівноправність, зловживання, передбачалося право жінки на майно сім'ї тощо. Історичні джерела свідчать, що навіть в умовах традиційної української патріархальної сім'ї, тобто верховенства батька й чоловіка, жінка була в ній першорядною особою. Сім'я виховувала дітей, прищеплювала їм трудові навички, здатність захищати себе й рідну землю. Звичаєво-правовими установками утверджувалися чистота й цілісність сім'ї, любов і шанобливе ставлення до батьків, піклування про дітей, засуджувалася подружня невірність і будь-які інші порушення традиційних моральних засад сімейного співжиття.

Мала сім'я — сім'я з однієї шлюбної пари (або одного з батьків) із неодруженими дітьми (або без дітей).

Велика сім'я — сім'я, що складалася з кількох шлюбних пар різних поколінь, які жили разом і вели спільне господарство.

У цей період в українців існували два типи сімей: малі та великі. У документах XIX ст. міститься чимало відомостей про спільне проживання й господарювання кількох поколінь сімей. Були сім'ї, що складалися з 30 й більше осіб. Існування великих сімей зумовлювалося не лише традицією, а й економічними причинами: спільними зусиллями було легше вести господарство, сплачувати податки тощо. Внутрішні конфлікти приводили до розпаду сім'ї, виділення з неї окремих малих сімей. Основними причинами таких процесів були розвиток товарно-грошових відносин і проникнення капіталізму на село, поглиблення соціальної нерівності. Найдовше великі сім'ї зберігалися в Карпатах, Закарпатті, на Поліссі.

Середній склад сім'ї на українських землях у цей період становив п'ятеро-семеро осіб. У XIX ст. найпоширенішою в Україні була повна мала сім'я (подружжя й неодружені діти). Бездітне подружжя найчастіше всиновлювало дитину із сім'ї родичів, де було багато дітей.

Однією з найголовніших подій у житті українців було одруження. У XIX ст. майже на всій території України шлюбним віком вважалося досягнення 16 років для дівчини й 18 — для хлопця. Шлюб як акт створення нової сім'ї юридично супроводжувався церковним вінчанням і відповідними записами в документах світської влади. Завершальним етапом укладання шлюбу було весілля, обряд якого сягав дохристиянської давнини. Весілля могло відбуватися через кілька тижнів або місяців після вінчання. Вважалося, що одружені мали право починати спільне життя й ставали законним подружжям лише після весілля. Проте церква розцінювала це як приниження християнського обряду. Так, у Наддніпрянщині з 1843 р. за рішенням Синоду Російської православної церкви одружених зобов'язували жити разом після вінчання.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте шлюбно-сімейні традиції тогочасних українців. **2.** Порівняйте шлюбно-сімейні традиції в XIX ст. на українських землях та в країнах Європи. Зробіть висновок про спільне й відмінне.

Наш край наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

I. Адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток.

1. До складу якої імперії — Російської чи Австрійської — наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. входив регіон, у якому ви проживаєте?
2. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви живете. На території якого району, області він розташований?
3. Якому історико-етнографічному регіону він відповідає?
4. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону на початку XIX ст.
5. Які населені пункти існували на той час у вашому регіоні? Порівняйте їх із тими, що існують сьогодні. Чи зазнали змін їхні назви, розміри?
6. Чи є у вашому краї населені пункти, які виникли наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.? Назвіть їх і поясніть походження їхніх назв.
7. Яким був етнічний і соціальний склад населення вашого краю наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.?

II. Зміни в господарському житті.

1. Що ви знаєте про особливості розвитку сільського господарства краю в ті часи?
2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощувалися тоді у вашому регіоні?
3. Яким був стан промисловості й торгівлі?
4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами українських земель цього періоду.
5. Що вам відомо про соціальне становище в краї й соціальні протести населення?
6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про побут і повсякденне життя населення краю наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

III. Українське національне відродження.

1. Які події, пов'язані з розгортанням українського національного руху, відбулися на території вашого краю або регіону?

2. Назвіть діячів українського національного відродження цього періоду, що походили або діяли у вашому краї чи регіоні. Яким був їхній внесок в український національний рух?
3. Які пам'ятки, пов'язані з українським національним рухом кінця XVIII — першої половини XIX ст., є на території вашого краю або регіону? Підготуйте розповідь про одну з них.
4. Визначте спільне й відмінне в розгортанні українського національного руху на території вашого регіону порівняно з іншими регіонами українських земель того часу.
5. Відшукайте науково-популярні твори, статті, художні твори, присвячені подіям українського національного відродження у вашому краї в цей період. Яку інформацію можна отримати з них?
6. Яким, на вашу думку, був внесок представників вашого краю або регіону в український національний рух цього періоду?

IV. Нові явища в культурному та духовному житті населення.

1. Що ви знаєте про вірування, звичаї й традиції населення краю?
2. Назвіть діячів української культури цього періоду, що походили або проживали в краї. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
3. Які пам'ятки культури кінця XVIII — першої половини XIX ст. розташовані у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
4. Які церковні споруди, збудовані в той час, збереглися на території вашого краю?
5. Визначте спільне й відмінне в духовному й культурному житті населення краю порівняно з іншими українськими регіонами цього періоду.
6. У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розташований? Яку інформацію про події та життя населення в ті часи можна отримати з них?

Завдання

1. Розпочніть складати порівняльну таблицю «Наш край в історії України та Європи» (кінець XVIII — перша половина XIX ст.).

Основні події та історичні процеси		
Історія рідного краю	Історія України	Історія Європи

2. Розпочніть складати таблицю «Видатні діячі історії краю» (кінець XVIII — перша половина XIX ст.).

Прізвище, роки життя	Чим уславився	Значення діяльності

Узагальнення знань за розділом III

1. Складіть перелік подій, що характеризують культуру України кінця XVIII — першої половини XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть імена видатних культурних діячів цього періоду. У чому ви вбачаєте їхній внесок у вітчизняну та світову культуру?
3. Поясніть значення понять і термінів: класицизм, романтизм, реалізм, менталітет, ментальність.
4. Виконайте завдання за історичною картою: 1) покажіть регіон українських земель, де українці мали можливість навчати дітей у початковій школі рідною мовою; 2) покажіть міста, де діяли гімназії; 3) укажіть міста, де діяли вищі навчальні заклади; визначте, яку назву вони мали й коли виникли; 4) покажіть місця виникнення перших культурно-освітніх товариств; визначте, яку назву вони мали, коли й ким були засновані; 5) покажіть місце виникнення перших українських театрів; 6) покажіть місце, де було збудовано найвідоміші палацово-паркові комплекси, назвіть їх і вкажіть дати створення.
5. Складіть опис пам'яток культури України цього періоду.
6. Визначте та охарактеризуйте: 1) процеси, які відбулися в культурі України цього періоду; 2) особливості тогочасного повсякденного життя представників різних верств українського суспільства.
7. Обговоріть у малих групах і презентуйте висновки класу: 1) провідні процеси розвитку освіти і науки в тогочасній Україні; 2) причини та наслідки культурних зрушень у цей період; 3) суперечливі процеси модернізації і розвиток культури; 4) особливості й прояви полікультурності в українському суспільстві цього періоду.
8. Порівняйте: 1) розвиток культури України в розглянутий період із попередньою добою; 2) повсякденне життя українців у розглянутий період із сучасністю; 3) ідеї та цінності тогочасної культури України із сучасними культурними ідеями та цінностями українців.

Садиба Галаганів у Сокиринцях

Тестові завдання онлайн

РОЗДІЛ IV. **УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в другій половині XIX ст.**

§ 12. Наддніпрянська Україна в системі тогочасних міжнародних відносин

1. Якими були місце та роль Наддніпрянської України в міжнародних відносинах першої половини XIX ст.? **2.** Визначте наслідки російсько-турецьких війн, що відбувалися наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. **3.** Як Російська імперія використовувала потенціал українських земель у цих війнах? **4.** Якими були найбільші селянські виступи кінця XVIII — першої половини XIX ст. у Наддніпрянщині?

1 **Українське питання в контексті європейської міжнародної політики*.**

Протягом XIX ст. українські землі, як і раніше, залишалася об'єктом міжнародної політики. Проте розгортання українського національно-визвольного руху впливало на поширення серед європейських політиків розуміння того, що чимало українців прагнуть змінити підвладне становище свого народу.

У другій половині XIX ст. зовнішня політика Російської імперії непокоїла країни Європи, передусім Пруссію. Вони вбачали небезпеку в прагненні Росії вирішити долю європейських володінь Османської імперії на свою користь. Тогочасні прусські політики розробляли ідею союзу Пруссії, Англії та Франції з метою протидіяти спробам Росії посилити свої позиції шляхом чергової війни проти Османської імперії.

У 1853 р. Росія розпочала Східну (Кримську) війну, і деякі прусські політики стали відверто висловлюватися, що для Пруссії буде корисною «тільки така політика, яка приведе до розчленування та ослаблення Росії». Вони планували відібрати в Російської імперії Фінляндію, землі Прибалтики, Польщу, Південну Україну та Бессарабію. Ці заклики для історичної долі Наддніпрянської України означали насамперед можливість звільнитися з-під влади Російської імперії.

Однак плани прусських політиків залишилися нереалізованими. Незважаючи на те що Східна (Кримська) війна завершилася поразкою Російської імперії, держави-переможниці не бажали розпочинати проти неї нову війну, а мирних шляхів для здійснення планів розділу імперії не існувало.

Українське питання повернулося до міжнародної політики в часи, коли канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк став домагатися для своєї країни гідного місця в європейській політиці. Крім того, Німеччина бажала закріпити свій вплив в Османській імперії, що одразу призвело до

Українське питання — сукупність проблем, пов'язаних із національним і політичним існуванням українського народу.

зіткнення її претензій із російськими інтересами.

Балканська криза 1875 р. спричинила російсько-турецьку війну 1877—1878 рр., яка була надзвичайно успішною для Російської імперії. О. фон Бісмарк побачив у цих подіях небезпеку для інтересів Німеччини. У 1879 р. Австро-Угорщина та Німеччина уклали союз проти Росії. Водночас канцлер ініціював появу статті, у якій висувалися плани відторгнення від Російської імперії загарбаних нею земель. Зокрема, зверталася увага на українські землі, де передбачалося утворити незалежну державу — Київське королівство, на чолі якого мав стати представник династії Габсбургів.

Зі статті німецького філософа Е. Гартмана в німецькому журналі «Гегенварт»

Немає ані географічних, ані етнографічних підстав для об'єднання двох світів — російського та українсько-білоруського в єдиний державний організм. Росіяни заселяють межиріччя Волги і Дону, тому для Росії є життєво важливим питання володіти цими річками на цілому їх бігу, але для Росії зовсім не є необхідним володіти Придніпров'ям — територією розселення українського та білоруського народів. Російська національна держава як за своїм національним характером, так і за географічними умовами повернута на південний схід, а не на захід… Обидві частини можуть обійтися одна без другої як за географічним, так і за торговельно-політичним розташуванням… Варто було б також створити Київське королівство в межиріччі Дніпра й Пруту. Така Наддніпрянська держава з 18-мільйонним населенням мала б усі необхідні передумови для самостійного політичного існування. Нова держава мала також отримати від Австрії гарантії недоторканності та увійти з нею до оборонного союзу. Відокремлення від Росії територій із 34 мільйонами населення остаточно покладе край її експансії на Захід…

? **1.** Які докази на користь створення самостійного Київського королівства висуває автор? **2.** Яку користь для себе Німеччина розраховувала мати внаслідок створення Київського королівства?

Цей план знайшов підтримку також в офіційних колах Австро-Угорщини. Значення німецького плану створення Київського королівства було досить вагомим як для європейської міжнародної політики, так і для розвитку українського національного руху.

Наміри створити Київське королівство унаочнювали досягнення українського національно-визвольного руху. Європейські політики вже непогано орієнтувалися в українській проблематиці. У 1869 р. французький політик, близький приятель імператора Наполеона III, сенатор К. Делямар вніс до французького сенату петицію щодо прав українців.

Українське питання поступово перетворювалося з проблеми внутрішнього життя Австро-Угорської та Російської імперій на складову європейської геополітики. План О. фон Бісмарка унаочнив початок визнання окремими європейськими політиками права українців створити власну державність.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Європі склалися два політичні блоки держав: **Троїстий союз** (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та **Антанта** (Велика Британія, Франція, Росія). Країни Троїстого союзу позитивно ставилися до українського національного руху, оскільки вбачали в ньому чинник ослаблення свого противника. Через це для українських діячів, які боролися за визволення своєї Батьківщини з-під влади Російської імперії, орієнтація на союз із її противниками була історично обумовленою. Тому на території країн — членів Троїстого союзу українські діячі мали змогу діяти досить активно, не зустрічаючи значних перешкод із боку урядових структур.

«Згода». Плакат 1914 р. на честь Антанти

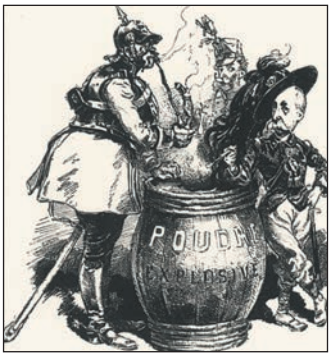

Німеччина, Австро-Угорщина та Італія стоять над бочкою з порохом. Французька карикатура на Троїстий союз

? Поясніть, як ви розумієте зображене на ілюстраціях.

2 Чергова спроба Російської імперії розв'язати турецьке питання. Східна (Кримська) війна 1853—1856 рр. Після придушення революційних подій 1848—1849 рр. вплив і авторитет Російської імперії в Європі значно посилились. Спираючись на це, імператор Микола I все більш наполегливо намагався розв'язати на свою користь питання перерозподілу європейських володінь Османської імперії. Проте плани російського імператора викликали негативну реакцію та сприяли згуртуванню європейських країн.

У роки Східної (Кримської) війни 1853—1856 рр. Росія воювала проти Османської імперії та її союзників — Великої Британії, Франції та Сардинського королівства. Завдяки війні Росія намагалася розширити свої володіння, зміцнити вплив на Близькому Сході та Балканському півострові. Вона, зокрема, претендувала на протекторат над Дунайськими князівствами (Молдавією та Валахією), Болгарією та Сербією. Водночас планувалося встановити контроль над протоками, які вели із Чорного до Середземного моря.

Битва в Синопській бухті.
Художник О. Боголюбов

Оборона Севастополя.
Художник Ф. Рубо

Проте Росія не врахувала, що в розвитку західноєвропейської цивілізації протягом першої половини XIX ст. відбулися зміни. Процеси становлення індустріального суспільства в державах Західної Європи спричинили посилення їхнього економічного потенціалу та бажання захопити нові ринки, джерела сировини і сфери впливу. За таких умов вони прихильно сприймали допомогу Росії в придушенні революційних виступів, але не хотіли погоджуватися з її утвердженням у тих регіонах, на які претендували самі.

Приводом до війни стали суперечки між католицькою та православною церквами навколо права опіки над християнськими святинями в Палестині. Російський імператор вдав сильну образу на турецького султана, коли той передав це право католикам. У червні 1853 р. раптово, без оголошення війни, Росія окупувала залежні від Османської імперії Дунайські князівства. Турецькі війська спершу воювали вкрай невдало й зазнавали поразок від російської армії. Турків розбили в Закавказзі, їхня чорноморська ескадра була розгромлена російським флотом у Синопській бухті. Росіяни почали просуватися до кордону з Болгарією.

Оскільки такий розвиток подій викликав занепокоєння в Європі, Велика Британія, Франція й Сардинське королівство вирішили прийти на допомогу Туреччині. Вимоги до російського імператора вивести війська з території Дунайських князівств висували також Австрія та Пруссія.

Об'єднана англо-французька ескадра розпочала воєнні дії проти Росії в Чорному морі атаками на її узбережжя.

Прикордонну смугу від Одеси до гирла Дунаю захищали три полки Дунайського козацького війська. Особливо відзначилися нащадки козаків-задунайців під час оборони міста у квітні 1854 р. Спільно із залогою міста вони вели двобій з англо-французькою ескадрою та брали участь у здобутті англійського пароплава «Тигр». Козацькі човни підійшли до корабля, який наскочив на мілину, і взяли його в полон. «Небувала справа,— писали очевидці,— козаки взяли в полон пароплав!» Гармата з англійського фрегата донині прикрашає Причорноморський бульвар Одеси, нагадуючи про хоробрість козаків-задунайців.

У **червні-липні 1854 р.** російські війська змушені були залишити Дунайські князівства, і їхнє місце одразу зайняли австрійські війська. Головний театр воєнних дій перемістився до Південної України. На початку вересня англо-французькі війська заблокували чорноморські порти й висадилися в Криму. Після кількох поразок, завданих російській армії, союзники розпочали облогу головної військово-морської бази імперії на Чорному морі — **Севастополя.**

Облога тривала 349 днів. **30 серпня 1855 р.** останні захисники залишили місто. Втрата Севастополя, загроза окупації Бессарабії, Півдня й навіть Правобережжя змусили Російську імперію піти на укладення в 1856 р. Паризького миру на умовах, продиктованих союзниками. Гирло Дунаю поверталося Османській імперії, Росія позбавлялася права тримати військово-морський флот і фортеці на Чорному морі.

3 **Вплив війни на становище в Наддніпрянській Україні.** Оскільки Наддніпрянська Україна частково була територією воєнних дій, її господарство зазнало значних втрат. Звідси також поповнювалася рекрутами та ополченцями російська армія. Усього з Наддніпрянщини було взято 750 тис. осіб.

Через відсутність залізниць весь тягар забезпечення російської армії ліг на чумаків та селян, мобілізованих зі своєю худобою й підводами.

На Півдні, який був прифронтовою зоною, оголосили воєнний стан. Селян забирали до війська, населення мусило утримувати військових під час постоїв, доглядати поранених тощо. Усе це руйнувало економіку Півдня. Припинили роботу порти, через які Росія здійснювала експорт товарів.

Тяжким залишалося становище жителів Криму. Російські військові, підозрюючи місцевих татар-мусульман у прихильності до турків, виганяли їх зі своїх осель, примушуючи залишати Крим, або вбивали. Політика імперії на півострові була спрямована на те, щоб під приводом воєнних дій очистити його від кримських татар. Вони масово, цілими сім'ями й селищами, емігрували до Туреччини. Усього після Кримської війни, за офіційними даними, туди переселилося близько 192 тис. осіб,

що становило на той час дві третини всього татарського населення півострова. У Криму залишилося дещо більше 100 тис. татар.

4 **Селянський рух під час Східної (Кримської) війни.** Наприкінці війни в Наддніпрянській Україні відбувалися численні виступи селян. Приводом до заворушень стало оголошення імперського маніфесту від 29 січня 1855 р. про формування «рухомого суходільного ополчення», а також отримане київським генерал-губернатором від військового міністра розпорядження організувати чотири кінні козацькі полки. Для українських селян слова «ополченець» і «козак» були тотожними поняттю «вільна людина». Серед селян поширювалися чутки, що тих, хто запишеться в козаки, звільнять від кріпацької залежності.

Особливого поширення рух набув у **1855 р.** в Київській губернії, звідки й виникла його назва — **«Київська козаччина»**. Це обумовлювалося тим, що на Київщині була зосереджена найбільша в Наддніпрянській Україні кількість кріпосних селян — понад 1 млн осіб. Рух охопив повіти, у яких проживало близько 180 тис. селян-кріпаків. Для придушення «Київської козаччини» російському уряду довелося використовувати значну кількість регулярних військ.

Останнім етапом пов'язаного з війною селянського руху став похід селян **«у Таврію за волею»**. Його спричинили розмови про те, що для заселення спустошеного внаслідок примусової еміграції татар Криму російський уряд закликає переселятися туди всіх бажаючих. Поширювалися чутки, що кожен селянин-переселенець стане вільним, отримає землю та значну грошову допомогу на розбудову свого господарства або зможе стати вільнонайманим працівником та отримувати добру платню.

Навесні та влітку 1856 р. розпочалося масове стихійне переселення селян, які з усім своїм майном рушали до Перекопа. На боротьбу з переселенцями уряд спрямував кілька дивізій та полків регулярної армії, створив заслони й перекрив шляхи через Перекоп. Однак селяни

Повернення переселенців. Скульптор Л. Позен

? Яку інформацію про селян-переселенців можна отримати за зображеною скульптурною композицією?

не вірили російським урядовцям і чинили опір тим, хто намагався силою повернути їх додому. Улітку 1856 р. поблизу Перекопа зосередилися десятки тисяч селян. Лише наприкінці 1856 р. військовим загонам вдалося придушити селянський рух.

Висновки. У другій половині XIX ст. українське питання було складовою європейської міжнародної політики. Проте якщо українські діячі очікували допомоги у визволенні своєї Батьківщини, то європейських політиків більше цікавила можливість здійснення своїх планів.

Поразка Російської імперії у Східній (Кримській) війні наочно показала її військово-технічну відсталість, викликану існуванням кріпосницької системи, що мало безпосередній вплив на підготовку селянської реформи 1861 р.

У ході Східної (Кримської) війни, як і під час війн у попередні періоди, Росія активно використовувала людський і матеріальний потенціал українських земель. Селянські виступи, що відбувалися в цей час у Наддніпрянщині, унаочнили напруженість ситуації в краї.

Запитання та завдання

1. Що таке українське питання? **2.** Що стало приводом до Східної (Кримської) війни? **3.** Назвіть дату Східної (Кримської) війни. **4.** Скільки днів тривала оборона Севастополя? **5.** Якими були результати війни? **6.** Коли відбувся селянський рух «у Таврію за волею»?

7. Охарактеризуйте зміст і роль українського питання в європейській міжнародній політиці другої половини XIX ст. **8.** Охарактеризуйте вплив війни на становище в Наддніпрянській Україні. **9.** Якими були особливості селянських рухів у цей період?

10. Складіть характеристику Східної (Кримської) війни за планом: 1) передумови; 2) привід; 3) перебіг; 4) результати; 5) історичне значення. **11.** Прослідкуйте за картою перебіг подій війни. **12.** Проведіть дискусію за проблемою «Спільне й відмінне в місці та ролі Наддніпрянської України в першій та другій половині XIX ст.».

13. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення за темою «Оборона Севастополя в роки Східної (Кримської) війни». **14.** Чи могли, на вашу думку, українці в роки Східної (Кримської) війни вибороти державну незалежність? Чому?

§ 13. Ліквідація кріпацтва та реформи 60—70-х рр. XIX ст.

1. Що таке реформа? **2.** Як було здійснено аграрну реформу на західноукраїнських землях? **3.** Що свідчить про гальмування кріпосницькими відносинами розвитку Наддніпрянської України?

1 **Економічний розвиток Наддніпрянщини в середині XIX ст.** Наприкінці 50-х рр. XIX ст. Наддніпрянська Україна була найбільш розвиненим в економічному відношенні регіоном Російської імперії. Проте подальшому економічному зростанню краю заважало існування кріпосного права. Розвиток промисловості стримували відсутність ринку вільнонайманої робочої сили та вузький попит на промислову продукцію. Залишки кріпосницьких відносин перешкоджали також процесу розшарування селянства та формуванню суспільних верств селян-підприємців і сільських найманих робітників. До того ж міські підприємці та купці не мали можливості придбати землю, оскільки вона не була предметом вільної купівлі та продажу.

i

У середині XIX ст. поступово почали окреслюватися нові напрямки господарської спеціалізації регіонів Наддніпрянщини. У господарстві Півдня провідне місце замість вівчарства посіло вирощування пшениці на експорт. На Лівобережжі через віддаленість від ринків збуту зерна в південній частині головним джерелом прибутків стало тваринництво, у північній — тютюнництво й льонарство. Значні прибутки землевласникам Лівобережжя давало винокуріння. Правобережжя в 40-х рр. XIX ст. перетворилося на основний район виробництва цукру.

Протягом першої половини XIX ст. власники маєтків Правобережжя спеціалізувалися на вирощуванні зерна, яке продавали через чорноморські порти. Щоб отримати більше посівних площ, вони відбирали землю в селян під зернові, унаслідок чого з'явилася велика кількість безземельних кріпосних селян. Нагромадивши значні кошти, власники маєтків шукали додаткових засобів до збагачення. Орієнтуючись на наявний попит, вони вкладали гроші в будівництво цукрових заводів і створювали бурякові плантації, на яких працювали безземельні селяни.

Спершу цукрова промисловість була переважно поміщицькою. Поступово до неї надходив купецький капітал. Однак купці не мали можливості використовувати безоплатну працю кріпаків і стали залучати найманих робітників. У середині XIX ст. в Наддніпрянській Україні купці-підприємці орендували 24 цукрові заводи та землі навколо них.

Таким чином, цукробурякова промисловість набувала ринкового характеру і за своїм змістом ставала прямою протилежністю панівній кріпосницькій системі господарювання. Потреби подальшого розвитку економіки вимагали ліквідації кріпацтва.

2 **Передумови проведення селянської реформи.** Селянська та інші реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії були проведені значно пізніше, ніж у країнах Заходу. До здійснення модернізації Росію підштовхували кілька історичних передумов.

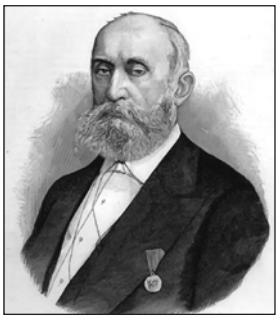

Григорій Галаган

Подальше існування кріпосного права загрожувало імперії перетворитися на другорядну країну, про що свідчила її поразка в Кримській війні. Селянський рух в українських губерніях наприкінці війни, постійні вимоги звільнення селян із боку всіх опозиційних імперській владі сил, вплив ліквідації кріпацтва на західноукраїнських землях у 1848 р. — усе це також сприяло перетворенню проблеми скасування кріпацтва на нагальну потребу подальшого розвитку імперії.

Кріпосне право сповільнювало темпи економічного розвитку країни. Наявність у складі імперії таких регіонів, як Південь України, переконливо засвідчувала переваги вільнонайманої праці. Водночас виникали численні невідповідності між відносинами, які тут існували, і порядками в інших частинах імперії. Проте поміщицькі господарства давали близько 50 % товарного хліба, і їхня швидка та одночасна ліквідація могла призвести до катастрофічних наслідків.

Кріпосне право за формою та змістом нагадувало рабство. Воно засуджувалося більшістю представників різних суспільних верств.

За ліквідацію кріпацтва виступали купці та підприємці, оскільки розуміли, що воно є головною перешкодою для розвитку промисловості й торгівлі. Серед землевласників також було багато тих, хто дотримувався ліберальних позицій. Український діяч, власник великих маєтків на Полтавщині й Чернігівщині **Григорій Галаган** (1819—1888) був членом комісій, які розробляли проекти здійснення реформи. Послідовно обстоюючи інтереси українського селянства, він писав, що «відкладання цього перетворення (скасування кріпацтва — *Авт.*) може мати найшкідливіші наслідки з усіма жахами народних повстань».

Проте більшість поміщиків була набагато консервативнішою у своїх поглядах, і якщо погоджувалася на особисте звільнення селян, то лише без наділення землею.

3 Особливості здійснення реформи 1861 р. в Наддніпрянській Україні.

19 лютого **1861 р.** Олександр II підписав Маніфест про скасування кріпосного права та «Положення», де містилися всі законодавчі акти реформи.

Законодавчі акти селянської реформи розв'язували такі основні питання:

- скасування кріпосного права та визначення нового правового статусу селян;
- організація селянського самоуправління;

- створення інституту мирових посередників між селянами й поміщиками;
- наділення селян землею;
- визначення повинностей тимчасовозобов'язаних селян;
- викуп землі селянами.

Із Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності (19 лютого 1861 р.)

1. Кріпосне право на селян, оселених у поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди, у порядку, зазначеному в цьому Положенні…

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають за встановлені повинності в постійне користування селян садибну їх осілість і, крім того, для забезпечення їхнього побуту і для виконання їх обов'язків перед урядом і поміщиком ту кількість польової землі й інших угідь, яка визначається на підставах, зазначених у місцевих Положеннях…

8. Поміщики, наділивши селян у постійне користування за встановлені повинності землею, на підставі місцевих Положень не зобов'язані надалі ні в якому разі наділяти їх будь-якою додатковою кількістю землі.

17. Селяни, які вийшли з кріпацької залежності, утворюють у справах господарських сільські громади…

? **1.** Як за цим документом вирішувалося питання кріпосного права? **2.** Як вирішувалося питання землі? **3.** Який орган самоврядування мали утворювати селяни, що виходили із кріпацької залежності?

Одразу після публікації Маніфесту селяни отримували особисту свободу. Оголошувалося, що відтепер колишні кріпаки є вільними сільськими обивателями й мають громадські права: одружуватися, самостійно укладати майнові угоди, виступати від свого імені в суді, відкривати торговельні й промислові підприємства тощо. Проте повністю станова нерівноправність селян не була ліквідована. Вони залишалися нижчим податним станом, несли подушну та інші грошові й натуральні повинності, зазнавали тілесних покарань, від яких були звільнені інші привілейовані стани.

Реформа (від латин. — перетворюю, поліпшую) — перебудова, зміна певних сторін суспільного життя, яка не знищує повністю основ чинного порядку.

Громада (община) — форма селянського адміністративно-територіального самоуправління, що базувалася на спільних господарських інтересах.

За «Положенням», селяни мали об'єднуватись у **громади (общини)**. Землю отримували не окремі селянські господарства, а громади. На Правобережжі та Лівобережжі за сплату платежів і податків відповідало кожне селянське господарство окремо, в інших регіонах круговою порукою — уся громада. У разі несплати селянином податків його

борг розподілявся між іншими членами громади. Для розв'язання господарських питань члени громади збиралися на сільські сходки. Суміжні сільські громади об'єднувалися у волості. На сільського старосту й волосного старшину, яких вони обирали, покладалися місцеві адміністративно-господарські функції: стежити за порядком, організовувати виконання вимог вищих органів влади й державних законів.

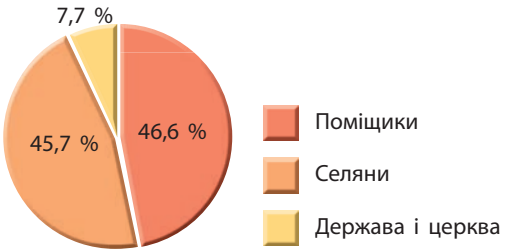

Результати наділення селян землею за реформою 1861 р. в Наддніпрянській Україні

Діяльність сільського самоуправління й відносини селян із поміщиками контролювали мирові посередники. За задумом російського уряду, вони мали перешкоджати зловживанням землевласників. Проте більшість мирових посередників самі були поміщиками й захищали насамперед власні інтереси, інколи навіть усупереч закону.

Центральне місце в реформі посідало питання про землю. Акти реформи базувалися на визнанні за поміщиками права власності на всю землю в маєтках, у тому числі й на селянські наділи. Селяни оголошувалися користувачами цієї землі, зобов'язаними відробляти за неї встановлені «Положенням» повинності — оброк або панщину. Для того щоб стати власником свого наділу, селянин мав викупити його в землевласника. Розміри повинностей та наділів визначалися для кожної місцевості окремо, залежно від якості землі. У середньому селяни отримували 1,9—2,3 десятини землі. Поміщики, згідно із законом, могли **відрізати** в селян «зайві» землі. Селянські наділи було збільшено лише на Правобережжі. Це було викликано бажанням російського уряду привернути на свій бік селян після придушення польського повстання 1863—1864 рр. Загалом розмір селянського землекористування в Наддніпрянській Україні після реформи скоротився на 27 %.

Поки селяни не викупили землю, для них вводилося становище **тимчасовозобов'язаних** (було скасовано в 1881 р.). Розмір селянського **наділу** й обсяг повинностей визначалися окремими угодами. Їх укладення було основною справою мирових посередників. Збільшувати повинності без

Наділ — ділянка землі, яку селянська родина отримувала в користування.

Відрізки — землі, які за реформою 1861 р. забирали в селян, якщо до цього вони користувалися більшим наділом, ніж тепер мали отримати у власність.

Тимчасовозобов'язані — категорія селян за реформою 1861 р., що за користування своїми наділами мали виконувати колишні повинності (оброк або панщину) до укладення викупної угоди селянина з поміщиком.

Відробітки — виконання селянином різних робіт у господарстві поміщика за оренду землі, позичені гроші, продукти тощо.

Викупні платежі — сума грошей, яку за реформою 1861 р. селянин мав сплатити поміщику для того, щоб отримати у власність присадибну ділянку землі й польовий наділ.

збільшення розміру наділу поміщикам заборонялося. Однак закон не передбачав зменшення повинностей у зв'язку зі зменшенням наділів. Тому після відрізання «зайвої» землі повинності селян фактично зросли.

Завершальним етапом селянської реформи мала стати **викупна операція**. Селян зобов'язували сплатити за свій наділ п'яту частину суми його вартості. Іншу частину держава надавала в борг селянину, який мав його повертати разом із відсотками протягом 49 років. За цей час селяни мусили сплатити державі втричі більше коштів від початкової вартості землі.

Здійснення викупної операції завершило відокремлення селянського господарства від поміщицького. Одночасно поміщики отримували гроші, за які могли здійснити перебудову своїх господарств на новий лад.

4 **Зміни в становищі державних селян*.** Положення селянської реформи поширювалися на колишніх кріпосних селян. Однак суттєві зміни відбулися і в становищі державних селян, які складали 44 % усього селянства Наддніпрянщини. До цієї категорії населення належали колишні козаки, військові поселенці, колоністи Півдня.

Згідно з указом 1866 р., усі землі державних селян, залишаючись власністю держави, закріплювалися за сільськими громадами в безстрокове користування (подвірне або громадське). Селяни за це мали сплачувати до скарбниці щорічну «оброчну подать». Державні селяни могли стати власниками наділів, сплативши за них викуп протягом восьми років, але розмір їхніх наділів мав становити не більше 8—15 десятин. Унаслідок цієї реформи, здійснення якої тривало 20 років, становище державних селян стало дещо кращим, ніж колишніх кріпосних (їхні наділи були в середньому вдвічі більшими, а викупні платежі — значно меншими). Розвиток господарства державних селян стримувало створення громад зі спільною відповідальністю у сплаті податків.

? Опишіть умови життя селянської родини.

Селяни Полтавської губернії. XIX ст.

У значно кращих умовах опинилися колоністи Півдня. Маючи великі наділи до реформи, вони зберегли їх і після неї, а також отримали різні пільги. Так, наприклад, вони сплачували в два-три рази меншу «оброчну подать», ніж інші державні селяни. Переважна більшість господарств колоністів

за своїм характером була великими фермерськими господарствами, які широко використовували сільськогосподарську техніку й вільнонайману робочу силу, орендували, крім власних наділів, великі земельні ділянки.

5 **Земська, міська та фінансова реформи.** Скасування кріпосного права стало поштовхом до перетворень в інших сферах життя, що й обумовило подальше реформування. Із метою вдосконалення системи місцевого управління в 1864 р. було здійснено **земську реформу.** За нею в повітах і губерніях запроваджувалося земське (місцеве) самоврядування. **Земства** складалися з розпорядчих (повітових і губернських земських зборів) та виконавчих (повітових і губернських земських управ) установ. До повітових зборів обирали гласних (депутатів) від різних станів — землевласників, міських власників і селян. На повітових зборах обиралися гласні губернських земських зборів.

У Наддніпрянській Україні дія земської реформи поширювалася лише на території Лівобережжя та Півдня. На Правобережжі проживало багато опозиційно налаштованої до російського уряду польської шляхти, яка брала участь у польському повстанні 1863—1864 рр. Тому земства тут не створювали до 1911 р.

Завдяки підтримці земств виник селянський кооперативний рух, були створені кредитні установи для селян. Земства опікувалися також будівництвом та утриманням шляхів, організацією поштової служби, статистичних досліджень. Вони утримували початкові та професійні школи, навчання в яких було безкоштовним. Земства реорганізували мережу закладів охорони здоров'я на принципах безкоштовності, дільничного характеру, створення необхідних умов для стаціонарного лікування населення.

За **міською реформою** 1870 р. самоврядування в містах змінювалося зі станового на безстанове. Відповідно до закону 1875 р., в усіх містах Наддніпрянщини створювалися міські думи. Виборче право надавалося чоловікам із 25 років, але тільки тим, хто був власником нерухомості, торговельних і промислових підприємств. Робітники, службовці, інтелігенція, які разом становили більшість міського населення, але не мали власності та не сплачували податків, не отримали право голосу. Міські думи обирали міські управи — постійно діючі виконавчі органи. Думу та управу очолював міський голова. Діяльність думи та її голови контролювалася губернатором, який міг скасувати будь-яке її рішення. Міська дума опікувалася благоустроєм міста, сприяла розвитку місцевої торгівлі й промисловості, системи охорони здоров'я та народної освіти.

Земства — установи місцевого самоврядування в Російській імперії за реформою 1864 р.

Земські збори у провінції.
Художник В. Трутовський

? Яку інформацію про діяльність земських установ можна отримати за ілюстрацією?

Незважаючи на обмежений характер реформи міського самоврядування, вона мала позитивне значення, оскільки замінювала старі органи станового управління містом новими, заснованими на буржуазному принципі майнового цензу.

Потреби економічного розвитку спонукали імперський уряд до проведення **фінансових реформ.** Зокрема, у 1860 р. було створено Державний банк, який отримав переважне право кредитування. У всіх губерніях виникли незалежні від місцевої адміністрації контрольні палати. Вони щомісяця перевіряли видатки всіх місцевих установ. Цим кроком уряд намагався протидіяти зловживанням і хабарництву.

Було скасовано давню відкупну систему збору податків, за якою більшість цих грошей надходила до кишені відкупників. Замість цього встановлювалися акцизні збори, які збирали державні установи. Однак селяни та міщани змушені були, як і раніше, сплачувати подушну подать, від якої звільнялися лише привілейовані стани.

i

? Які особливості навчання в тогочасній школі можна визначити за ілюстрацією?

Усна лічба.
Художник М. Богданов-Бєльський

6 **Судова та військова реформи. Реформи в галузях освіти і цензури.** Проведена в 1864 р. **судова реформа** мала найбільш послідовний буржуазний характер. Раніше існував становий, закритий, залежний від місцевої адміністрації суд із відсутністю захисту обвинуваченого та бюрократичною тяганиною. Відповідно до нових судових статутів суд ставав безстановим, гласним, незалежним від адміністративної влади. Засідання всіх судових органів були відкритими для публіки.

Центральною ланкою нового судочинства став окружний суд у кожній губернії. Усі дрібні громадянські і кримінальні справи розглядав мировий суддя. Його обирали земства або міські думи. Місцева адміністрація не мала можливості усунути з посади мирового суддю або суддів окружного суду. Однак реформа системи судочинства не була завершеною.

Унаслідок **військової реформи** країну було переділено на 15 округів; до складу трьох із них — Київського, Одеського і Харківського — входили

українські губернії. Уряд Російської імперії контролював національний склад військових частин, через що в підрозділах, розташованих у Наддніпрянській Україні, українці становили не більше 40 % від загального складу.

Вирішальну роль у здійсненні військової реформи відіграло запровадження в 1874 р. замість рекрутських наборів нової системи комплектування армії. Вона полягала в загальній військовій повинності для осіб чоловічої статі, які досягли 20-річного віку, незалежно від станової належності. Строк військової служби в сухопутних військах становив шість років, на флоті — сім. Наприкінці XIX ст. було встановлено п'ятирічний термін служби в усіх родах військ. Особи, які здобули освіту, могли служити менше.

Потреби економічного розвитку імперії спричинили необхідність здійснення **освітніх реформ**. Прийнятий в 1863 р. новий університетський статут, дія якого, зокрема, поширювалася на Харківський та Київський університети, надавав їм досить широку автономію в питаннях внутрішнього життя. Університет у цілому та кожен професор тепер міг вільно отримувати з-за кордону будь-яку літературу, відправляти на стажування в інші країни молодих учених. Навчання для переважної частини студентів залишалося платним.

Освітня реформа започаткувала в Російській імперії вищу жіночу освіту. Хоча жінкам не дозволяли навчатися в університетах, для них запровадили приватні вищі жіночі курси. Так, у Києві було відкрито вищі жіночі курси з природничих (1870 р.), фізико-математичних та історико-філологічних (1878 р.) наук.

Перетворення в галузі середньої освіти полягали в реорганізації гімназій. Право навчатись у них надавалося представникам усіх станів, але високий розмір плати за навчання не дозволяв здобувати середню освіту дітям із бідних родин. Гімназії поділялися на реальні та класичні, з окремим навчанням юнаків і дівчат. Закінчення класичної гімназії давало можливість вступу до університету, реальної — до вищої технічної школи. Згідно з реформою запроваджувалась єдина система початкової освіти. Зміст навчання в усіх видах шкіл контролювала губернська училищна рада. Навчання в початкових школах (крім приватних) було безкоштовним.

За **цензурною реформою** 1865 р. установи цензури отримали широкі повноваження. Редакторам газет і журналів заборонялося торкатися гострих політичних питань. Порушення цих вимог спричиняло тимчасове закриття видання або навіть його заборону.

Цензура — перегляд призначених для друкування творів, матеріалів преси, постановок у театрі тощо, здійснюваний органами державної, церковної та іншої влади.

Висновки. На середину XIX ст. необхідність скасування кріпосного права ставала все більш очевидною, що й спонукало владу до здійснення цього кроку.

Незважаючи на велику кількість недоліків, селянська реформа 1861 р. усунула перешкоди на шляху до подальшої соціально-економічної модернізації країни.

Подальше здійснення реформ ліквідувало чимало кріпосницьких пережитків, але було поступками часу, які робила влада.

Запитання та завдання

1. Що стало основою господарства Правобережжя на середину XIX ст.? **2.** Назвіть основні передумови проведення селянської реформи. **3.** Коли було скасовано кріпосне право в Наддніпрянщині? **4.** Що змінилося у праві землеволодіння державних селян із 1866 р.? **5.** Що таке земство? **6.** Що змінилося в системі судочинства за судовою реформою 1864 р.?

7. Якими були особливості економічного розвитку Наддніпрянщини напередодні реформ? **8.** Охарактеризуйте передумови й суспільну необхідність скасування кріпосного права. **9.** Визначте перебіг та особливості здійснення селянської реформи 1861 р. у Наддніпрянщині. **10.** До яких змін у житті населення привела земська, міська і фінансова реформи? **11.** У чому полягав зміст судової, військової, освітньої та цензурної реформ?

12. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, якими були позитивні й негативні наслідки реформ 60—70-х рр. XIX ст. для життя населення Наддніпрянщини. **13.** Складіть таблицю «Вплив реформ 60—70-х рр. XIX ст. на розвиток Наддніпрянщини».

Назва реформи	Основні положення	Вплив на розвиток Наддніпрянщини

14. Чи можна стверджувати, що життя селян після реформи змінилося на краще? Поясніть, чому.

§ 14. Особливості модернізації промисловості й сільського господарства

1. Що таке модернізація, урбанізація та промислова революція? **2.** Коли і як у Наддніпрянщині розпочалася промислова революція? **3.** Які риси розвитку були характерні для сільського господарства Наддніпрянщини в першій половині XIX ст.? **4.** Як розвивалися міста й торгівля в першій половині XIX ст.?

Економічна політика російського уряду в Наддніпрянській Україні в пореформений період. Реформи 60—70-х рр. XIX ст., незважаючи на їх обмеженість, створили умови для економічного розвитку українських земель та зробили можливим (хоча й із запізненням) здійснен-

Перший паровоз

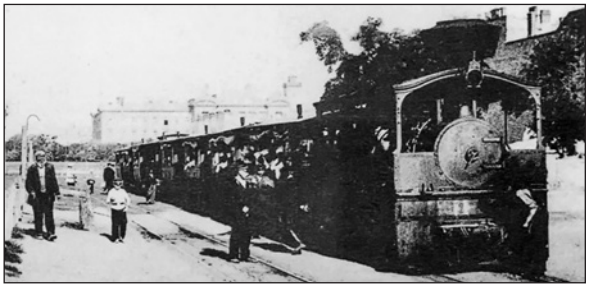

Залізниця. Одеса. XIX ст.

ня індустріалізації. Її темпи в пореформений період були дуже високими. Особливо це відчувалось у Наддніпрянській Україні, де лише за кілька років сформувалися нові галузі промисловості. Промисловий розвиток краю супроводжувався змінами і в інших сферах життя: усі головні міста з'єднали між собою новостворені залізниці, розгорталися процеси урбанізації, формувалися нові суспільні верстви підприємців і промислових робітників тощо.

Наприкінці XIX ст. Наддніпрянська Україна давала 26 % загальноімперського прибутку. Однак на власні потреби використовувалося не більше половини від цієї суми. Засобом переміщення капіталів з українських губерній до центру стала також політика ціноутворення. Ціни на сировину, яку відправляли з Наддніпрянщини, були набагато нижчими, ніж вартість російських товарів, що надходили туди у зворотному напрямку. Так, ці капітали фінансували розвиток інших регіонів.

Використання економічного потенціалу Наддніпрянщини проявлялося також у тому, що перевага надавалася галузям української економіки, які задовольняли потреби Російської імперії (вугледобувна, металургійна, залізорудна). Натомість ті галузі, що могли скласти конкуренцію російським підприємцям (легка промисловість), підтримки не мали. Унаслідок цього швидкими темпами розвивалися сировинні галузі, а інші помітно відставали. Напередодні Першої світової війни Наддніпрянщина давала 72 % усього видобутку сировини в імперії та лише 15 % виробництва готової продукції. Це стало свідченням того, що українська економіка набула однобічного характеру розвитку.

2 **Особливості модернізації промисловості.** Пореформений період став добою подальшого розгортання промислової революції. Селянська реформа 1861 р. усунула головну перешкоду до формування ринку вільнонайманої робочої сили. Йти працювати на новостворювані промислові підприємства селян примушувало й малоземелля, що постійно зростало.

У цей період Наддніпрянщина переживала демографічний вибух — різке зростання кількості населення. Так, за 40 років число її жителів зросло майже на 72 %. Протягом 60—70-х рр. XIX ст. кількість робітників збільшилася з 86 тис. до 330 тис. осіб.

Одним із рушіїв промислової революції стало масове залізничне будівництво, яке потребувало металу, машин та іншого обладнання. Спочатку залізниці будувалися для покращення вивезення зерна та інших сільськогосподарських продуктів до чорноморських портів, а також для воєнних потреб. Так, перша залізниця в Наддніпрянщині була збудована в 1865 р. від Одеси до Балти. Великі промислові центри залізниці почали з'єднувати лише у 80-ті рр. XIX ст. Дл початку 1900 р. на українських землях було прокладено 8417 км залізниць.

Новими промисловими районами стали Донецький кам'яновугільний, Криворізький залізорудний та Нікопольський марганцевий басейни. Активне освоєння Донбасу розпочалося на початку 70-х рр. XIX ст. Завдяки урядовим пільгам тут утворювалися численні акціонерні товариства з іноземним капіталом. Провідне місце серед іноземних вкладників належало французьким та бельгійським підприємцям. Унаслідок бурхливого розвитку вугільної промисловості Донбас перетворився на головного постачальника вугілля в Російській імперії.

Видобуток вугілля в Донецькому кам'яновугільному басейні

Рік	Усього в імперії (без Польщі), млн пудів*	У тому числі в Донбасі	
		млн пудів	%
1860	7,4	6,0	81,1
1870	22,3	15,6	70,0
1880	122,3	86,3	70,5
1890	216,4	183,2	84,7
1900	734,5	671,7	91,4

* 1 пуд = 0,0164 тонни.

? Проаналізуйте наведені дані й визначте, як змінювалася роль Донбасу в загальноімперському видобутку вугілля.

Майже через десятиліття від початку освоєння Донбасу в районі Кривого Рогу розгорнувся масштабний видобуток залізної руди. Провідне місце в освоєнні цього регіону також посідав французький капітал.

На початку 70-х рр. XIX ст. на Півдні розпочалося будівництво перших металургійних заводів. Для спорудження великого металургій-

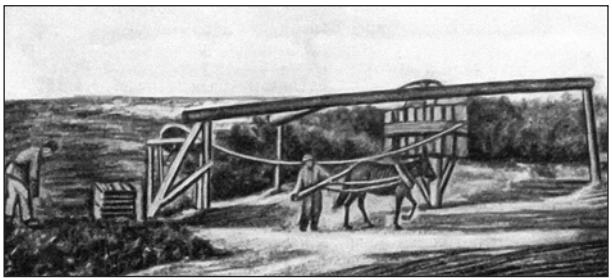

Кустарна розробка вугілля. XIX ст.

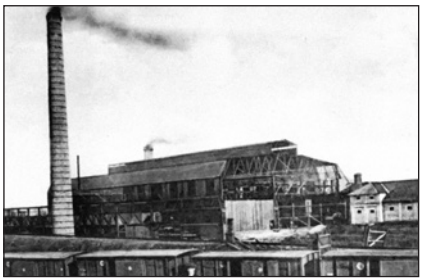

Новомартенівська піч. Юзівка

? Яку інформацію про промисловий розвиток Наддніпрянської України можна отримати за ілюстраціями?

ного заводу в Донбасі російський уряд безоплатно виділив англійському підприємцеві Джону Х'юзу землі з вугільними родовищами та призначив премію за кожен пуд рейок, виготовлених на його заводі. Населений пункт, у якому жили працівники заводу, називали Юзівкою (сучасне місто Донецьк). Дуже швидко Юзівка перетворилася на важливий промисловий центр краю. У цілому протягом 1870—1900 рр. виробництво залізної руди на металургійних заводах Півдня збільшилось у 158 разів, значно випередивши давній центр російської металургії на Уралі.

Бурхливе промислове піднесення 60—80-х рр. XIX ст. спричинило виникнення в Наддніпрянській Україні великого фабрично-заводського виробництва. Нові підприємства базувалися на використанні передової техніки (парові двигуни, верстати, системи машин), більш досконалих організаційних форм виробництва. Основним паливом у промисловості стало кам'яне вугілля. Перехід до нових форм виробництва наприкінці 80-х рр. XIX ст. в цілому завершився в машинобудуванні. На той час щонайменше 80 % підприємств використовували енергію пари.

Характерною рисою розвитку промисловості в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. став процес концентрації виробництва та поява перших **монополій**. У цей час виникли Союз рейкових фабрикантів (1882 р.), Союз мостобудівних заводів (1884 р.), Союз фабрикантів рейкових скріплень (1884 р.). Перші монополії існували переважно у формі **синдикатів**.

Монополія — виняткове право приватних осіб, держави, організацій, фірм тощо в різних сферах діяльності.

Синдикат — монополістичне об'єднання, характерною рисою якого є розподіл замовлень, закупівля сировини та реалізація продукції через єдину систему збуту. Члени синдикату зберігають виробничу самостійність, але втрачають комерційну.

3 **Процеси модернізації в сільському господарстві.** Селянська реформа 1861 р. звільнила селян від особистої залежності, але мало покращила їхнє економічне становище. Розміри наділів більшості селян були недостатніми для нормального розвитку господарства. Водночас провідники реформи не врахували природного зростання кількості населення, унаслідок чого наділи, якими володіли селяни, стали зменшуватися до катастрофічних розмірів. У 1914 р. на тій самій кількості землі, яку вони отримали за реформою 1861 р., у Наддніпрянській Україні господарювали майже вдвічі більше селян. До того ж їх обклали високими податками й виплатами за землю. За офіційними даними, наприкінці XIX ст. селяни сплачували в десять разів більше податків, ніж дворяни.

i Поява нужденного села стала прямим наслідком реформи 1861 р. Більшість селян не могли придбати ні додаткову землю, ні сільськогосподарську техніку. Позбавлені можливості вести самостійне господарство, селяни були змушені йти працювати на панській землі. Так, збереглися залишки кріпацтва у вигляді відробіткової системи, що полягала в обробітку поміщицької землі селянами їхнім господарським інвентарем.

Тютюнова фабрика С. Дунаєвського. Полтавська губернія

Паровий млин. Чернігівська губернія

Наддніпрянщина зберігала роль європейської житниці, хоча більшість селянства бідувала. Найпомітнішим зростання виробництва товарного зерна було на Півдні, де здавна переважала вільнонаймана праця. Урожайність зростала, хоч і дещо повільніше, і в інших регіонах. Унаслідок цього наприкінці XIX ст. Наддніпрянщина постачала хліб до центральних губерній Російської імперії та забезпечувала 90 % експорту зерна.

Одночасно зі зростанням виробництва товарного зерна збільшувалося виробництво цукру, ячменю й тютюну. Товарного характеру набувало тваринництво. У Наддніпрянській Україні, зокрема у 80-х рр. XIX ст., існувало більше тисячі кінних заводів, де розводили високопородних коней на продаж. Провідне місце посідали українські губернії у виробництві м'яса, тонкорунної вовни, шкур, кінського волосу та інших продуктів тваринництва.

Розвиток товарного виробництва наприкінці XIX ст. сприяв деяким змінам у спеціалізації районів сільськогосподарського виробництва. Пів-

денна Україна, крім Кримського півострова, стала регіоном поширення торговельного зернового господарства. Крим та Бессарабія спеціалізувалися на розвитку виноградарства. Полтавська губернія вважалася одним із головних виробників тютюну в країні. Інші губернії Лівобережжя та Правобережжя стали регіонами переважання цукробурякового виробництва.

4 **Зародження кооперативного руху*.** Новим явищем у модернізації господарства тогочасної Наддніпрянщини стало зародження **кооперативного руху.**

Кооперацію представники ліберальної громадськості розглядали як форму організації економічного життя, що сприяє його капіталістичній модернізації, створює ефективні механізми пристосування широких верств населення до умов товарного господарства й забезпечує швидке оновлення соціально-економічних відносин.

У Наддніпрянщині в 60-х рр. XIX ст. було створено близько 20 споживчих кооперативів. У 60—70-ті рр. XIX ст. споживчі кооперативи з'явилися в Одесі, Лебедині, Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Миколаєві, Чернігові, Києві, Єлисаветграді, Бердянську тощо. Виникло чимало товариств кредитної кооперації, що надавали позички селянам на розвиток господарства. Виробнича сільськогосподарська кооперація розвинулася у формі артілей, у яких об'єднувалися селяни, що брали в спільну оренду землю.

Першим кооперативом у краї вважається засноване в 1866 р. Споживче товариство в Харкові. Воно розпочало активну діяльність, створивши власну пекарню, їдальню, підприємство з виготовлення мінеральної води, розгорнувши торгівлю одягом, кам'яним вугіллям, дровами і швейними машинками. Однак місцеві купці стали чинити йому перешкоди, заявляючи, що якщо товариство не припинить діяльність, то їм доведеться зачинити свої крамниці. У 1872 р. Харківське споживче товариство самоліквідувалося.

Однак усі тогочасні кооперативні об'єднання діяли на основі звичаєвого права, не були оформлені на законодавчому рівні, що спричиняло чимало складнощів. Саме тому перші кооперативні товариства виявилися недовговічними. Перешкодами на шляху їх розвитку ставали низький рівень культури населення, яке негативно ставилося до підприємливих співвітчизників, відсутність навичок самореалізації та самоуправління й проблеми адміністративно-правового характеру.

Кооператив — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Унаслідок розпаду перших кооперативів розвиток кооперативного руху в Наддніпрянщині в останній чверті XIX ст. зупинився.

5 **Урбанізація. Розвиток торгівлі.** Друга половина XIX ст. стала періодом швидкого зростання міст. Поряд із великими промисловими підприємствами виникали фабрично-заводські поселення, які згодом перетворювалися на нові міста. Поступово містами ставали й залізничні вузли. Кількість дрібних міст скоротилася майже вдвічі, тоді як кількість великих і середніх міст подвоїлась. Так, міське населення Наддніпрянщини в 60—90-х рр. XIX ст. зросло більше ніж удвічі. За переписом 1897 р., тут налічувалося вже 130 міст. І все ж міське населення наприкінці XIX ст. становило лише 13 %, незважаючи на загальне зростання кількості жителів.

Особливо швидко кількість міського населення збільшувалася на Півдні, де виникали нові фабрично-заводські підприємства. Типовим прикладом став розвиток Катеринослава, який із невеликого міста з населенням 19 тис. осіб у середині XIX ст. за кілька десятиліть перетворився на одне з найбільших українських міст, кількість жителів якого зросла в шість разів.

Найбільші міста Наддніпрянської України наприкінці XIX ст.

Місто	Кількість населення в1897 р., тис. осіб
Одеса	403,8
Київ	247,7
Харків	173,9
Катеринослав	112,8

? Порівняйте дані таблиці на с. 27 та наведеної таблиці. Які зміни відбулися в кількості населення найбільших міст українських земель? Із чим вони пов'язані?

Промислова революція швидко змінювала вигляд міст. Ті, у яких зосереджувалися фабрично-заводські підприємства, перетворилися на великі промислові центри. Найбільшими з них стали Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Кременчук, Луганськ, Юзівка, Маріуполь, Кривий Ріг. Щоправда, ремісниче й мануфактурне виробництва повністю не зникли. Протягом другої половини XIX ст. ремісничі майстерні й мануфактури задовольняли потреби міщан і селян в одязі, посуді, дрібному господарському інвентарі тощо.

Великі міста стали також значними культурними центрами, де діяли вищі й середні навчальні заклади, науково-культурні товариства,

Катеринославський проспект у Катеринославі.
Середина XIX ст.

Торговельна площа в Харкові.
Середина XIX ст.

? Які особливості були притаманні тогочасним вулицям і площам міст Наддніпрянщини?

театри й музеї. Життя губернських і повітових міст, які не перетворилися на промислові й торговельні центри, змінилося мало.

Розгортання промислової революції, зміни в житті пореформеного українського села сприяли пожвавленню торгівлі. Велике значення для її розвитку мала поява залізниць, що зробило товарообіг значно дешевшим і швидшим. Унаслідок цього фактично зникло чумацтво.

Протягом 60—90-х рр. XIX ст. змінювалися форми торгівлі. Зростання кількості міст і міського населення спричинило поступову заміну базарів стаціонарною торгівлею через крамниці й магазини. Вони передусім зосереджувалися у великих промислових центрах і продавали фабрично-заводські товари.

Для задоволення щоденних потреб населення в містах і містечках збиралися базари, на яких продавали продукти харчування. Зростання мережі базарів у 60—90-х рр. XIX ст. було пов'язане з розвитком промисловості та зростанням міст. Наприкінці XIX ст. в Києві щоденно працювали шість базарів, у Харкові та Одесі — п'ять.

У пореформений період Наддніпрянщина посіла провідне місце в зовнішній торгівлі Російської імперії. Через азовсько-чорноморські порти й митниці Волині й Поділля вивозилася значна кількість товарів, вироблених на українських землях. Більшість експорту становила сировина. Поряд із зерном вивозили продукти тваринництва — м'ясо, сало, шкури, вовну тощо. Через Одесу у 80—90-х рр. XIX ст. експортували український цукор і спирт. Через порти й митниці Наддніпрянщини ввозили бавовняні, шовкові й вовняні тканини, чай, каву, прянощі, рис, вина тощо. Митні збори з імпортних товарів залишалися джерелом поповнення скарбниці Російської імперії.

Висновки. Економічна політика Російської імперії щодо Наддніпрянської України в пореформений період не зазнала змін за своєю сутністю, а лише змінилася за формою, відповідно до нової історичної ситуації.

- Промислова революція на українських землях завершилась у 80-х рр. XIX ст. Її наслідком стала поява фабрично-заводської промисловості та формування нових суспільних верств. Із кінця XIX ст. розпочався швидкий процес концентрації й монополізації виробництва.
- Процеси модернізації охопили також сільське господарство. Однак через недоліки реформи 1861 р. їх результатом стало формування не заможного, а нужденного села.
- Промислове піднесення дало поштовх до зростання міст, вплинуло на сферу торгівлі.

Запитання та завдання

1. Яку частку загальноімперських прибутків давала Наддніпрянська Україна наприкінці XIX ст.? **2.** Які нові промислові райони утворилися в Наддніпрянщині в цю добу? **3.** Прикладом яких процесів став стрімкий розвиток міста Катеринослава? **4.** Які зміни в цей період відбувалися у формах торгівлі? **5.** Що таке кооператив?

6. Якими були характерні риси економічної політики російського уряду в Наддніпрянській Україні в пореформений період? **7.** Охарактеризуйте процеси модернізації в розвитку Наддніпрянщини. **8.** Якими були тенденції й особливості розвитку сільського господарства Наддніпрянщини у пореформений період? **9.** Визначте особливості розвитку міст і торгівлі Наддніпрянщини в другій половині XIX ст. **10.** Як відбувалося зародження кооперативного руху?

11. Проведіть дискусію за проблемою «Які чинники сприяли швидкому економічному розвитку Наддніпрянщини в пореформену добу?».

12. Підготуйте повідомлення за темою «Зміни в економіці Наддніпрянщини очима тогочасної людини», відобразивши зміни умов і форм економічного розвитку певного регіону впродовж життя людини.

§ 15. Місто і село: життя в пореформену добу

1. Яким було повсякденне життя українських селян у першій половині XIX ст.? **2.** Які риси менталітету українського селянства формувала його щоденна праця? **3.** Як виглядали українські міста першої половини XIX ст.?

Населення Наддніпрянщини в другій половині XIX ст. Упродовж другої половини XIX ст. кількість населення дев'яти губерній Наддніпрянщини збільшилася з 13,5 до 23,5 млн осіб. Особливо швидкими темпами зростала кількість жителів Півдня і Сходу України, де відбу-

вався бурхливий розвиток промисловості (із 3,6 млн осіб у 1858 р. до 8,8 млн 1897 р.). Міське населення Правобережжя та Лівобережжя за цей час збільшилося у три рази, Півдня і Сходу — у п'ять разів. Більшість населення Наддніпрянщини (22 млн осіб) становили селяни. Промислових робітників наприкінці XIX ст. налічувалося близько 360 тис. осіб. За національним складом у населенні Наддніпрянщини переважали українці. Найчисленнішими національними меншинами були росіяни, білоруси, євреї, німці та молдавани. Найбільша частка росіян була характерна для губерній Півдня і Сходу — 21—27 %.

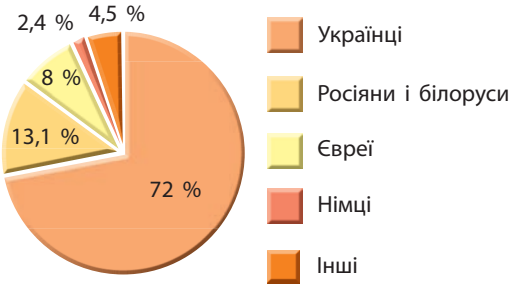

Національний склад населення Наддніпрянської України наприкінці XIX ст.

Суттєвих змін упродовж другої половини XIX ст. зазнав національний склад населення Криму. У 90-х рр. XIX ст. відбулася чергова хвиля масової еміграції з півострова татар, викликана постійними релігійними утисками й безвихідним становищем безземельних татарських селян. Це призвело до того, що на 1897 р. із близько 1,5 млн населення півострова 70 % складали росіяни і лише 13 % — татари, що перетворилися на національну меншину.

2 **Селяни.** Українське селянство було тією частиною населення, яка поважала народну культуру, вважала своєю рідною мовою українську. За пореформеної доби село в цілому зберігало свій давній вигляд. Селяни різних регіонів по-різному будували та прикрашали свої оселі, проте повсюдно вони зберігали традиційні українські риси. Протягом другої половини XIX ст. в середовищі незаможного селянства переважало житло, що складалося з хати й сіней. Заможні господарі все частіше влаштовували у своєму житлі ще й комору. На початку XX ст. через вплив міст у хаті стали відгороджувати кухню.

У харчовому раціоні українського селянина значних змін не відбулося. Більшість селян харчувалася дуже просто та одноманітно. Здебільшого вони споживали круп'яну та борошняну їжу, картоплю та інші овочі.

Важливе місце в житті українського села посідала селянська громада. Проте реформа 1861 р. суттєво змінила економічні й правові основи її життєдіяльності. Відтоді громада стала нижньою ланкою імперської адміністрації. Уся надільна земля належала громаді, яка розподіляла її між окремими селянськими господарствами. Час від часу

Жнива

Рекламна листівка Акціонерного товариства Фільверта і Дедіна в Києві

? Яку сільськогосподарську техніку використовують селяни на наведених ілюстраціях?

відбувалися земельні переділи. Усі члени громади отримували певну смугу землі з різних полів, унаслідок чого виникало черезсмужжя. Селянин міг продати свою ділянку за згодою громади, але не мав права використовувати на власний розсуд. Спільне господарювання вимагало від селянина підпорядковуватися громадівській сівозміні, і порушити це правило було неможливо. Ліси, пасовища, луки, річки, озера залишалися неподільною спільною власністю громади.

Наприкінці 60-х — у 70-х рр. XIX ст. українське селянство почало використовувати заводські металеві знаряддя праці. Поширення набули нові залізні плуги та плуги із залізними частинами, до яких впрягали коней. Заміна волів кіньми збільшила продуктивність праці в обробітку землі та перевезенні зерна в кілька разів. Заводи сільськогосподарського машинобудування випускали культиватори, парові молотарки тощо. Проте використовували техніку лише заможні господарства. Наприкінці XIX ст. в Наддніпрянській Україні з'явилося чимало механічних млинів, які поступово витіснили дерев'яні вітряки та водяні млини.

За пореформеної доби, коли селянство почало господарювати самостійно, дедалі помітнішим ставало його майнове розшарування. Унаслідок цього селянство поділилося на три основні групи:

- заможне селянство, яке успішно господарювало завдяки поєднанню тяжкої праці, ініціативності, землеробського таланту, використанню праці сільських найманих працівників (батраків). Їхні господарства пристосувалися до ринкових потреб та орієнтувалися на виробництво товарної продукції. Вони нарощували свої землі, купуючи наділи збіднілих

односельців, мали кілька коней і сільськогосподарський реманент;

- господарі середнього достатку, або середняки. Земельні наділи, що належали цій категорії селян, давали їм можливість прогодувати сім'ю. Вони також мали кілька коней та голів худоби. Незважаючи на те що вони були працьовитими господарями, придбати дорогу сільськогосподарську техніку середняки могли дуже рідко. Працювали вони переважно самі, бо не мали можливості найняти батраків;

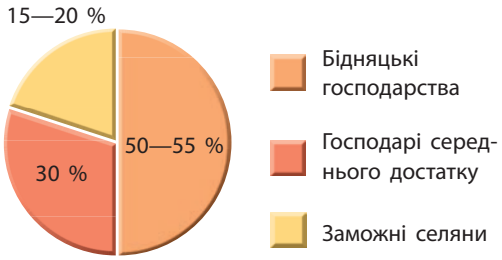

Розшарування селянства Наддніпрянської України в пореформену добу

- бідні селяни, або бідняки, що були найчисленнішою групою сільського населення. Вони взагалі не мали землі або мали недостатню її кількість для того, щоб прогодувати себе і свою родину. Бідняки наймалися працювати до заможних односельців і поміщиків або шукали іншої сезонної роботи.

Значна кількість бідняків обумовлювала зростання напруженості в українському селі. Ця ситуація певною мірою була наслідком непослідовної та незавершеної земельної реформи 1861 р.

3 **Дворянство.** Реформа 1861 р. стала рубіжною подією для більшості дворянства. Землевласники, які звикли розпоряджатися долею своїх селян і не замислюватися над тим, звідки беруться гроші, опинилися в незвичних умовах. Тепер для забезпечення гідного життя слід було навчитися підраховувати вартість робіт, витрати, прибутки тощо. Для багатьох це виявилося надто складно. Замість переобладнання своїх маєтків, придбання машин тощо дворяни намагалися зберігати звичний стиль життя. Коли грошей не вистачало — закладали маєтки та брали позички. Унаслідок цього на 1877 р. великі борги мали 77 % дворян. Розплачуватися за звичку до безтурботного життя багатьом доводилося землею, яку в них купували підприємливі селяни. У 1862—1914 рр. дворянське землеволодіння в Наддніпрянській Україні зменшилося на 53 %.

Проте частина землевласників Правобережжя та Півдня спромоглися перебудувати свої господарства відповідно до нових умов. У маєтках-економіях створювалися великі товарні виробництва з використанням вільнонайманої праці. На початку 90-х рр. XIX ст. серед поміщицьких господарств Наддніпрянщини маєтки-економії становили 40 %. Найвідомішими серед них були земельні магнати Півдня: Фальц-Фейни в Таврії, Аркаси на Херсонщині, Голуби на Катеринославщині. Хоча за

своєю соціальною належністю власники нових господарств залишалися привілейованим дворянським станом, фактично вони наближалися до великої буржуазії. Деякі з них згодом стали також власниками фабрик, заводів, банків.

Таким чином, нові історичні умови змусили дворян поступитися місцем провідної суспільної верстви представникам буржуазії.

4 **Буржуазія.** Реформи 60—70-х рр. XIX ст. сприяли появі нових верств суспільства — **буржуазії** та **промислових робітників**. Процес формування буржуазії розпочався ще за дореформеної доби. Представники нової суспільної верстви були здебільшого вихідцями з купців або заможних селян. Прикладом становлення українського підприємництва була фірма «Брати Яхненки і Симиренко». У пореформений період вона стала лідером у цукровій промисловості.

Наступним етапом формування буржуазії стала індустріалізація. Одночасно з появою фабрично-заводських підприємств, банків, бірж у Наддніпрянській Україні посилювалися позиції буржуазії. Її ряди активно поповнювалися представниками інших станів. Крім купецтва, кількість буржуазії збільшувалася за рахунок заможних селян, чумаків, скупників, сільських лихварів. До неї приєднувалися і дворяни, які зуміли створити товарні господарства в сільськогосподарському виробництві, харчовій промисловості тощо. Найвідомішими з них стали правобережні дворяни Бобринські, Потоцькі, Браницькі.

У складі буржуазії з'явилися різні за рівнем заможності групи. Велика буржуазія була нечисленною, але зосереджувала у своїх руках найбільший капітал. Її представляли власники значних купецьких капіталів, промислових підприємств, найзаможніші господарі маєтків-економій. Основну масу середньої буржуазії становило купецтво. До цієї групи також належали колоністи Півдня, власники середніх за розмірами промислових підприємств тощо. Найчисленнішою була дрібна буржуазія — власники крамниць, ремісничих майстерень, невеликих промислових закладів, заможних сільських господарств.

За складом буржуазія була багатонаціональною верствою, до якої на-

Меценат — багатий покровитель наук і мистецтв.

Замок Терещенків на Житомирщині

лежали українці, росіяни, євреї, поляки, німці, французи, бельгійці та інші. Хоча українці не мали в ній більшості, протягом другої половини XIX ст. їхні позиції стали посилюватися.

Серед найвідоміших українських підприємців була **сім'я Терещенків** зі старовинного козацького роду міста Глухова.

Головою родини був **Артем Терещенко** (?—1873). Свій капітал він створив, забезпечуючи продовольством російську армію під час Кримської війни. Зароблені гроші він вклав у будівництво великої цукроварні в селі Хутір-Михайлівський на Чернігівщині. Пореформена доба стала періодом активізації підприємницької діяльності голови родини та його синів — Миколи (1819—1903) і Федора (1832—1893). Родина посіла провідні місця в торгівлі хлібом, цукром, худобою, у лісообробці, цукровому, гуральному, суконному виробництві, їй належало понад 200 тис. десятин землі.

За успішну підприємницьку діяльність А. Терещенку було надано дворянське звання. Згодом брати Терещенки стали одними із засновників цукрового й рафінадного синдикатів та Всеросійського товариства цукрозаводчиків.

Родина Терещенків уславилася також своєю меценатською діяльністю, витративши на доброчинність близько 5 млн крб. М. Терещенко виділяв кошти на будівництво притулків, навчальних закладів, лікарень, храмів, музеїв, пам'ятників, театральних приміщень. Допомагав він і українським митцям.

Серед відомих представників української буржуазії пореформеної доби були також Харитоненки, Римаренки, Симиренки та інші.

5 **Робітники.** Новою суспільною верствою пореформеної Наддніпрянщини стали промислові робітники. Наприкінці XIX ст. їхня кількість становила 330 тис. осіб. Це було лише 7 % наявної робочої сили, хоча в цілому їхне число за пореформені роки зросло в чотири рази.

На відміну від селян, промислові робітники не мали засобів виробництва та мусили продавати свою робочу силу. У другій половині XIX ст. вони були неоднорідною за складом верствою. Велику кількість робітництва становили сезонні працівники, зайняті в цукровій промисловості. У позасезонний час вони поверталися до своїх сіл. Суто промисловими робітниками були насамперед жителі промислових районів Півдня — шахтарі Донбасу, металурги Кривого Рогу та інші.

Умови життя й праці промислових робітників, за деякими винятками, зовсім не відповідали тогочасним європейським нормам. Особливо тяжким було становище робітників у великих промислових центрах.

Заробітна плата промислового робітника була єдиним джерелом його існування. Проте й цю платню видавали не регулярно. Зазвичай розрахунки з робітниками здійснювалися три-чотири рази на рік — на

Шахтарське житло. XIX ст.

За водою. Листівка початку XX ст.

? Які особливості тогочасного житла шахтарів і селян відображають ілюстрації?

Різдво, Великдень тощо. До чергової платні робітник отримував продукти в заводській крамниці в кредит за цінами, що значно перевищували ринкові. Унаслідок цього робітники майже не вживали м'яса, їли лише хліб, картоплю та сало.

Якщо порівняти ціни на продукти харчування й розмір заробітної плати, то, на перший погляд, проіснувати було можливо, адже грошей вистачало фактично лише на їжу. У Донбасі наприкінці 80-х рр. XIX ст. шахтар отримував 21 крб на місяць, а саночник (перетягував вугілля із забою) — 16 крб. На промислових підприємствах також платили близько 20 крб на місяць. Жінки і підлітки отримували відповідно дві третини та половину заробітку чоловіків. Хліб у той час коштував 45 коп. за фунт (один фунт дорівнював приблизно 400 грамам), миска борщу — 1,5 коп., галушок — 5 коп., м'ясна ковбаса — 15—20 коп. за фунт, свіжий короп — від 50 коп. до 1 крб за фунт.

Знедолене становище спричиняло страйки та інші сутички між власниками підприємств та їхніми працівниками. Завдяки своїм виступам робітники інколи виборювали деяке поліпшення свого становища.

Висококваліфіковані робітники згодом почали отримувати непогану платню. Деякі з них навіть могли наймати прислугу.

6 Доля української жінки*. XIX століття стало часом зміни долі жінки, її місця в суспільстві провідних країн світу. Відбувався злам традиційних відносин. Зі стрімким промисловим розвитком ці тенденції набули поширення й на українських землях. Проте вони торкнулися лише незначної частини жіноцтва. Переважно це були жінки, причетні до еліти суспільства, а також жительки великих промислових центрів. В українському селі продовжували зберігатися давні традиції родинного життя.

Частина жінок із заможних родин прагнула здобути вищу освіту та брати активну участь у громадському житті. Проте в суспільстві існувало безліч упереджень і законодавчих перешкод, що заважало жінці стати на цей шлях.

Швидкий розвиток великої промисловості зумовив зростання міст і їх жителів. У нових умовах життя відбувся злам традиційних родинних відносин, і не на користь жінки. Хатнім господарством і доглядянням дітей, як і раніше, займалися жінки. Ця праця не була легкою, але вона не мала грошового виразу. Тому годувальником родини був чоловік. Отже, чітко визначилося залежне становище жінки. Такий статус жінки часто породжував сімейні суперечки.

На роботу влаштовувалися або незаміжні жінки, або жінки, сім'ї яких перебували в скрутному матеріальному становищі. Загалом на промислових підприємствах працювало близько 15 % жінок. Проте зарплата жінок становила лише дві третини від зарплати чоловіків за ту саму роботу.

7 **Зміни в зовнішньому вигляді міст.** Міста стали певною мірою відображенням змін, що відбувалися в суспільстві під впливом індустріалізації.

Явищем, пов'язаним зі швидким зростанням кількості міського населення, стала поява майже в кожному місті нічліжних будинків. Їх жителями ставали переважно селяни, які працювали на місцевих фабриках і заводах. Ці нові міщани не були пристосовані до нового середовища існування, міських традицій і звичок та часто ставали суспільними **маргіналами** (від латин. *margo* — край, межа). Саме вони поповнювали лави міських крадіїв, жебраків тощо.

Значну частку серед переселенців до українських міст, які перетворилися на великі промислові центри, становили селяни з російських губерній. Збільшення їхньої кількості в містах і панівне становище російської культури спричиняли те, що на міських вулицях переважала російська мова.

Індустріалізація змінила не лише склад міщан, а й зовнішній вигляд міст. Особливо інтенсивно змінювалися Катеринослав, Київ, Харків, Одеса, які перетворилися на великі торговельно-промислові центри. Зводилося все більше кам'яних споруд. Виникала значна кількість громадських будівель: повітових і губернських земських установ, міських дум тощо. Житлові квартали стали прикрашати пишні будинки підприємців, купців, банкірів. З'являлися цілі квартали приватних прибуткових будинків. На міських околицях розташовувалися хатинки незаможних міщан і оселі робітників.

Машинний будинок нижньої станції водогону в Києві. XIX ст.

Конка. XIX ст.

? Про які зміни в містах Наддніпрянщини можна дізнатися за ілюстраціями?

Значні зміни відбулися в міському благоустрої. Центральні вулиці викладалися бруківкою, плитами, цеглою. Тротуари наприкінці XIX ст. стали вкривати асфальтом. Зросла увага до озеленення міст. У Києві висаджували липи, тополі, каштани, у південних містах — акації. У другій половині XIX ст. значно покращилося освітлення міських вулиць. Спершу їх освітлювали гасовими ліхтарями. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. у Києві з'явилось газове освітлення, а з 1890 р. місто почали освітлювати електрикою. Поширення електрики сприяло також змінам в освітленні житла. Свічки поступилися спершу гасовим лампам, а згодом — електричному освітленню.

Розгорнулося також будівництво водогонів. У 1872 р. одним із перших було споруджено водогін у Києві, який забезпечував місто водою Дніпра. У наступні роки водогони з'явилися в Одесі, Харкові, Житомирі, Олександрівську. Однак більшість міського населення, як і раніше, користувалася колодязною водою. Важливою проблемою розвитку міст була система каналізації. Її примітивність спричиняла в минулому численні спалахи епідемій інфекційних захворювань серед міського населення. У середині XIX ст. каналізацію було побудовано у Феодосії, де відпочивала імперська знать. Наприкінці століття каналізація стала діяти в Києві, Одесі, Ялті.

На початку 80-х рр. XIX ст. набув поширення телефонний зв'язок. Через десять років телефонні лінії вже діяли в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві. Однак кількість користувачів телефонів через високу плату за ці послуги була незначною.

Зростання міст і кількості їхнього населення спричинило появу міського громадського транспорту. У містах виникли кінні залізниці —

конки. У 1890 р. конка з'явилася на вулицях Києва, а згодом і в інших містах. Починаючи з 80-х рр. XIX ст. в найбільших містах Наддніпрянщини почали споруджувати електростанції. У 1892 р. конку на вулицях Києва змінив перший у Східній Європі електричний трамвай. До початку XX ст. трамвайний рух розпочався в Катеринославі, Житомирі, Єлисаветграді, Севастополі.

8 **Поліція — уособлення імперської влади в Наддніпрянській Україні*.** Повсякденне життя українських міст другої половини XIX ст. було важко уявити без звичної постаті городового, околоточного або іншого представника поліції. Для населення вона була найближчою владою, із якою йому доводилося безпосередньо розв'язувати всі нагальні справи.

Поліція мала величезні повноваження, що дозволяли їй втручатися в усі сфери суспільного та особистого життя громадян. Одним із найважливіших засобів у цьому було її право видавати довідки про благонадійність громадян. Без них було неможливо вступити до університету чи обійняти відповідальну посаду. Попередній дозвіл поліції був також необхідний для підприємницької діяльності.

Іншим джерелом влади поліції над громадянами було її право встановлювати нагляд за будь-яким громадянином. У того, за ким установлювався нагляд, відбирали всі документи, а замість них видавалося посвідчення від поліції. Піднаглядний не мав права переїздити до іншого міста без дозволу поліції, його оселю могли в будь-який час обшукати. Йому заборонялося перебувати на будь-якій громадській посаді, викладати, читати лекції тощо. Поліція також контролювала його пошту.

Американський журналіст кінця XIX ст. Дж. Кеннан про обмеження для громадян, які існували в Російській імперії

Якщо ви… бажаєте заснувати газету, ви повинні звернутися за дозволом до Міністерства внутрішніх справ. Якщо ви бажаєте заснувати недільну чи будь-яку іншу школу… ви повинні отримати дозвіл Міністерства народної освіти. Якщо ви хочете влаштувати концерт або виставу на потреби сирітського притулку, ви повинні звернутися до найближчого представника Міністерства внутрішніх справ, потім надати програму вистави на затвердження або виправлення цензору… Якщо ви бажаєте відкрити аптеку, друкарню, фотоательє або книжкову крамницю, ви повинні отримати дозвіл…

? Як величезні повноваження поліції характеризували відносини між владою й суспільством у Російській імперії?

Для населення Наддніпрянщини всевладність поліції стала уособленням імперської влади. Жорсткий контроль мав унеможливити прояви будь-яких опозиційних настроїв стосовно існуючих порядків.

Висновки. Розгортання процесів модернізації викликало демографічний вибух у другій половині XIX ст., і кількість населення українських земель почала швидко зростати.

У складі населення українських земель, як і раніше, переважали селяни. Усе помітнішим ставало їх майнове розшарування.

У житті людей пореформеної доби відбувалися значні зміни. Найвідчутнішими вони були для жителів міст, які активно долучалися до урбанізованого сучасного життя.

Важливі зміни відбулися в зовнішньому вигляді міст і їх благоустрої.

Запитання та завдання

1. Якою була кількість населення Наддніпрянської України наприкінці XIX ст.? **2.** Чиєю власністю в пореформеній Наддніпрянщині були ліси, пасовища, луки й річки? **3.** Хто належав до дрібної буржуазії Наддніпрянщини? **4.** Якою була кількість промислових робітників Наддніпрянщини наприкінці XIX ст.? **5.** Чим стали вкривати тротуари вулиць у містах Наддніпрянщини наприкінці XIX ст.? **6.** Коли й де у Наддніпрянській Україні з'явився перший у Східній Європі електричний трамвай?

7. Які зміни відбулися в житті й суспільному становищі селян за пореформеної доби? **8.** Яким було становище дворянства? Чим воно відрізнялося від їх життя в дореформену добу? **9.** Із яких соціальних груп формувалася і яке становище в суспільстві посідала буржуазія? **10.** Охарактеризуйте умови життя і праці промислових робітників. **11.** Які зміни в долі української жінки відбулися у пореформену добу? **12.** Проаналізуйте зміни, що відбувалися в містах Наддніпрянщини в другій половині XIX ст. порівняно з першою половиною століття.

13. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, як змінилося повсякденне життя населення Наддніпрянщини в цей період порівняно з першою половиною століття. **14.** Складіть таблицю основних верств суспільства Наддніпрянської України другої половини XIX ст.

15. Складіть порівняльний опис умов життя, інтересів і потреб представників різних соціальних верств тогочасної Наддніпрянщини.

§ 16. Український національний рух наприкінці 50-х — у 60-х рр. XIX ст.

1. Якими були особливості українського національного руху в Наддніпрянщині першої половини XIX ст.? У яких формах він розгортався? **2.** Якими були здобутки та втрати українського національного руху Наддніпрянщини на середину століття?

1 **Основні завдання українського руху в другій половині XIX ст.** Друга половина XIX ст. як у Європі, так і в Україні характеризувалася організаційним оформленням і виробленням ідейних засад визвольних рухів, що виникли в першій половині XIX ст.

Кожен європейський визвольний рух розв'язував завдання у трьох основних напрямках: національному, загальнодемократичному та соціальному. У першому напрямку головним є боротьба за національну свободу, у другому — за демократичний устрій суспільства, права й свободи людини, у третьому — за соціальну справедливість. Діячі й напрямки, що зводять розв'язання всіх проблем до здобуття національної незалежності, отримали назву **націоналістів**. Для послідовного **демократа** (тоді їх називали **лібералами**) усі питання розв'язуються з вирішенням проблем прав і свобод людини. Діячів, що обстоювали принципи соціальної справедливості, називали **соціалістами**, а напрямок — **соціалістичним.** Термін «соціаліст» у той період не належав до певного соціально-політичного вчення, яких було багато (марксисти, прудоністи, фабіанці та інші), а розумівся широко — як відстоювання соціальної справедливості щодо бідних, знедолених, вихідців із простого народу.

Усі ці напрямки та течії об'єднувало прагнення покращити життя, змінити існуючий лад на справедливий. Боротьба за розв'язання цього завдання змушувала їх знаходити спільну мову. Перед українським рухом стояла проблема виробити збалансовану в трьох площинах політичну платформу, що була б прийнятною для всіх верств суспільства. Необхідно було також відновити роботу другої — культурницької, або літературної, стадії українського руху, зупиненої внаслідок переслідування владою членів Кирило-Мефодіївського братства, і рухатись далі, до наступної — політичної стадії. Крім того, слід було віднайти й організаційні форми руху. Над розв'язанням цих завдань і працювали діячі українського руху протягом другої половини XIX ст.

2 **Відродження українського національного руху наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст.** Наприкінці 50-х рр. XIX ст. відбувалося відродження українського національного руху. Поштовхом до цього стала лібералізація суспільно-політичного життя в умовах підготовки до скасування кріпацтва. Одним із центрів відродження національного руху стала столиця Російської імперії Санкт-Петербург, у якому проживала велика кількість українців. Тут завдяки фінансовій підтримці українських поміщиків-меценатів Тарновських і Галаганів П. Куліш заснував друкарню для видання творів української літератури. У ній друкувалися твори П. Куліша, І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших. П. Куліш спробував започаткувати видання альманаху «Хата» (1858 р.).

Лібералізація суспільно-політичного життя сприяла проголошенню амністії членам Кирило-Мефодіївського братства, які в 1857 р. повернулися до Петербурга із заслання. Їм навіть дозволили обійняти високі посади: М. Костомаров став професором Петербурзького університету, Т. Шевченко — академіком Академії мистецтв, В. Білозерський — чиновником однієї зі столичних канцелярій. Новий міністр освіти, українець Є. Ковалевський дав дозвіл на друкування «Кобзаря» Т. Шевченка, підтримав клопотання В. Білозерського щодо відкриття в Петербурзі журналу «Основа».

Українські діячі Санкт-Петербурга в 1859 р. створили першу українську **громаду** — культурно-освітню організацію, що мала на меті популяризацію національної ідеї через видання книжок, журналів, проведення вечорів. Крім колишніх кирило-мефодіївців, до першої громади увійшли правник О. Кістяківський, видавець популярних книжок Д. Каменецький, письменник М. Стороженко, друзі Т. Шевченка брати Лазаревські. Це об'єднання стало прикладом для наслідування й розгортання нового етапу українського культурно-національного руху. Уже в 1861 р. громади з'явилися в Києві, згодом — у Харкові, Полтаві, Чернігові та Одесі.

Відродження національного руху тісно пов'язане зі створенням журналу **«Основа»**. За цю справу взявся В. Білозерський. Перший номер журналу вийшов 12 січня 1861 р. Він друкувався українською і російською мовами. Програмові завдання журналу визначалися так: «Мета нашого видання — всебічне й неупереджене вивчення Південноросійського краю... Загальнолюдська просвіта... буде керівною ідеєю редакції».

Титульна сторінка журналу «Основа»

ОСНОВА

1861

ЯНВАРЬ

СОДЕРЖАНІЕ:

I. — КОБЗАРЬ. I—V. . . . . Т. Г. ШЕВЧЕНКА.
II. — ТРІ ДОЛІ . . . . . МАРКА ВОВЧКА.
III. — СТИХІ.
Изъ Вирши . . . . . ФИЛИМ. ГАЛУЗИНЕВИЧА.
1) Зелене. 2) Деревці. . . . . ПЕРЕМИЛЬСКІЙ.
1) Ой-ой-ой! 2) Вечій, вітре! . . . . . СТ. РУДАНСЬКОГО.
1) Вечір. 2) Журба . . . . . А. И. ГОЛОВАЧА.
Дівка . . . . . Р. Б.
Прислів'я та оповідки . . . . . А. И. ГОЛОВАЧА.
IV. — СТЕПЬ-РІКА . . . . . А. И. СТОРОЖЕНКА.
V. — ЗАМѢТКИ О НАРОСТИ ДЛЯ ДРАМЫ ИЗЪ УКРАИНСКОЙ ИСТОРІИ . . . . . Н. В. ГОГОЛЯ.
VI. — МЫСЛИ О ФЕДЕРАТИВНОМЪ НАЧАЛѢ ВЪ ДРЕВНЕЙ РУСИ . . . . . Н. И. КОСТОМАРОВА.
VII. — ОБЗОРЪ УКРАИНСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ
1) Комиссія. 2) Корифеи . . . . . П. А. КУЛИША.
VIII. — МЫСЛЬ ИЗЯЩЕСТВА И ЖИЗНЬ НАЗВАНІЯ ГРУППОВЪ ВЪ НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ . . . . . М. М. ЛИВЧЕНКА.
IX. — РАЗДВОЕНІЕ СВѢТИЛ . . . . . М. Т. ЛОМИКА.
X. — СЪ ВОЛЫНИ . . . . . АНЮТЫ БАРВИНОКЪ.
XI. — ВОСПОМИНАНІЕ О Н. А. МАРКЕВИЧѢ. . . . . Н. В. МАКАРОВА.
XII. — ИЗЪ КРАЙНЫ . . . . . А. С. ЧУЖБИНСКАГО.
XIII. — ХОЛОДНАЯ ЗАМѢТКА . . . . . М. А. С. ПОЛЬКОВСКАГО.
XIV. — ИЗЪ СЕЛА ХУТОРА . . . . . ХУТОРЯНИНА.
XV. — ВСѢМЪ, кто не умѣетъ жить ни какъ живетъ.
XVI. — Вопросы Редакціи. — Отвѣты Редакціи. — Объ изданіи Украинскаго Сборника. — Объ изданіи Украинскаго Альбома. — Объявленія неудобопомѣщаемыя конкурентамъ газеты. — Библіографическое извѣстіе.

У 60-ті рр. XIX ст. це було єдине українське універсальне періодичне видання, що прагнуло охопити всі загальноукраїнські проблеми — у культурі, економіці, політиці, освіті, науці, літературі, фольклорі, історії, міжнародних відносинах. Цим воно викликало до себе широкий інтерес і загальне визнання як провісника народного пробудження на українських землях.

Наклад журналу в різний час становив від 800 до 1000 примірників. Усього вийшло 12 номерів у 1861 р. та десять — у 1862 р. Зрештою відсутність коштів змусила припинити видання «Основи».

3 **Хлопомани.** На початку 60-х рр. XIX ст. серед нащадків польської та спольщеної шляхти Правобережжя відокремилася група студентів. Усвідомивши

те, що їхня верства впродовж століть гнобила українців, вони вирішили зблизитися з народом. Цю групу на чолі з **Володимиром Антоновичем** називали **хлопоманами**, хоча самі діячі вважали себе **українофілами**. Свою кінцеву стратегічну мету хлопомани вбачали в ліквідації царизму, кріпацтва, а також у встановленні демократичної республіки на основі добровільного співжиття росіян, українців і поляків.

Українські хлопомани В. Антонович, Б. Познанський та інші

Спершу хлопомани віддавали перевагу етнографічній діяльності. Під час студентських канікул або в інший вільний час вони мандрували селами Наддніпрянщини, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї та обряди. Протягом 1857—1859 рр. хлопомани здійснили три подорожі, пройшовши Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, більшу частину Катеринославщини та Херсонщини.

Хлопоманство — назва руху української ліберальної інтелігенції початку 60-х рр. XIX ст. за зближення із селянством.

Українофільство — термін, поширений з другої половини XIX ст.; означає любов до України, українського народу та його культури.

Крім подорожей українськими землями, хлопомани влаштовували зібрання, готували й зачитували реферати, випускали рукописний журнал та заснували в 1859 р. підпільну семирічну школу, де зібрали до 15 юнаків із бідних сімей, яких «навчали в національному напрямі». Хлопомани утримували учнів на власні кошти, самі викладали, писали підручники українською мовою. Однак влада й поліція постійно переслідували хлопоманів. У 1862 р. школа припинила своє існування, а через рік у зв'язку з репресіями царизму діяльність хлопоманів узагалі припинилася.

4 Київська «Українська громада». Діяльність громад у 1861—1863 рр.

Початок відродження українського руху був позначений тяжкою втратою — смертю Т. Шевченка. Похорон великого поета став поштовхом до масових українських маніфестацій. Найбільш масовими були маніфестації в Києві, організовані за участю київської громади. Могила Т. Шевченка в Каневі стала місцем паломництва українських патріотів.

У 1861 р. колишні діячі гуртка хлопоманів разом із викладачами та студентами Київського університету (серед них були П. Чубинський, брати Синьогуби, І. Касьяненко, М. Драгоманов) утворили нове товариство — **«Українську громаду»**. На 1862 р. вона налічувала близько

200 членів. Діяльність громади була легальною за формою й культурницькою за змістом. Вона і всі наступні, що виникли пізніше, об'єднували людей із різними політичними поглядами й переконаннями, але прагнули зробити щось корисне для власного народу.

Жандармський рапорт про діяльність «Української громади» (1861 р.)

У Росії існує особливе товариство малоросів, пройнятих духом якогось патріотизму, товариство це має скрізь своїх послідовників... Так, у Київському університеті виникло товариство малоросів під назвою «Українська громада». Це молоді та пристрасні вільнодумці, які докладають усіх зусиль для здійснення пестованої ними думки про свободу Малоросії та прагнуть зблизитися з простим народом, навчити його грамоти й поступово навести його на думку про колишню славу Малоросії та принади свободи з тією саме метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їхньому впливу, діяти на шкоду монархії. Із цією метою, наскільки відомо, видається малоросійський журнал «Основа», розсилаються пропаганди (!) малоросійською мовою, пишеться історія України та існує в Київському університеті щоденна народна школа, і з цією ж метою виїжджають молоді люди до різних місць Малоросії та України.

? **1.** Як оцінювалася в жандармському звіті діяльність «Української громади»? **2.** Якою, на думку жандармів, була основна мета діяльності громади і хто її підтримував?

У жовтні 1859 р. попечитель Київського освітнього округу **Микола Пирогов** дозволив відкрити першу в Російській імперії недільну школу для дорослих. Це дало змогу громадівцям організовувати народну освіту рідною мовою. Члени громади виступали ініціаторами створення гімназій, шкіл для підготовки народних учителів, організовували публічні лекції та бібліотеки тощо. Важливим у діяльності громадівців стало написання україномовних підручників і популярних книг для народу на релігійну, історичну та іншу тематику. Так, зусиллями громадівців вийшли книжки «Дещо про світ Божий», «Оповідання зі Святого Письма», яку опрацював священик С. Опанович, «Арифметика, або Щотниця», «Українські прописи», «Перша граматика, або Читання» О. Кониського та інші. Також вони поширювали серед народу твори Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників, брали участь у суспільно-політичному житті. Одним із провідників та ідейних натхненників громадівського руху був В. Антонович.

Володимир Антонович

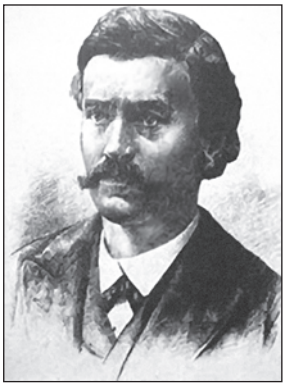

Володимир Антонович (1830(1834)—1908) серед українських діячів другої половини XIX ст. був надзвичайно яскравою постаттю: історик, археолог, етнограф, археограф; засновник народницької школи в українській історичній науці; головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (1863—1880 рр.); із 1878 р. — професор російської історії Київського університету; із 1881 р. — голова Історичного товариства Нестора-літописця, один із засновників і лідерів київської «Української громади»; автор багатьох історичних і публіцистичних праць. Незважаючи на всю неоднозначність свого життя, він залишався вірним тим словам, що завершували його твір «Моя сповідь»: «Сподіваюсь, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, оскільки я все готовий розділити з ним».

Услід за київською «Українською громадою» були організовані громади в Чернігові, Вінниці, Катеринославі, Катеринодарі на Кубані, Одесі, Полтаві, Харкові, а також у Москві. Вони розширювали мережу недільних шкіл, доки їхня кількість в Україні не наблизилася до сотні.

Також громадівці займалися видавничою діяльністю. Так, у Чернігові виходив тижневик «Чернігівський листок». Його видавцем і редактором був відомий поет-байкар **Леонід Глібов.**

5 **Польське повстання 1863—1864 рр.** У 1863—1864 рр. Правобережна Україна стала одним із районів, де розгорталися події останнього в XIX ст. польського національно-визвольного повстання. Його головною метою проголошувалося здобуття національної незалежності Польщі та проведення реформ. Більшість керівників повстання виступала за відновлення Польщі в кордонах 1772 р., тобто до поділів Речі Посполитої. Стосовно соціальних реформ чіткості також не було. Невизначеність, зрештою, мала негативні наслідки: українські селяни та діячі українського руху не підтримали повстання.

Готуючи повстання, його керівники велику увагу приділяли Правобережній Україні. Тут проживала значна частина польського населення (485 тис. осіб, або 9,2 %). Заворушення на українських землях мали відволікти сили царських військ від повстання на власне польській території.

Повстання, що почалося в ніч на 23 січня 1863 р. у Польщі, швидко поширилося на землі Литви, Білорусії та Правобережної України. На бік повсталих перейшли незначна частина солдатів і офіцерів російської армії та діячів таємної російської революційної організації «Земля і воля».

У Правобережній Україні діяло близько 20 партизанських загонів, що складалися переважно з представників польської шляхти. Усі спроби повсталих залучити на свій бік українських селян успіху не мали. Активну участь у повстанні взяли лише 500 українців.

Герб польського повстання

? Поясніть символіку, поєднану в гербі польських повстанців.

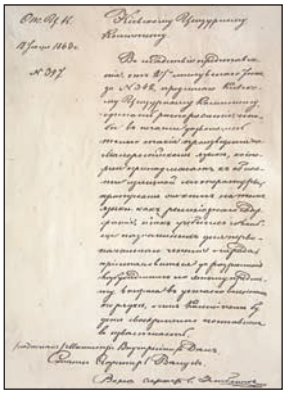

Сторінка Валуєвського циркуляра

Незважаючи на героїчний опір, цей виступ у 1864 р. було придушено. Хоча під час повстання більшість українців засвідчила свою прихильність царському режиму, це не врятувало український рух від наступних переслідувань.

6 Валуєвський циркуляр та його наслідки. Відродження українського руху спочатку не викликало занепокоєння в російської влади. Проте вже в 1862 р. ситуація різко змінилася. Незважаючи на відсутність політичного забарвлення в діяльності громадівців, царські чиновники дійшли висновку про загрозу українського руху Російській імперії. У Наддніпрянській Україні було проведено арешти, у заслання опинилися етнографи П. Чубинський і С. Ніс, історик П. Єфименко, письменник О. Кониський. М. Костомаров після трьох років блискучої кар'єри був змушений відмовитись від посади професора російської історії в Санкт-Петербурзі. Було розгромлено Полтавську та Чернігівську громади; припинилося видання журналу «Основа» та газети громадівців «Чернігівський листок»; за указом царя від 12 червня 1862 р. було закрито недільні школи. Проти українофілів розгорнулася кампанія в пресі, з'явилися звинувачення в намаганні створити українську самостійну державу. Спроби В. Антоновича і 20 членів київської громади спростувати ці твердження успіху не мали.

У Наддніпрянщину для розслідування справи про український сепаратизм (бажання відділитися) було надіслано флігель-ад'ютанта М. Мезенцева. За результатами слідства міністр внутрішніх справ **Петро Валуєв 20 липня 1863 р.** видав таємний **циркуляр,** який забороняв публічне вживання української мови в державних установах, школах, церквах, друкувати українською мовою науково-популярну й релігійну літературу, крім художніх творів, де вона розглядалася як просте наріччя. Проблема існування української

мови вирішувалася фразою: «Ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може».

Із Валуєвського циркуляра (1863 р.)

Навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою, і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено: саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів… Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події… до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити…

? На вашу думку, який вплив мав Валуєвський циркуляр на розвиток української мови? Чому?

Сутність Валуєвського циркуляра полягала в забороні не української мови, а її використанні як мови науки та культури. Її можна було вживати як простонародну говірку — в етнографії, фольклористиці, літературі тощо. Заборона видання навчальної та релігійної літератури українською мовою мала позбавити український рух можливості поширювати свої ідеї в народі й не дати йому усвідомити свою самобутність.

Російські чиновники застосовували Валуєвський циркуляр із великою наполегливістю. Українська література практично перестала існувати в межах Російської імперії. Так, у 1862 р. було видано 40 українських книжок, у 1863 р. — 15, у 1864 р. — 12, у 1865 — п'ять, у 1867—1869 рр. — по дві на рік. Указ зберігав чинність до 1905 р.

Після Валуєвського циркуляра громади було розпущено. Київська «Українська громада» згорнула свою роботу восени 1864 р. Так завершився перший етап громадівського руху.

Проте українські діячі не полишили працю, зосередивши свою діяльність у сфері науки або на просвітницькій роботі в таких громадівських організаціях, як товариства грамотності, допомоги бідним учням тощо. Громадівці також посіли відповідне становище в суспільстві, обійнявши викладацькі, наукові, державні посади.

Висновки. Загальна лібералізація Російської імперії на початку 60-х рр. XIX. ст. дала поштовх до розгортання нової хвилі українського руху. Він розвивався у формі громад, які займалися культурницькою діяльністю й існували легально. Лідером громадівського руху цього періоду був В. Антонович. Громади намагались організувати просвіту народу рідною мовою.

Польське повстання 1863—1864 рр. та побоювання правлячих кіл Російської імперії нового спалаху національно-визвольної боротьби спричинило появу Валуєвського циркуляра і розгром українського національного руху.

Запитання та завдання

1. Коли і де утворилася перша українська громада? **2.** Хто такі хлопомани? Хто був їхнім лідером? **3.** Скільки членів налічувала київська «Українська громада» в 1862 р.? **4.** Хто був видавцем і редактором громадівської газети «Чернігівський листок»? **5.** Коли відбулося польське повстання? **6.** Які обмеження стосовно української мови запровадила влада за Валуєвським циркуляром?

7. Прокоментуйте основні завдання, що стояли перед українським рухом у цей період. Обґрунтуйте їхню важливість. **8.** Як відбулося відродження українського національного руху наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст.? **9.** Визначте місце і роль хлопоманів у тогочасному українському русі. **10.** Як розгортався громадівський рух у 1861—1863 рр.? **11.** Розкрийте мету появи, зміст і наслідки Валуєвського циркуляра.

12. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, яким були місце і роль першого етапу діяльності громад у розгортанні українського національного руху в XIX ст. **13.** Розпочніть складання таблиці «Громадівський рух у Наддніпрянській Україні».

Етап діяльності	Лідери	Форма діяльності	Зміст діяльності	Результати та наслідки
Кінець 1850-х —1863 рр.				
Кінець 1860-х —1876 рр.				
1876—1890 рр.				

14. За додатковими джерелами інформації підготуйте повідомлення про життя і діяльність В. Антоновича, О. Кониського або М. Пирогова (за вибором). **15.** Сучасний український історик Ярослав Грицак сказав, що «нація — штучне утворення, як парк або сад, котрі виникають завдяки діяльності людини. Проте це не зменшує цінність останніх. Націю створюють зацікавлені у її існуванні». Що робили тогочасні українські діячі для виникнення української нації? Які уроки для розуміння процесу націотворення можна зробити на підставі аналізу їхньої діяльності?

§ 17. Український національний рух наприкінці 60-х — у 90-х рр. XIX ст.

1. Охарактеризуйте основні події та здобутки попереднього етапу українського національного руху. **2.** Яким був вплив Валуєвського циркуляра на український національний рух?

1 **Громадівський рух наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. XIX ст.** Наприкінці 60-х рр. XIX ст. в умовах певного послаблення антиукраїнської політики влади відбувалося відновлення громадівського руху, але вже у формі напівлегального. Центром його відродження знову став Київ, де були зібрані значні інтелектуальні сили. Поряд із колишніми громадівськими діячами з'явилася талановита молодь — М. Зібер, О. Русов, С. Подолинський та інші. Завдання кожного громадівця полягало в конкретних справах за його фахом: історія, мовознавство, література тощо.

Крім Києва, громади відновили свою діяльність у Чернігові, Полтаві, Харкові, Єлисаветграді, Одесі. Їхню діяльність координувала київська «Українська громада». У 1873 р. вона виступила зі своєю політичною програмою, основною тезою якої були вимоги до оформлення федеративного ладу Росії і надання Україні широкої автономії. У своїх переконаннях значна частина громадівців дотримувалася досить радикальних поглядів, особливо діячі одеської громади (Л. Смоленський, П. Климович, М. Боровський, А. Крижанівський, І. Луценко).

Межі напівлегальної роботи значно стримували розвиток громадівського руху. Його провідники постійно прагнули знайти законну основу, яка відкрила б простір для широкої літературної, етнографічної, видавничої та іншої діяльності.

Вагомим кроком у цьому напрямку стала участь громадівців у відкритті в 1871 р. та роботі Колегії Павла Галагана. Завдяки викладацькій діяльності членів київської «Української громади» вона перетворилася на кращий навчальний заклад Києва. Іншим кроком до розгортання діяльності громадівців стало створення в січні 1873 р. Історичного товариства Нестора-літописця. Проте найбільш плідну діяльність громадівці розгорнули завдяки появі **Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства,** яке стало центром українознавчих досліджень, та придбанню ними газети **«Київський телеграф»** — легальної трибуни, яка відкривала нові можливості для українознавчої діяльності.

2 **Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства.** У 1869 р. клопотаннями імператорського Російського географічного товариства **Павлу Чубинському** було доручено очолити експедицію до Південно-Західного краю (Правобережна Україна) для вивчення народонаселення регіону.

Павло Чубинський (1839—1884) був людиною, яка вдало поєднувала талант поета, організаційний хист і прискіпливість дослідника. Він народився в Борисполі під Києвом. Навчався в 2-й Київській гімназії, потім — на юридичному факультеті Петербурзького університету. Активно працював у недільних школах Санкт-Петербурга, співпрацював із журналом «Основа». Повернувшись після навчання на Батьківщину, П. Чубинський став провідним членом київської «Української громади». Його наукова діяльність неодноразово відзначалася нагородами, у той час як громадсько-політична зазнавала переслідувань. Приводом до цього були його українофільські переконання, а особливо вірш «Ще не вмерла України...», якому згодом судилося стати національним гімном нашої держави. П. Чубинського двічі висилали з Києва, наслідком чого стала тяжка хвороба, яка й спричинила його передчасну смерть.

П. Чубинський значно розширив програму досліджень, долучивши до неї, крім етно-соціальних і демографічних характеристик, ще й побутові та культурні особливості населення. Він вивчав межі не тільки Південно-Західного краю, а й інші українські етнічні території.

Розпочата в травні 1869 р. експедиція завершилася восени 1870 р. Вона дослідила 54 повіти восьми губерній і зібрала багатий етнографічний матеріал — пам'ятки усної народної творчості, записи весільних обрядів, місцевих говірок, звичаєве право Правобережної України. Також було отримано відомості про заняття населення, заробітну плату, урожаї, стан торгівлі та промисловості.

Урочисте відкриття Південно-Західного відділу імператорського російського географічного товариства відбулося 13 лютого **1873 р.** у Києві. Головою відділу обрали Г. Галагана, управителем справ — П. Чубинського. Друкованим органом відділу стали «Записки Південно-Західного відділу І.Р.Г.Т.». Неформальним органом відділу була також газета «Київський телеграф», що виходила в 1874—1876 рр. До її редакційного комітету увійшли М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, М. Лисенко, П. Житецький. Газета стала захисником і пропагандистом великої і плідної праці з вивчення культури українського народу, яку розгорнули діячі київської «Української громади» під покровительством відділу.

Павло Чубинський

Не порушуючи жодних законів і циркулярів, вживаючи тільки російську мову, вчені-гуманітарії створили в Наддніпрянщині справжній науковий центр з українознавства. За роки існування відділу (1873—1876 рр.) було зібрано матеріали та видано сім томів «Праць Південно-Західної експеди-

ції» (по 1200 сторінок кожний), два томи «Записок Південно-Західного відділу І. Р. Г. Т.», три томи праць М. Максимовича. Зусиллями членів відділу було створено етнографічний музей, бібліотеку, архів.

Минуло небагато часу, і активна українознавча праця занепокоїла як поліцію, так і тих представників українства, російської громадськості, які віддано служили владі.

3 **Емський указ.** У січні 1875 р. київський цензор І. Пузиревський отримав від начальника головного управління у справах друку таємний наказ: «...пропонується вам під час цензурування зазначеної газети "Київський телеграф" ставитися до неї з особливою обачністю та, між іншим, не допускати в ній жодних статей, що проводять українські тенденції».

Після цього почали з'являтися доноси, у яких представників українського руху звинувачували в сепаратизмі. Найбільше зусиль для дискредитації українського руху доклав полтавський поміщик М. Юзефович, колишній член київської «Української громади». Як відданий служитель імперії, він не міг погодитися з українознавчою спрямованістю діяльності відділу. За дорученням царя було створено спеціальну комісію, яка дійшла висновку, що «допустити окрему літературу на простонародному українському наріччі означало б закласти тривалу основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії».

Члени комісії надавали українському питанню настільки велику увагу, що навіть потурбували царя, коли він перебував на відпочинку в німецькому місті Емс. Комісія підготувала йому на підпис таємний указ, що отримав назву **Емського указу** (від назви міста). 18 (30) травня **1876 р.** указ набув чинності.

Емський указ в цілому повторював Валуєвський циркуляр, але з деякими відмінностями. Він різко посилив обмеження проти української культури, заборонивши ввезення книжок українською мовою, друкування й видання в Росії оригінальних українських творів та перекладів, п'єс для театральних вистав, текстів до нот, крім історичних пам'яток зі збереженням правопису оригіналу. Указ припинив діяльність громад, ліквідував Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства, установив суворий контроль над художніми творами українською мовою, які мали друкуватися російським правописом. Заборонялася діяльність театральних труп із суто українським репертуаром, українська п'єса мала йти наприкінці репертуару, після російських. Окремий пункт Емського указу стосувався особисто М. Драгоманова й П. Чубинського, яким було заборонено жити в Україні.

З Емського указу (1876 р.)

1) Не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головного управління будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоросійському наріччі.

2) Друкування і видання в імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток та б) творів красного письменства, але з тим, щоб при друкуванні історичних пам'яток безумовно дотримуватися правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати жодних відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головному управлінні.

3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоросійському наріччі, а також друкування на ньому текстів до музичних нот.

4) Припинити видання газети «Київський телеграф».

? До чого, на вашу думку, мали призвести встановлені указом заборони стосовно української мови?

Чиновникам Міністерства освіти було рекомендовано особливо обережно добирати вчителів для шкіл у південно-західній частині імперії. Перевага мала надаватися росіянам. Тим учителям-українцям, які здобули освіту в Київському, Харківському, Одеському навчальних округах, пропонувалося виїжджати на роботу за межі українських земель.

Пункти Емського указу були дещо пом'якшені в 1881 р., коли уряд дозволив друкувати українською мовою словники, щоправда, російською абеткою. У цілому Емський указ зберігав чинність до 1905 р.

Емський указ негативно вплинув на український рух, а саме:

- обмежував засоби, за допомогою яких можна було впливати на пробудження національної свідомості українського народу;
- стримував розвиток української культури;
- на деякий час призвів до дезорганізації українського руху в Наддніпрянській Україні, але не до його припинення.

Михайло Драгоманов

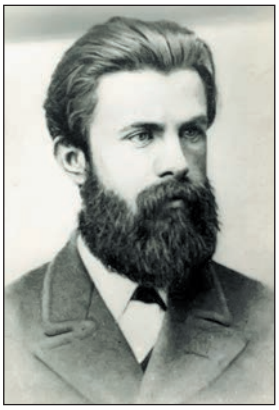

4 Стара громада. Молоді громади. М. Драгоманов. Після Емського указу громадівський рух не припинився, хоча й був змушений перейти до нелегальних форм діяльності.

Діячі київської «Української громади», заявивши про розпуск організації, продовжили свою діяльність підпільно. У результаті кількість членів громади зменшилася зі 100 до 55 осіб. У нових

умовах київські громадівці й далі опікувалися справами культури, підтримуючи «свідомих українців» і допомагаючи їм влаштовуватися на службу.

Залучення до громади нових членів відбувалося за рекомендацією щонайменше двох громадівців, після оголошення на двох зібраннях на третьому зібранні таємним голосуванням. Якщо хоч один голос був проти, то кандидата не приймали, оскільки в такому братстві, яким вважалася громада, не могло бути того, щоб хтось «проти когось щось мав». Така система формування громади робила її досить консервативною й вирізняла серед інших громад, що засновувалися молоддю. Від цього й походила її нова назва — **Стара громада**.

Видання Емського указу поставило перед провідниками українського руху питання про подальший розвиток. Суто підпільна робота була несумісною з культурницькою діяльністю. Як і на початку 70-х рр. XIX ст., постала проблема знайти легальну трибуну для пропаганди своїх ідей.

У межах Російської імперії, де українська мова перебувала під забороною, це було неможливо. Тому громадівці вирішили організувати за кордоном український національний центр, який мав налагодити видання вільної української преси й представити український рух у Європі. Виконати таке завдання громада доручила **Михайлу Драгоманову,** якого за Емським указом було звільнено з Київського університету.

Михайло Драгоманов (1841—1895) належав до молодшого покоління Старої громади. На час приєднання до громадівців він був переконаним демократом, маючи палке бажання допомогти своєму народу. М. Драгоманов відчував потребу вийти за межі культурно-просвітницької діяльності громадівців і перейти до розв'язання політичних, соціально-економічних і національних проблем. Тому його погляди привносили в український рух нову ідеологію, хоча вона не одразу набула поширення в колі інтелігенції.

Для українського руху важливими були погляди М. Драгоманова на майбутній державний устрій. Він не виступав за відокремлення України від Росії, стояв на федералістських позиціях. Однак при цьому М. Драгоманов виходив із можливості реорганізувати Російську імперію. Він бачив її не централізованою державою, а вільною конфедерацією автономних регіонів. Такі його погляди спиралися на положення, що в українському суспільстві не було сил, які могли б довести справу національного визволення України до кінця. Не протиставляючи народи одне одному, М. Драгоманов доводив самобутність українців, їхню здатність самостійно вирішувати питання суспільного життя.

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЯДКОВАНА

МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

№ 2.

ЗВІСТКИ ПРО УКРАЇНУ

1876 — 1877

Бібліотека

4776

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТКА „ГРОМАДИ"

1878

Обкладинка журналу «Громада»

Наступ на українську культуру в 1875—1876 рр. змусив М. Драгоманова залишити Батьківщину. У Женеві (Швейцарія) він разом з іншими українськими політемігрантами видавав перший український політичний журнал **«Громада»** (1878—1879, 1880, 1882 рр.). Цей часопис став друкованим органом, де були узагальнені погляди громадівців і висунуто програму українського руху. В основі програми лежали такі принципи, як **демократизм** (запровадження демократичних прав і свобод та відповідних установ, які б їх захищали), **федералізм** (здобуття національно-культурної автономії України у складі федеративної держави), **культурництво** (покращення рівня освіти народу), **еволюційність** (упровадження нового ладу шляхом поступових реформ), **соціалізм** (запровадження принципу соціальної справедливості). У програмі також зазначалося, що тенденції українського руху збігаються із загальним напрямком загальнолюдського прогресу. Однак такі погляди М. Драгоманова для діячів Старої громади виявилися занадто радикальними. Після взаємних звинувачень вони припинили співробітництво. У 1889 р. М. Драгоманов переїхав до Софії (Болгарія), де займався викладацькою діяльністю.

М. Драгоманов мав вплив на українців не лише в Росії, а й у Галичині. Його ідеї підтримувала молодь. Поширенню соціалістичних ідей та створенню гуртків у Галичині та Наддніпрянській Україні допомагали друзі М. Драгоманова — М. Зібер і С. Подолинський. Під впливом ідей М. Драгоманова в Наддніпрянській Україні організовувалися **Молоді громади**, у яких гуртувалася переважно студентська молодь. Їх приваблювала ідея поєднання боротьби за національне й соціальне визволення.

5 **Громадівський рух у 80-х рр. XIX ст. «Київська старовина».** 80-ті рр. XIX ст. увійшли в історію національного відродження в Наддніпрянщині як «мертві роки». Серед більшості членів Старої громади поширилась думка, що будь-які спроби політизації українського руху можуть викликати нову хвилю переслідувань, а отже, повне його придушення. Старі громадівці вважали за потрібне зосередити свою діяльність лише на ниві культурництва, вести «поважне життя осередків українства в Російській імперії», продовжувати формувати національну самосвідомість народу не через нелегальну пропаганду, а за допомогою

законної культурно-освітньої діяльності. Така позиція суперечила гаслам, що проголошувались М. Драгомановим у журналі «Громада». Як уже згадувалося, це спричинило різкі суперечки між М. Драгомановим і лідерами Старої громади. Спільної мови так і не було знайдено. Стара громада в 1886 р. відмовила в подальшому фінансуванні діяльності М. Драгоманова за кордоном.

В умовах заборони українського слова вихід громадівці вбачали у виданні альманахів. Зміст їх був здебільшого художньо-літературний, інколи з'являлися матеріали бібліографічного або етнографічного характеру. Перший альманах під назвою «Луна» з'явився 1881 р. У 1883 р. в Києві вийшов альманах «Рада», у 1885 р. в Одесі — український збірник під назвою «Нива». Наступного року в Херсоні була надрукована збірка «Степ» тощо. Проте альманахи не могли замінити періодичні видання. Зрештою завдяки зусиллям Старої громади та фінансовій підтримці підприємця-мецената В. Симиренка стало можливим видання російськомовного журналу на історичну тематику «**Київська старовина**». Його перший номер з'явився в січні 1882 р. За час існування журналу (до 1907 р.) вийшли друком 97 номерів. Це були праці й матеріали з історії та археології України, етнографії, мовознавства, спогади тощо. У журналі співпрацювали В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський, М. Костомаров, Д. Багалій та багато інших.

Однак орієнтацію саме на культурницький аспект діяльності сприймали не всі. Молодь здебільшого «йшла в революцію», віддавала свої сили політичній боротьбі. Вони не тільки залишали без уваги національні інтереси свого народу, а й із презирством ставилися до тих «вузьких культурників», що присвячували себе «малим ділам» замість боротьби за «великий схід революційного сонця».

Важливим наслідком періоду 80-х рр. XIX ст. для українського руху було те, що його провідники усвідомили: цей рух потребує щоденної наполегливої праці, що не дозволить йому зійти нанівець. Вони вирішили зосередитися на Галичині, де були більш сприятливі умови для розвитку українського руху, але не припинили діяльність і в Наддніпрянській Україні. Галичина перетворювалася на «**український П'ємонт**».

6 Студентський громадівський рух 90-х рр. XIX ст. «Братство тарасівців».

90-ті рр. XIX ст. — період піднесення молоді, яка організовувалася в гуртки та більші товариства з єдиною метою — зробити щось корисне для свого народу.

Із 1896 р. в Києві існувала таємна громада «Молода Україна» з більш як сотнею учасників, що сповідувала ідеї і соціалізму, і національної самостійності українців. За даними поліції, таких громад

Святкування з нагоди 15-річчя журналу «Київська старовина»

«Братство тарасівців» у Харкові

? Яку інформацію про склад учасників можна отримати за ілюстраціями?

було 22, причому найважливіші з них — у Києві, Чернігові, Лубнах та Одесі. Входили до них переважно студенти. Члени громад усвідомлювали, що до спільної мети треба йти разом.

У 1898 р. провідники українського студентства скликали перший з'їзд студентських громад, який відбувався нелегально. На з'їзді було прийнято постанови, у яких, зокрема, проголошувалося: «Ми, українська молодь… домагаємося рівности всіх перед законом… свободи совісти і рівности всіх віросповідань, просвіти на рідній мові, уведення обов'язкової безплатної науки… конституційної свободи з політичною автономією, свободи слова, друку і зборів». Також висувалися вимоги обов'язкового вивчення студентами української культурної та політичної спадщини, поширення просвіти в народі, проведення соціально-економічних реформ.

Через рік українські студенти провели другий з'їзд, на якому заснували свою Центральну спілку. Основні принципи діяльності спілки були такими: 1) «зупинити згубну для нашої нації русифікацію студентської молоді в Наддніпрянщині і повернути всіх студентів-українців до служіння інтересам свого народу»; 2) «довести до відома як народних мас, так і інтелігенції, що поганий соціально-економічний і культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного гноблення як безпосереднього наслідку російського панування».

Найбільш радикально налаштованою серед студентських громад було **«Братство тарасівців»,** що існувало в 1891—1898 рр. Воно започаткувало період політизації та націоналістичну течію в українському русі в Наддніпрянщині.

На початку 90-х рр. XIX ст. в Києві утворився студентський гурток, до якого входили **М. Міхновський, В. Шемет, А. Кучинський** та інші. Ще в 1891 р. під час перепису рухомого майна в Полтавській губернії

відомий українофіл **О. Русов** залучив до цієї роботи студентів. До складу гуртка увійшли **І. Липа, Б. Грінченко, М. Байздренко, М. Базькевич, В. Боровик.** Улітку **1891 р.** вони, склавши на могилі Т. Шевченка клятву вірності ідеї визволення України, заснували таємне товариство, яке згодом назвали «Братство тарасівців». Воно було створене за принципами таємної організації й поділялося на «п'ятірки», які в середині 90-х рр. XIX ст. діяли в Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові та деяких інших містах.

Микола Міхновський

Іван Липа

Першим виступом братства стало проголошення «Декларації віри молодих українців» на шевченківських роковинах у березні 1893 р. в Харківському університеті. Того ж року вона була надрукована у львівській газеті «Правда». У ній проголошувалися такі принципи: 1) українці є окремою нацією; 2) як і кожна нація, українці потребують національної волі для праці й розвитку; 3) повна автономія України (на той час на це гасло не наважувався ніхто); 4) єдність українського народу (це гасло стало зародком майбутньої ідеї соборності Української держави); 5) негативне ставлення до українофільства (культурництва), але при цьому визнання його користі для національного руху; 6) необхідність існування українських шкіл; 7) вживання української мови тощо. На тлі занепаду українського громадсько-політичного руху після Емського указу ідеї, висловлені в промові, виглядали національним радикалізмом.

Ідеї братства знайшли своїх прихильників, але значного поширення не набули. Причиною цього було різко негативне ставлення до них представників інших течій українського руху. До цього додавалося ігнорування членами братства соціально-економічних питань.

У 1893 р. в Києві відбувся організаційний з'їзд братства. Проте «Братство тарасівців» не мало конкретної програми дій, а іноді просто дублювало старе культурництво у своєрідних формах (наприклад демонстративне носіння національного одягу). Тому поступово воно стало занепадати, а наприкінці 90-х рр. XIX ст. фактично розпалося. Цьому сприяли й поліцейські переслідування членів організації.

Співробітники видавництва «Вік»

7 Загальноукраїнська безпартійна організація (ЗУБО)*. Починаючи із 90-х рр. XIX ст. відбувалось і своєрідне організаційне оформлення культурництва, діяльність якого була спрямована на закладення підвалин майбутньої політичної організації. Першим кроком на цьому шляху стало створення в 1898 р. на з'їзді громад Наддніпрянщини в Києві зусиллями В. Антоновича та О. Кониського **Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО).** Восени 1898 р. вона об'єднувала вже 22 громади в різних містах України. До організації входило 438 членів. Значну фінансову підтримку ЗУБО надавав підприємець-меценат В. Симиренко. Керівництво організацією здійснювала рада, яку в різні роки очолювали композитор М. Лисенко, історик В. Антонович. При раді діяв видавничий гурток, на основі якого утворилось українське видавництво «Вік».

ЗУБО об'єднувала значну частину української інтелігенції, безпосередньо пов'язаної з народними масами. Однією зі сфер її діяльності було працевлаштування в земствах національно свідомих інтелігентів та поширення в Наддніпрянську Україну забороненої літератури. Діяльність організації розгорталася здебільшого під прикриттям якихось офіційних державних установ, завдяки чому вона уникала ускладнень у відносинах із поліцією.

Отже, на перший погляд, ЗУБО опікувалася тими самими культурницькими справами, що і її попередники. Однак це культурництво було вже не гуртківським, а орієнтувалося на інтелігенцію, особливо сільську. Крім того, діяльність розкиданих по українських землях та ізольованих громад почали координувати з одного центру. Культурницький етап національно-визвольної боротьби почав переходити до політичного етапу.

Історичне значення громадівського руху: 1) поєднали лівобережних та правобережних діячів в одних організаціях; 2) забезпечили наступність поколінь в українському русі; 3) довели, що українці мають глибоке історичне коріння, етнічні особливості і межі розселення; 4) справили чималий вплив на український рух на західноукраїнських землях; 5) наукова діяльність громадівців поповнила українську науку новими досягненнями.

Висновки. Незважаючи на урядові заборони, український рух продовжував свій розвиток. У 80—90-ті рр. XIX ст. він вступив у новий етап.

Культурницька робота в межах громад уже не задовольняла молоде покоління українських діячів. Одні представники громадівського руху намагались привнести поширені на той час у Європі ідеї соціалізму (М. Драгоманов і Молоді громади), інші — виступили з націоналістичними гаслами («Братство тарасівців»).

Загальним підсумком розвитку цього етапу українського руху в Наддніпрянщині став перехід до політичного етапу національно-визвольної боротьби.

Запитання та завдання

1. Яка освітня установа завдяки діяльності громадівців стала найкращим навчальним закладом Києва? **2.** Коли було відкрито Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства? Хто його очолив? **3.** Якими були основні положення Емського указу? **4.** Яку назву мав журнал, що видавався в Женеві М. Драгомановим? **5.** Коли утворилося «Братство тарасівців»? **6.** Хто очолював Загальноукраїнську безпартійну організацію?

7. Чим діяльність громадівців наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. XIX ст. відрізнялася від попереднього періоду? **8.** Яку роль у тогочасному українському русі відіграла діяльність Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства? **9.** Як був прийнятий Емський указ? Який він мав вплив на український рух? **10.** Охарактеризуйте роль в українському русі Старої громади і Молодих громад. **11.** Якими були особливості й здобутки громадівського руху у 80-х рр. XIX ст.? **12.** Як розгортався й чим відрізнявся від попередників студентський громадівський рух 90-х рр. XIX ст.? **13.** Як утворилося «Братство тарасівців»? Чому з ним пов'язують початок політизації й виникнення націоналістичної течії в українському русі? **14.** Яку роль в українському русі відіграла Загальноукраїнська безпартійна організація?

15. Завершіть складання таблиці «Громадівський рух у Наддніпрянській Україні» (с. 148). **16.** Проведіть дискусію за проблемою «Якими були здобутки українського руху в Наддніпрянщині наприкінці 60-х — у 90-х рр. XIX ст.?».

17. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про життя і діяльність П. Чубинського, М. Драгоманова або Б. Грінченка (за вибором).

§ 18. Національне відродження кримських татар. Соціал-демократичний та земський рухи

1. Як і коли було ліквідовано Кримське ханство? **2.** Якими були особливості робітничого руху в тогочасній Європі? **3.** У чому полягала ідеологічна концепція соціалізму? **4.** Поясніть сутність марксистського вчення. **5.** Що таке земства? Якими були їхні повноваження?

1 **Розгортання національного відродження кримських татар. І. Гаспринський.** Процес становлення кримськотатарського національно-визвольного руху розпочався у 80-х рр. XIX ст. Його основні ідеї сформувалися в Туреччині й пов'язані з виникненням руху молодотурків, які боролися проти султанської монархії в країні та всього того, що перешкоджало розвитку турецького народу. У Стамбулі — тогочасному центрі освіти — татарська інтелігенція під впливом молодотурків стала розвивати свій рух. Молодотурки відіграли помітну роль у подальшому розгортанні кримськотатарської національно-визвольної боротьби. Вони вважали за необхідне відмовитися від традиційного для татарського суспільства **клерикалізму**, боротися за підняття рівня освіченості народу, за зміни у традиційній соціальній структурі й статусі жінок. В економічній сфері вони виступали за визволення селянської праці від будь-якого гноблення.

Клерикалізм — політичний напрямок, прибічники якого виступають за панування церкви й духовенства в суспільно-політичному та духовному житті країни.

У національному питанні молоді татарські націоналісти були прибічниками захисту національної самосвідомості свого народу й кримськотатарської самостійності. Найбільш яскравим представником молодотатарських ідей у цей період став **Ісмаїл Гаспринський** (1851—1914). Його погляди, хоча й були досить утопічними, знаходили підтримку у кримськотатарському середовищі. Самого І. Гаспринського татари поважали як захисника скривджених і прибічника рівноправ'я татар.

? Визначте коротко внесок зображеного діяча в історію України.

Ісмаїл Гаспринський

? Яку інформацію про організацію навчання в татарській школі можна отримати за ілюстрацією?

Татарська школа. Художник К. Боссолі

Ісмаїл Гаспринський усе своє життя докладав чимало зусиль, спрямованих на захист прав кримських татар, їх виживання як народу і національне відродження. У 1875 р., після повернення до Криму з Туреччини його було обрано депутатом міської думи, а пізніше — міським головою Бахчисарая. Саме завдяки його зусиллям було втричі збільшено бюджет міста, розпочато суттєві перетворення в міському господарстві й збільшено представництво бахчисарайських татар в органах місцевого самоврядування.

Із 1883 р. І. Гаспринський почав видавати в місті першу національну газету «Терджиман» кримськотатарською й російською мовами. Тривалий час вона була єдиним тюркомовним періодичним виданням у Російській імперії.

За своїм світоглядом І. Гаспринський був лібералом, виступав за дружбу слов'янських і кримськотатарських народів, релігійну терпимість та співпрацю християн і мусульман, категорично відкидав соціалістичні ідеї та методи боротьби.

На честь І. Гаспринського встановлено пам'ятники в Сімферополі та Бахчисараї, його ім'ям названі кримськотатарська бібліотека у Сімферополі, вулиці та школи. У Бахчисараї існує музей І. Гаспринського.

З ім'ям І. Гаспринського пов'язане виникнення **джадидизму** — просвітянського руху народів ісламського Сходу. У його основі був новий звуковий спосіб навчання грамоти, коли окремій літері відповідали конкретні звуки. Він розробив нові методи навчання, завдяки яким навчанню кримськотатарських дітей було надано більш світського характеру. Для своїх новометодних шкіл він написав і видав власну серію навчальних посібників, найвідомішим серед яких став «Учитель дітей» у чотирьох випусках. Учителі шкіл під керівництвом І. Гаспринського поширювали його ідеї у кримськотатарському середовищі, сприяли оновленню повсякденного побуту й усього духовного життя народу.

2 **Зародження соціал-демократичного і робітничого рухів.** Друга половина XIX ст. стала періодом поширення в Європі соціал-демократичного і робітничого рухів. Це пояснюється тим, що промислова революція та індустріалізація сприяли формуванню нового прошарку суспільства — промислових робітників. Не маючи власності, вони могли покладатися лише на свою працю. Таке становище робило працівника, з одного боку, незахищеним перед життєвими негараздами (економічними кризами, хворобами, сваволею власника підприємства тощо), а з іншого — сприйнятливим до всіляких революційних учень, що обіцяли «світле майбутнє».

Одним із таких революційних вчень, найбільш поширеним у другій половині XIX — на початку XX ст., як ви знаєте зі всесвітньої

Інтелігенція — суспільна група, що складається з осіб, для яких розумова праця є професією (лікарі, педагоги, інженери, вчені тощо).

Пролетаріат (від латин. — незаможний громадянин) — суспільна верства позбавлених засобів виробництва найманих робітників, джерелом існування яких є продаж своєї робочої сили власникам засобів виробництва.

історії, став **марксизм.** Він пов'язував соціалістичний переустрій суспільства саме з промисловими робітниками, або **пролетаріатом.**

Марксистське вчення як у Російській імперії взагалі, так і на території українських земель зокрема, знайшло багато прихильників. Проте слід зауважити, що в Європі марксизм виник із робітничого руху, тоді як у Російській імперії його носієм стала **інтелігенція**, що поспішила з «новими ідеями» в робітниче середовище.

Першими пропагандистами нового вчення на українських землях ще на початку 70-х рр. XIX ст. стали **Микола Зібер** і **Сергій Подолинський.**

Спочатку з основами свого вчення М. Зібер ознайомив студентів і колег у Києві в 1871 р. Головну увагу він зосереджував лише на економічному змісті вчення, пропускаючи його революційний бік. Інший поширювач марксизму С. Подолинський, як вам уже відомо, у 70-х рр. XIX ст. брав участь у громадівському русі. Він організував у Відні видавництво популярної соціалістичної літератури, у Женеві разом із М. Драгомановим і М. Павликом започаткував видання журналу «Громада», а також надрукував власні брошури соціально-економічного змісту: «Про багатство та бідність», «Про хліборобство», «Ремесла і фабрики на Україні» та інші. С. Подолинський розробив оригінальну теорію «громадівського соціалізму» (федерація вільних громадян), що ґрунтувалася на національних традиціях українського народу.

Перша постійно діюча марксистська група на українських землях під назвою «Російська група соціал-демократів» виникла в 1893 р. в Києві. Її організатором був Юрій Мельников — росіянин, що заснував ремісничу школу, яка була засобом розповсюдження марксистських ідей. Марксистські групи також з'явились у Харкові, Одесі та Катеринославі. Нелегальні гуртки намагалися поширити марксистське вчення і встановити зв'язки з робітничим рухом.

Якісно новий крок соціалістичний (соціал-демократичний) рух зробив наприкінці 90-х рр. XIX ст. після появи в Петербурзі під керівництвом **Володимира Ульянова (Леніна)** «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Подібні групи виникли в Києві, Катеринославі, Миколаєві та інших містах. Згодом ці гуртки об'єдналися в **Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП).** У 1898 р. в Мінську (Білорусія) відбувся перший з'їзд партії. Із дев'яти його делегатів четверо (Н. Вигдорчик, Б. Ейдельман, К. Петрусевич, П. Тучапський) були представни-

ками українських соціал-демократичних гуртків. Створена на з'їзді партія стала першою загальноросійською партією, що діяла й на українських землях.

Робітничий рух у Наддніпрянщині розпочався наприкінці 60-х рр. XIX ст. Спершу він мав стихійний характер. Виступи робітників відбувалися через погіршення умов праці, зменшення заробітної плати. Формами боротьби робітників були колективна відмова від роботи, знищення машин та обладнання, страйки тощо.

Із середини 70-х рр. XIX ст. робітничий рух почав набувати організованих форм. Першою робітничою організацією став «**Південноросійський союз робітників**», який виник у 1875 р. в Одесі на чолі з **Євгеном Заславським**. Об'єднавши близько 250 робітників, він розгорнув революційну пропаганду, поширював нелегальну літературу, керував страйками на заводах Одеси. Через дев'ять місяців після заснування організацію було викрито, а її керівників засуджено.

Микола Зібер

Сергій Подолинський

3 **Земський рух.** Земства, що були виборними всестановими органами місцевого самоврядування, уже своїм існуванням були опозиційними до централізованої державної системи Російської імперії. Незважаючи на те що в земствах більшість становили поміщики (близько 75 %), в умовах загальнореформаторських настроїв, що панували в імперії в 60—70-х рр. XIX ст., вони стали носіями ідей подальшої лібералізації Росії й запровадження конституції.

За своїм характером земський рух був ліберальним. В основу ліберального шляху суспільного розвитку була покладена ідея побудови економічного життя суспільства на засадах вільного ринку та конкуренції. Держава мала стати правовою, оберігати демократичні права людини й мінімально втручатися в економічну сферу. Ідеальною формою правління ліберали вважали конституційну монархію. Не визнаючи революційних форм і методів боротьби, в основу своєї діяльності вони поклали пошук компромісу з правлячими колами.

Перші пореформені роки (кінець 60-х — початок 70-х рр. XIX ст.) стали для земського руху часом організаційного становлення, усвідомлення місця й ролі серед суспільних сил, визначення головної мети та завдань. Основну діяльність було спрямовано на покращення соціально-економічного становища селянства, підняття його освітнього рівня.

На другому етапі діяльності (кінець 70-х — початок 80-х рр. XIX ст.) земства стали центрами ліберальної опозиції. Відбувався активний процес об'єднання зусиль земств із метою домогтися проведення конституційних реформ у Російській імперії.

В умовах здійснення Олександром III політики контрреформ, опозиційна діяльність земств почала занепадати, а з прийняттям 12 червня 1890 р. закону про обмеження представництва недворянських станів у земствах вона майже припинилася. Проте на початку XX ст. земства знову стали одним із центрів опозиції самодержавству.

Українські земські організації належали до найбільш впливових і найрадикальніших на перших двох етапах земського руху. Активну діяльність земства розгорнули в Чернігівській, Харківській, Полтавській губерніях. Вони об'єднували різні сили. Серед земських діячів вирізнялись: на Полтавщині — Ф. Лизогуб, В. Лесевич, М. Стороженко, В. Науменко, В. Леонтович, Б. Мартос, М. Туган-Барановський; на Чернігівщині — О. Русов, О. Ліндфорс, І. Шраг, А. Свєчин, граф Г. Милорадович, М. Василенко, О. Лазаревський, Б. Грінченко, М. Коцюбинський та інші.

Земства відповідально поставились до справи розвитку господарства, медичного обслуговування, народної освіти, зв'язку, страхування, статистики тощо. Уже перші заходи земств виявили їхнє незнання ситуації, а з іншого боку, — з'ясували жахливу картину становища переважної частини населення. У більшості випадків дії земств, не передбачені законодавством, розцінювалися урядом як бунтівні й не дозволялися. Протягом 1866—1868 рр. земства були поставлені під суворий контроль губернаторів, їм заборонялося налагоджувати між собою зв'язки й виносити рішення з приводу урядових постанов. У такий спосіб царський уряд намагався не допустити перетворення земств на осередки опозиції.

Незважаючи на обмеження, окремі земства намагалися виробити загальні заходи щодо покращення незадовільного матеріального становища селянства. Так, наприклад, гласні чернігівського губернського земства І. Петрункевич та О. Карпінський протягом 1869—1875 рр. своїми запитами, зверненнями, скаргами порушували питання про постійне голодування селян Мглинського і Суразького повітів. Вони пропонували переоцінити їхні землі, знизити викупні платежі, організувати ощадно-позичкові каси, артілі та переселити в інші повіти найбідніших селян.

Найактивніше земський рух діяв наприкінці 70-х рр. XIX ст., коли набув певного політичного забарвлення. У цей період провідні діячі земського руху намагались об'єднати всі сили, що виступали за конституційну перебудову Російської імперії. Прагнення згуртування сил проявилось у нарадах і з'їздах, що відбувались у 1878—1879 рр.

На початку 1878 р. земці порозумілися з діячами українського руху й вирішили скликати з'їзд у Харкові під приводом 100-річного ювілею від дня народження Г. Квітки-Основ'яненка. Нарада в Харкові започаткувала політичну організацію земців. Було ухвалено домагатися об'єднання всіх сил у боротьбі за введення в Росії конституції.

Боротьба земців за конституційні реформи дала свої результати. 12 лютого 1880 р. було створено верховну розпорядчу комісію на чолі з міністром внутрішніх справ М. Лоріс-Меліковим, яка мала підготувати проект майбутніх конституційних реформ. Це надихнуло земський рух. Земці на своїх зібраннях і з'їздах розробляли й схвалювали різні проекти реформ та надсилали їх до комісії або царю. Вони пропонували впровадження широкого самоврядування, створення представницького законодавчого органу — Державної думи. Проте після вбивства царя всі ці пропозиції залишилися нереалізованими. Діячі земського руху зазнали переслідувань. Спроби організувати широку пропаганду своїх ідей через видання журналу «Вільне слово» також не мали успіху. Фактично, до початку революції 1905—1907 рр. земський рух активної ролі в суспільному житті більше не відігравав.

Висновки. Початок національного відродження кримських татар став свідченням переходу їхньої боротьби за свої права як народу на новий якісний рівень.

Пов'язане із завершенням промислової революції виникнення значної кількості промислових робітників зробило можливою появу нового суспільного явища — робітничого руху зі своїми специфічними потребами й вимогами. Соціал-демократичний рух став силою, що намагалася відобразити прагнення робітничого руху й запропонувати йому мету боротьби.

Земський рух у той час став єдино можливою ліберальною опозиційною силою, спрямованою на оновлення дійсності Російської імперії.

Запитання та завдання

1. Коли розпочалося кримськотатарське національне відродження? **2.** За що виступали молодотатари? **3.** Що таке джадидизм? **4.** Кого називають інтелігенцією? **5.** Де і коли виникла перша робітнича організація в Наддніпрянщині? Яку вона мала назву? **6.** Із якою подією пов'язують початок політичної організації земців у Наддніпрянщині?

7. Як розгорталося національне відродження кримських татар? Яку роль у ньому відіграв І. Гаспринський? **8.** Визначте особливості та прояви розгортання соціал-демократичного та робітничого рухів на землях Наддніпрянщини. **9.** Яку роль у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини відігравав земський рух?

10. Складіть розгорнутий план за пунктом параграфа «Земський рух». **11.** Проведіть дискусію за темою «Місце і роль соціал-демократичного, робітничого і земського рухів у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини цієї доби».

12. Чи зазнало змін суспільно-політичне життя Наддніпрянської України з появою кримськотатарського національного руху? Обґрунтуйте свою точку зору.

Практичне заняття. Культурницький етап національного відродження на українських землях у складі Російської імперії: суспільні виклики

1. Що таке національне відродження? **2.** На які три стадії (етапи) поділяють національне відродження слов'янських народів? **3.** Як відбувався фольклорно-етнографічний етап українського національного відродження в Наддніпрянській Україні?

Мета: визначити суспільні виклики впродовж культурницького етапу українського національного відродження в Наддніпрянщині та шляхи їх подолання.

Завдання для підготовки до практичного заняття: повторити матеріал §17 та 18 підручника; скласти повідомлення за темою «Культурницький етап національного відродження на українських землях у складі Російської імперії: суспільні виклики» або есе «У чому я вбачаю здобутки і втрати культурницького етапу українського національного відродження в Наддніпрянщині».

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених вами повідомлень або есе та обговоріть результати, які ви отримали під час роботи над ними.
2. Представте класу спільні висновки, які зробила кожна група.
3. Презентуйте найкращі повідомлення та есе класу.
4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Узагальнення знань за розділом IV

1. Складіть перелік подій, що відбувалися в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.

Звільнення селян (Читання маніфесту). Художник Б. Кустодієв

2. Назвіть імена видатних історичних діячів Наддніпрянщини цього періоду. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України?
3. Поясніть внесок понять і термінів: українське питання, Східна (Кримська) війна, модернізація, реформа, громада (община), цензура, монополія, синдикат, соціальна структура, земства, індустріалізація, пролетаріат, інтелігенція, громадівський рух, хлопомани, українофільство.
4. Виконайте завдання за історичною картою: 1) прослідкуйте, як змінювалася географія розміщення основних промислових центрів Наддніпрянщини; 2) визначте регіони, що мали відмінності в проведенні аграрних перетворень за селянською реформою 1861 р.; 3) складіть опис процесів модернізації в різних регіонах Наддніпрянщини; 4) покажіть регіони Російської імперії, куди відбувалося переселення селян із Наддніпрянської України; 5) покажіть населені пункти, пов'язані з українським національним рухом у Наддніпрянщині цієї доби та поясніть їхню роль у ньому; 6) покажіть населені пункти і території, пов'язані з розгортанням селянських, робітничих і соціал-демократичних рухів.
5. У якому напрямку розвивалися процеси модернізації в Наддніпрянщині цього періоду? Чому?
6. Доведіть закономірність процесів модернізації для розвитку тогочасної Наддніпрянщини.
7. Який вплив мали процеси модернізації на тогочасне українське суспільство? Чи можна їх однозначно характеризувати як позитивні? Чому?
8. Обговоріть у малих групах і презентуйте висновки класу: 1) особливості соціально-економічних зрушень на українських землях у пореформений період; 2) роль і місце українських земель у господарському житті Російської імперії цього періоду; 3) роль і місце діяльності громадівців в українському національному русі.
9. Порівняйте процеси модернізації на українських землях з аналогічними процесами в державах Європи.

i Тестові завдання онлайн

РОЗДІЛ V. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ в другій половині XIX ст.

§ 19—20. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.

1. Яким було становище українців під владою Габсбургів? **2.** Як вплинули на розвиток західноукраїнських земель реформи Марії Терезії та Йосифа II? **3.** Що було характерним для розвитку соціально-економічних відносин на західноукраїнських землях протягом першої половини XIX ст.?

1 **Населення та умови життя на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.** Протягом другої половини XIX ст. кількість населення західноукраїнських земель зросла. За даними австрійських та угорських державних переписів 1857 і 1900 рр., тут проживало відповідно 2,6 і 3,8 млн українців. Проте питома вага українців серед населення західноукраїнських земель зменшилася. Причинами цього були: збільшення української трудової еміграції до Америки, переселення на ці землі поляків, угорців, німців, євреїв та інших народів. Зростання кількості населення все більше загострювало місцеві соціально-економічні проблеми. Усе відчутніше поставала проблема аграрного перенаселення. У Галичині густота населення в сільській місцевості за цей час збільшилася із 32 до 102 осіб на 1 км^2.

На кінець XIX ст. 95 % населення працювало на землі, а близько 1 % — на промислових підприємствах. Західноукраїнська інтелігенція, у тому числі місцеве духовенство, була нечисленною. Так, у Східній Галичині вона складала близько 0,5 % від загальної кількості українського населення. Для порівняння: поляки становили 22 % жителів Східної Галичини, а польська інтелігенція — понад 3 %.

Національний склад населення західноукраїнських земель наприкінці XIX ст.

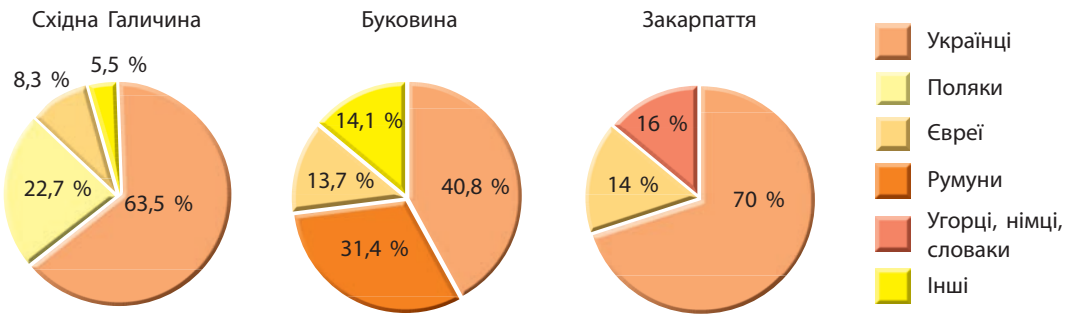

2 Особливості економічного розвитку Галичини, Буковини та Закарпаття. Революційні події 1848—1849 рр. були важливим етапом у розвитку європейських країн. Незважаючи на те що революція завершилася поразкою, вона прискорила процеси подальшого становлення індустріального суспільства. У європейських країнах зникли залишки кріпосництва, новий імпульс отримав розвиток ринкових відносин.

Зовсім іншою була ситуація на західноукраїнських землях. Після 1848 р. кріпосницькі порядки вже не перешкоджали економічному розвитку. Однак тут не спостерігалося такого бурхливого зростання продуктивних сил, як в інших частинах імперії Габсбургів. Економічне становище навіть погіршилося. Це було спричинено тим, що з 1861 р. (поява залізниці Львів — Відень) почалося широке залізничне будівництво, яке поєднало західноукраїнські землі з провідними промисловими центрами імперії. Здавалося, це мало б сприяти економічному піднесенню, як це відбувалося в інших країнах Європи. Однак у край хлинув потік товарів з індустріально розвинених регіонів імперії (Австрія, Чехія), який розорив місцеві промисли та зруйнував усю традиційну систему господарювання. Усе це відбувалося на тлі швидкого зростання кількості населення.

Місцева адміністрація краю намагалася урятувати ситуацію шляхом розвитку банківської й кредитної систем та залучення інвестицій.

Іноземний капітал цікавили родовища нафти, мінеральних солей, величезні масиви лісу. Унаслідок цього стали швидко розвиватися нафтодобувна та лісозаготівельна галузі промисловості. Наприкінці XIX ст. іноземний капітал посів провідні позиції в економіці західноукраїнських земель. Великі фірми прибрали до своїх рук торгівлю, банки, цілі галузі промисловості.

Величезні земельні масиви перебували у власності поміщиків, тоді як більшість селянства страждала від малоземелля, незважаючи на деяке розширення посівних площ. Неможливість існувати змушувала селян шукати роботу в інших країнах.

3 Розвиток промисловості. Становище західноукраїнських робітників. Промисловість на західноукраїнських землях розвивалася сповільненими темпами. Переважна більшість робітників працювала не у великій фабричній промисловості, а на дрібних підприємствах і в майстернях. За офіційними даними на 1885 р., у Східній Галичині із 55 тис. робітників на 175 підприємствах обробної промисловості із числом робітників понад 20 тис. осіб працювало лише 10 тис. осіб. У Закарпатті таких підприємств було кілька, а в Буковині їх узагалі не існувало.

Структура промисловості краю була однобічною за своїм розвитком. Так, основну частину продукції давали галузі з видобування

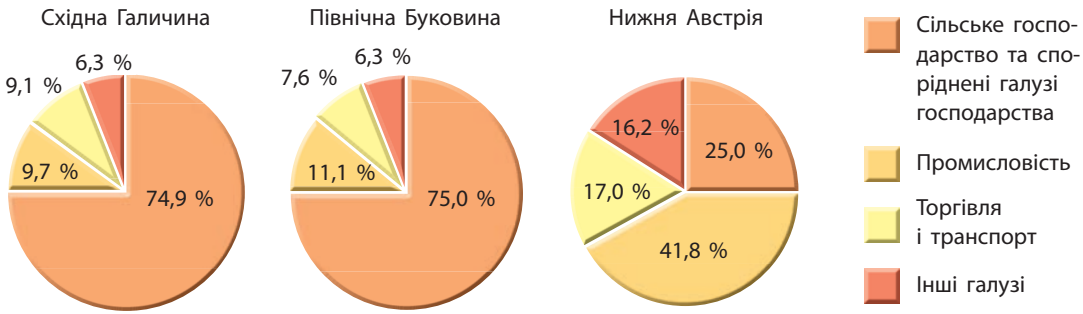

Примітка. У Закарпатті 85 % населення в цей час працювало в сільському господарстві, 10 % — у промисловості та транспорті.

Структура населення західноукраїнських земель та центральних провінцій Австрійської імперії за зайнятістю в господарстві

й переробки місцевої сировини — лісова, лісопильна, нафтова, буровугільна, соляна. Найбільшою галуззю промисловості була нафтова, яка почала розвиватися із 70-х рр. XIX ст. Центром нафтової промисловості став Борислав. Контроль за розвитком цієї галузі одразу встановили австрійські та німецькі підприємці. Зацікавленість у збільшенні експорту галицької нафти спонукала їх до застосування технічних вдосконалень. Результатом цього стало зростання видобутку нафти з 20 тис. тонн на рік у 1874 р. до 326 тис. тонн у 1900 р., що становило 4 % світового видобутку. Переробляли галицьку нафту на австрійських та угорських заводах. Хоча видобуток нафти й виробництво гасу постійно зростали, селяни не мали коштів, щоб його купити, й освітлювали свої оселі скіпкою.

Великі площі лісів (дуб, смерека та бук) сприяли в другій половині 60-х — на початку 70-х рр. XIX ст. стрімкому розвитку лісопильної промисловості. Іноземні підприємці за безцінь скуповували або орендували в поміщиків лісові масиви та вирубували їх. До лісових районів Карпат було підведено залізничні колії, і цінна деревина вивозилася до Німеччини, Австрії, Італії, Англії, Франції та інших країн.

Якщо лісопильна промисловість розвивалася швидко, то темпи розвитку меблевого виробництва та інших галузей деревообробної промисловості були дуже повільними. Потреби населення західноукраїнських земель у меблях, папері й картоні задовольнялися за рахунок інших регіонів імперії або імпортної продукції.

До найменш розвинених галузей належали легка й металообробна промисловість. Легка промисловість залишалася на стадії дрібного

ремесла. Місцеві ткачі, шевці та кравці забезпечували одягом і взуттям лише сільське населення, а міщани носили одяг із тканин західноєвропейських текстильних фабрик.

Найбільшими підприємствами краю були залізничні ремонтні майстерні у Львові, Стрию та Станіславі. Однак для капітального ремонту паровози й вагони відправляли до Німеччини, Австрії, Чехії.

Становлення фабрично-заводської промисловості у краї відбувалося надзвичайно повільно. У другій половині XIX ст. тут діяли лише п'ять великих державних тютюнових фабрик (у Східній Галичині — чотири, Закарпатті — одна).

Розвиток промисловості був пов'язаний із виникненням нової суспільної верстви — промислових робітників. Джерелами поповнення робітництва ставали ремісники й селяни, що розорилися.

Становище західноукраїнських робітників було одним із найгірших у Європі. Вони працювали в жахливих умовах, а їхні сім'ї жили в бараках. Робочий день тривав 12—18 годин. Заробітна платня промислових робітників у краї була в 1,5 разу меншою, ніж у центральних районах імперії. За офіційними даними, платня робітників у Львові становила 48—58 % заробітку їхніх колег у Відні. Нерідко (а особливо в Бориславі та на лісозаготівлях) заробіток видавали не грошима, а талонами, за якими робітники могли отримати продукти лише в крамниці підприємця за вищими цінами. Набуло поширення штрафування робітників під різними приводами. Розмір платні кваліфікованих промислових робітників не забезпечував їм прожиткового мінімуму.

4 **Розвиток сільського господарства та становище селян.** Аграрні реформи, здійснені на західноукраїнських землях під час революції 1848—1849 рр., звільнили селян від панщини, проте їхнє становище залишалося дуже тяжким. За своє звільнення селяни мали протягом 50 років сплачувати щорічні платежі. Їхні розміри були в декілька разів більшими, ніж в інших частинах імперії.

Нафтопромисли «Інфанті». Борислав

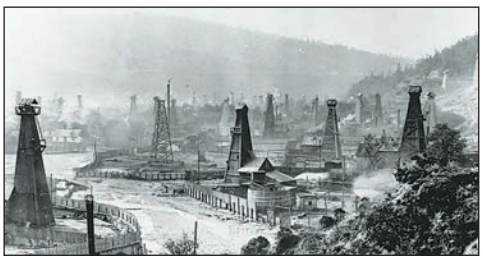

Галицьке село. XIX ст.

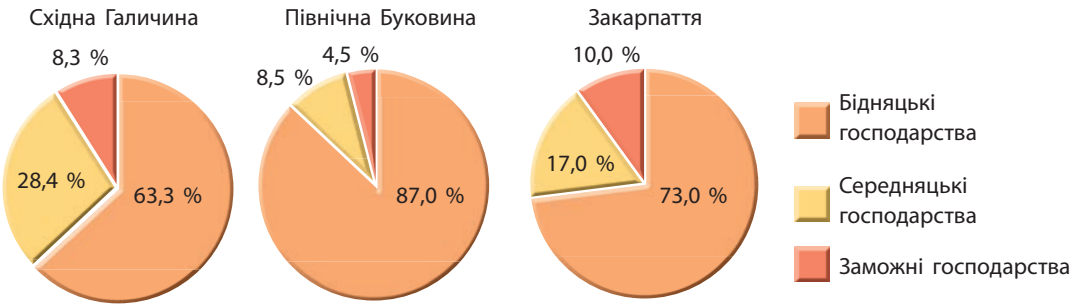

Розшарування селян на західноукраїнських землях

На користь поміщиків вирішувалося й земельне питання. Хоча згідно з реформою за селянами мали зберігатися ті землі, якими вони користувалися, поміщики відібрали в них більш родючі угіддя.

Західноукраїнські землі стали краєм, де в сільському господарстві основну частину становили дрібні селянські господарства площею 2—5 га (80 % господарств), які навіть не забезпечували мінімальні потреби селянина, і великі земельні володіння по 15—20 тис. га.

Унаслідок цього розвиток сільського господарства відбувався дуже повільно. В економічних відносинах між селянами й поміщиками переважали відробітки — за позичене зерно, за оренду землі, за дрова тощо. Лише наприкінці XIX ст. відробітки стали змінюватися вільнонайманою працею.

Одним із найголовніших питань для селянина на той час було право користуватися **сервітутами**. Неможливість ведення господарства без використання лісів і пасовищ була очевидною. Проте землевласники призначали заздалегідь надмірну ціну за користування ними, розуміючи, що в селян немає виходу. Сподівання тисяч селян знайти справедливість у судах були марними.

Неможливість більшості селян забезпечити себе всім необхідним завдяки праці у власному господарстві змушувала їх шукати додаткових заробітків. Чимало з них йшли наймитувати до великих землевласників. Проте за свою працю вони отримували в чотири рази менше, ніж сільськогосподарські робітники в інших провінціях імперії Габсбургів.

Новою проблемою в житті західноукраїнського селянства стало лихварство. Селяни, змушені позичати гроші для сплати численних податків,

Сервітут — обмежене право користування землею, яке забезпечує іншому землекористувачу можливість користування нею з певними обмеженнями, встановленими законом або договором. Також звичаєве або визначене законом право користуватися (частково або спільно) чужим майном.

швидко опинялися в залежності від лихварів. Ті, вдаючись до відвертого шахрайства, під приводом сплати боргу й відсотків на нього (у середньому 150—250 %) відбирали їхні господарства.

Провідною галуззю сільського господарства в краї було землеробство. Проте нова сільськогосподарська техніка фабричного виробництва навіть наприкінці XIX ст. застосовувалася лише в деяких заможних господарствах. Велика кількість дешевої робочої сили безземельних селян робила невигідним використання технічних нововведень. У той самий час повільне впровадження цих досягнень та відстала техніка обробітку землі обумовлювали низькі врожаї.

І все ж, хоч і поступово, вигляд західноукраїнського села змінювався. Почав формуватися новий суспільний стан західноукраїнських селян-підприємців. На відміну від міської буржуазії та поміщиків, селяни-підприємці були переважно українцями.

Протягом другої половини XIX ст. в сільському господарстві західноукраїнських земель відбувалася аграрна революція, унаслідок якої воно переходило на ринковий шлях розвитку. Цей процес був дуже повільним і супроводжувався зубожінням більшості селян.

5 **Початок трудової еміграції українців.** Загострення соціально-економічних проблем у краї призвело до масової трудової еміграції західноукраїнських селян до країн Європи, Північної та Південної Америки. Мізерні заробітки або повна їх відсутність, зубожіння більшості селянства, нестача землі, тягар національного гноблення й політичного безправ'я стали основними причинами еміграції.

Масова еміграція селянства розпочалася у 80-х рр. XIX ст., а найбільших розмірів досягла на початку XX ст. Вона відбувалася у формах постійної переселенської (переважно до Бразилії, Аргентини, США та Канади) й тимчасової заробіткової еміграцій. На тимчасові сезонні роботи західноукраїнські селяни щорічно виїздили до сусідніх країн — Угорщини, Західної Австрії, Німеччини, Румунії, Росії, Франції тощо.

Родина одного з перших українських емігрантів. XIX ст.

Пам'ятник заробітчанам у селі Колочава в Закарпатті. XIX ст.

Протягом другої половини XIX ст. зі Східної Галичини й Північної Буковини в пошуках кращої долі до Америки виїхало близько 250 тис. осіб. Закарпаття упродовж 1871—1900 рр. залишили 170 тис. переселенців.

Перша хвиля трудової еміграції із західноукраїнських земель тривала до початку Першої світової війни. У цілому вона була частиною світового міграційного процесу, що особливо активізувався на межі XIX—XX ст. За масштабами вона переважала всі наступні хвилі української еміграції. Її результатом стала поява на Американському континенті значної української діаспори. Трудова еміграція мала й деякі позитивні наслідки: мігранти переказували своїм родичам на батьківщину значні кошти, що сприятливо впливало на розвиток економічного життя краю.

6 **«Рутенська акція».** Серед усього західноукраїнського населення становище закарпатських русинів було найтяжчим. Земельна реформа початку 50-х рр. XIX ст. на кінець століття вже вичерпала свій потенціал. 51 % селянських господарств (58 тисяч) володіли земельними ділянками (телеками) площею до 1 гектара (2 гольди), тоді як для нормального ведення господарства потрібно було близько 3—5 гектарів. 128 великих землевласників мали 32,2 % земель, а найбільшими з-поміж них були Шенборни і Телекі (відповідно 466 тис. і 74 тис. гектарів).

За наполяганням мукачівського греко-католицького єпископа Ю. Фірцака, занепокоєного становищем селян, угорський уряд вислав у Закарпаття спеціаліста із сільського господарства **Едмунда Егана** для перевірки. Він відповідально поставився до своїх обов'язків і склав докладну картину становища русинів краю, яка виявилась гіршою, ніж уявлялося спочатку.

Розроблені Е. Еганом заходи стали основою організації **«Верховинської господарської акції»**, яка розпочалась із середини 1897 р. Також її називали **«рутенською акцією»**. Спочатку було арендовано у графа Шенборна 12,6, а згодом 40 тис. га землі, переважно пасовищ, на яких розводили завезену з Німеччини та Швейцарії худобу високопродуктивних молочних порід і роздавали місцевим селянам. Для переробки молока, що здавали селяни, у селі Нижні Ворота було створено спеціальне молочне господарство. Крім скотарства, «рутенська акція» сприяла розвитку кролівництва, птахівництва, бджолярства та народних промислів.

Важливим заходом Е. Егана було обмеження свавілля лихварів. У 1899 р. було створено кредитну спілку, яка під низькі відсотки надавала селянам позики. Хоча ці заходи мали поверховий характер, вони певною мірою сприяли покращенню життя населення. Проте не всіх влаштовувала діяльність Е. Егана, і 20 вересня 1901 р. за таємних обставин його було смертельно поранено. «Рутенська акція» зійшла нанівець.

Зі звіту угорського чиновника Е. Егана про умови життя закарпатських селян

Міг би хто подумати, що в сих сторонах, забитих дошками від світу, бодай прожиток дешевий. Куди! Якраз навпаки! До половини зими з'їв кожний господар свої хліборобні засоби, а до жнив жив дорого купленою стравою. За все платить він 18—20 % дорожче за міської ціни…

Русинський селянин не бачить цілий рік ні м'яса, ні яйця, хіба вип'є кілька крапель молока, а у великосвяточний день з'їсть кусень житнього або пшеничного хліба. Зрештою, його поживою є вівсяний ощіпок і — коли не бракне — бульба. Не дивниця, що коли в інших гірських сторонах бачимо людей рослих і здорових, у русинському Підкарпатті подибуємо хіба недокровні, марні, пожовклі мари, безсильні, хиткі, нездалі до військової служби…

? **1.** Якими були умови життя закарпатських селян? **2.** Чим, на вашу думку, були спричинені такі умови?

7 **Кооперативний рух.** Злиденне становище західноукраїнського селянства стало проблемою для української національної боротьби. Єдиним реальним шансом вирвати українське населення краю зі злиднів стало розгортання кооперативного руху.

У Галичині він зародився у 60-ті рр. XIX ст. й набув свого розвитку у 80—90-ті рр. На західноукраїнських землях його започаткував **Василь Нагірний** (1847—1921). Ознайомившись з особливостями кооперативного руху у Швейцарії, він розгорнув активну діяльність по створенню мережі кооперативних спілок у краї. Спочатку це були кредитні спілки, що мали врятувати селянство від грабіжницьких відсотків лихварів і шинкарів (150—250 %). У 1883 р. В. Нагірний заснував споживчий кооператив «Народна торгівля», який створював мережу крамниць у селах і містах, де за помірними цінами можна було придбати необхідні речі для господарства селянина, оминаючи посередників. Таким чином заощаджувалися кошти селян. У 1892 р. було заснована страхова компанія «Дністер», що надало кооперативному руху стабільності.

Крім кредитування і страхування селян, кооперативи запроваджували сучасні методи господарювання (товариство «Сільський господар», 1899 р.), підтримували освіту, сприяли поширенню громадсько-політичної, навчальної та іншої літератури.

Будинок страхової компанії «Дністер»

8 **Міста і міське населення.** Західноукраїнські міста упродовж тривалого часу зберігали свій традиційний вигляд, що склався за часів Середньовіччя. Кількість міського населення зростала поступово. Швидше за інші розвивалися Львів і Чернівці, а також міста, що були значними залізничними центрами, — Станіслав, Стрий тощо. Зростала також кількість населення Дрогобича й Борислава, де виникли нафтодобувні підприємства.

У цілому частка міського населення західноукраїнських земель залишалася досить невеликою. У Галичині жителі міст становили 10 % від усього населення. Українців у складі міського населення налічувалося лише 14—25 %. У містах Східної Галичини переважали поляки та євреї. Проте навіть невеликі за кількістю українські міські громади відігравали значну роль у розвитку українського національного життя. У другій половині XIX ст. містами — осередками української культурної і політичної діяльності в краї були Чернівці, Перемишль, Станіслав, Коломия, Тернопіль, Ужгород. Загальноукраїнським центром національно-визвольного руху став Львів.

i

Львів, заснований у XIII ст. князем Данилом Романовичем Галицьким, був культурним, адміністративним, економічним центром Східної Галичини та історичною столицею краю. Протягом другої половини XIX ст. кількість його населення зросла найбільше серед усіх західноукраїнських міст — із 70 тис. у 1857 р. до 160 тис. у 1900 р. та понад 200 тис. жителів у 1910 р. Наприкінці XIX ст. Львів був п'ятим за кількістю населення містом імперії Габсбургів (після Відня, Будапешта, Праги та Трієста) й четвертим на українських землях (після Одеси, Києва та Харкова).

Щодо економічного розвитку, західноукраїнські міста залишалися центрами ремесла й торгівлі. Однак у складі місцевого купецтва

? Які зміни можна було побачити на вулицях міста?

Краєвид Львова. XIX ст.

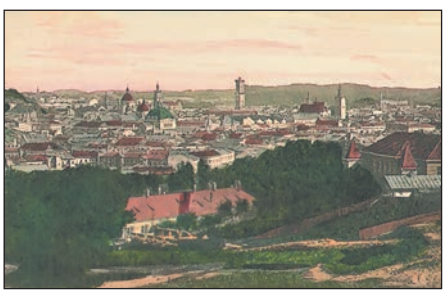

Перший електричний трамвай у Львові

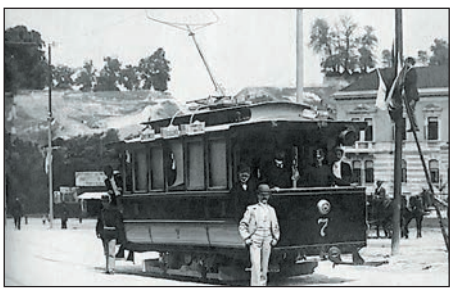

українців майже не було. Абсолютну більшість у цьому секторі економіки становило єврейське купецтво. Завдяки їхній діяльності в краї було налагоджено економічні зв'язки між містами й селами.

Єврейські купці скуповували в селах сільськогосподарську продукцію та привозили на продаж селянам необхідні товари. У містах вони мали численні крамниці, де продавалися продукти й готові товари, вироблені місцевими ремісниками або завезені з інших регіонів імперії. Одночасно з торгівлею єврейські купці здійснювали інші комерційні операції: позичали гроші, продавали товари в борг тощо. Завдяки їхній діяльності західноукраїнське селянство залучалося до товарно-грошових відносин.

Друга половина XIX ст. для західноукраїнських земель, на відміну від Наддніпрянщини, не стала часом докорінних змін.

Висновки. Економічне становище західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини, як і раніше, залишалося дуже тяжким.

Регіон був ринком збуту готової продукції із центральних регіонів імперії і джерелом надходження сировини та дешевої робочої сили на закордонні ринки праці.

Запитання та завдання

1. Якими були склад населення та умови життя західних українців? **2.** Які галузі промисловості розвивалися на західноукраїнських землях? **3.** Коли почалося масове будівництво залізниць у краї? **4.** До яких регіонів світу і як саме відбувалася еміграція західних українців? **5.** Яке місто на західноукраїнських землях було найбільшим? **6.** Хто був засновником українського кооперативного руху в Галичині? **7.** Що таке «рутенська акція»?

8. Охарактеризуйте особливості економічного розвитку західноукраїнських земель. **9.** Визначте характерні риси розвитку міст на західноукраїнських землях. **10.** Якими були причини трудової еміграції українців? **11.** Якою була мета українського кооперативного руху в краї?

12. Складіть план пункту параграфа «Розвиток сільського господарства та становище селян». **13.** Заповніть таблицю «Економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.».

Галузі	Риси розвитку

14. Чому масове залізничне будівництво на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. (було збудовано 3,7 тис. км) негативно позначилось на економічному розвитку регіону? **15.** Як ви розумієте гасло кооперативного руху в Галичині: «Свій до свого по своє!»?

§ 21. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях у 60—80-ті рр. XIX ст.

1. Назвіть основні особливості суспільно-політичного розвитку Галичини в першій половині XIX ст. **2.** Якими були основні здобутки українського руху в революції 1848—1849 рр.? **3.** Назвіть основні особливості українського руху в Наддніпрянській Україні в 60—90-х рр. XIX ст.

1 **Конституційні реформи 60-х рр. XIX ст. в Австрійській імперії.** Революція 1848—1849 рр. спричинила зміни, які завершилися перетворенням Австрійської імперії на конституційну Австро-Угорську монархію. У перше десятиліття після революції в імперії панувала реакція, яка не привела до відродження «старих порядків», а стала формою перегрупування політичних сил в імперії. Найвпливовішими силами були національні еліти (угорська, чеська, польська та інші), що перебували в опозиції до імперського центру. Процес розпаду прискорили поразки Австрійської імперії на міжнародній арені. Спочатку Австрія програла війну Франції та П'ємонту в 1859 р. й не змогла перешкодити процесу об'єднання Італії, а 1866 р. зазнала поразки від Пруссії.

Ці поразки мали далекосяжні наслідки.

- Перемоги невеликого королівства П'ємонт, що боролося за об'єднання всіх італійських земель у єдину державу, стали прикладом для народів, розділених між різними імперіями.
- Австрійські правлячі кола змушені були в 1860 р. відновити конституцію. Утворився двопалатний законодавчий орган — Державна рада. У 1861 р. австрійські володіння визначалися як автономні краї з власними представницькими органами — сеймами, хоч і з обмеженими повноваженнями.
- Після поразки від Пруссії Австрія вже не сприймалася як німецька держава і стала об'єднанням 11 націй або їхніх частин, жодна з яких не становила більшості.

Із метою не допустити неконтрольованого розвитку подій у 1867 р. було укладено компромісну австро-угорську угоду. Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську монархію. Імперію було розділено на австрійську частину — Цислейтанію (крім інших земель, до неї увійшли українські землі Галичини та Буковини) та угорську частину — Транслейтанію (крім інших земель, до неї увійшло Закарпаття). Австрійську частину монархії поділили на автономні коронні краї, утворення яких було довільним і закладало протистояння двох або кількох націй. Так централізм поступався місцем федералізму. Найбільшим із коронних країв зі столицею у Львові було королівство Галичини і Лодомерії з великим князівством Краківським і князівствами Освенцимським

і Заторським, до якого входили Східна Галичина і тимчасово Північна Буковина з переважно українським населенням.

Стосовно Галичини австро-угорський компроміс було доповнено австро-польським, що намітився ще в роки реакції. Так, у краї встановилося польське домінування. Систему виборів до Галицького сейму було влаштовано так, що поляки одразу отримували більшість. Намісник Галичини обов'язково мав призначатися з польських аристократів, а у Відні польські інтереси захищав міністр у справах Галичини. Уся соціальна, економічна та освітня політика була спрямована насамперед на задоволення польських інтересів. Польську мову офіційно запровадили в адміністрації, судочинстві, органах самоуправління, Львівському та Ягеллонському університетах.

Така пропольська політика імперського центру була зумовлена наростаючим протистоянням із Російською імперією, проти якої поляки неодноразово піднімали повстання (1830—1831, 1863—1864 рр.), а також сприйманням українського руху як проросійського.

Незважаючи на недосконалість, конституційні реформи 60-х рр. XIX ст. в Австрійській імперії мали далекосяжні наслідки: 1) вони створили підґрунтя для розгортання національно-політичних рухів; 2) всім народам імперії було відкрито шлях до здобутків європейської демократії; 3) відбулося утвердження парламентаризму.

Населення з мовчазних підданих перетворювалось на співносіїв влади, громадян. Парламентська й навколопарламентська діяльність, що зосереджувалась у Державній раді у Відні та Галицькому крайовому сеймі у Львові, — стали невід'ємною частиною політичного життя Галичини.

2 **Галицький сейм.** Законодавчою основою для формування Галицького крайового сейму були два документи: Крайовий статут і Сеймова виборча ординація 1861 р. Повноваження сейму, визначені лише 1873 р., обмежувалися галузями культури й освіти, аграрними відносинами тощо.

Структура сейму та система виборів до нього під соціальним кутом зору були яскравим зразком перехідної епохи, оскільки вони поєднували елементи середньовічного станово-представницького права з парламентсько-демократичними тенденціями Нової доби. Виборче законодавство відображало характерне для свого часу розуміння суспільства як об'єднання різних груп громадян, відмінних за «соціальним і фаховим становищем, заслугами перед державою, способом життя й політичної свідомості». Представницький орган, тобто сейм, мав захищати інтереси цих груп відповідно до їхньої «заслуженості», яку визначав майновий і фаховий ценз. Вибори до сейму відбувалися один раз на шість років.

Будинок Галицького сейму

Посли Галицького крайового сейму. XIX ст.

Галицький крайовий сейм складався зі 150 послів від шести суспільних категорій. Загалом безпосередні виборці становили 10 % населення (серед селян, які дорівнювали 95,5 % жителів краю, — 8,8 %). Такий виборчий закон забезпечував половину місць у сеймі послам «від народу».

Орієнтація виборчого закону на становий, а не на національний склад ставила українське населення Галичини в нерівні умови через його переважно селянський характер. Українці теоретично могли отримати лише третину місць. Таку кількість, тобто 51 мандат, вони здобули тільки під час перших виборів 1861 р. Подальші вибори відзначалися зменшенням українського представництва. У 1883 р. воно було найменшим — 12 послів.

3 **Старорусини та москвофіли.** У 50—70-х рр. XIX ст. в українському русі Галичини різко посилився **русинський (старорусинський) напрямок,** відгалуженням якого стало **москвофільство,** або **русофільство.** Започатковано цей напрямок було ще в 40-х рр. XIX ст. У його лавах опинилася майже вся стара українська інтелігенція, у тому числі **Яків Головацький.** Соціальну базу течії становили духовенство, поміщики, чиновники, інтелігенція. Визнаними лідерами москвофілів у різні часи були: у Галичині — **Денис Зубрицький, Богдан Дідицький, Іван Наумович** та **Михайло Качковський;** у Буковині — **Касіян Богатирець;** у Закарпатті — **Адольф Добрянський** та інші.

Значну роль у становленні ідей старорусинства відіграло греко-католицьке духовенство, яке в роки реакції стало на захист староукраїнських звичаїв, виступило проти латинізації церковної та світської культури, зокрема проти спроб перевести «руську мову» на латинський алфавіт, замінити юліанський календар григоріанським.

Причинами домінування старорусинства були:

- посилення польських позицій у Галичині, зневіра українців у справедливості австрійської влади;

- зневіра у власні сили, пошук надійної зовнішньої опори (такою опорою вбачалася Російська імперія);
- поширення серед значної частини галицьких селян у 60—80-х рр. XIX ст. сліпої віри в російського царя;
- консервативний характер українського суспільства в Галичині;
- допомога російських військ Австрії у придушенні угорської революції 1848—1849 рр.;
- поширення ідей панславізму (теорія про особливу роль слов'ян та необхідність їх об'єднання в єдину державу);
- падіння авторитету імперської влади після поразок у війнах 1859 і 1866 рр.;
- загострення відносин Австро-Угорщини та Російської імперії.

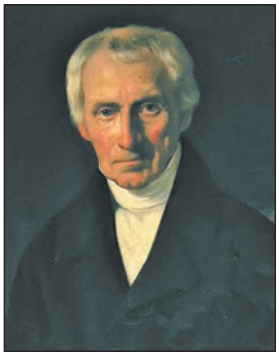

Денис Зубрицький

Уперше політичного значення старорусинська течія набула в 1866 р., коли Австрія програла війну проти Пруссії. Старорусини чітко висловили свою позицію, заявивши, що окремого українського народу не існує, а галицькі русини є представниками «єдиного великоруського народу», який проживає на території «від Карпат до Уралу». Також вони заперечували самостійність української мови, яка проголошувалась однією з говірок єдиної російської мови.

Касіян Богатирець

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображених діячів в історію України.

На хвилі зростання антипольських настроїв старорусини перейняли керівництво в громадсько-культурних установах Львова.

Для поширення своїх ідей старорусини розгорнули широку культурно-просвітницьку діяльність. У селах і містах створювалися читальні, бібліотеки, школи, кооперативи, різноманітні товариства.

Таку проросійську позицію не могли не помітити в Санкт-Петербурзі. Царський уряд спрямував значні кошти на підтримку старорусинів. За свою проросійську позицію старорусинську течію стали називати москвофільською. Проте це не зовсім доречно, адже старорусинство було ширшим явищем і мало значну опору в галицькому суспільстві. Головною ознакою старорусинства була чітка антипольська спрямованість, опір будь-яким західним модерним впливам. Москвофільство було відгалуженням від старорусинського руху, представники якого виступали з проросійських позицій, стверджуючи, що галицькі русини — це росіяни, намагались поширити в краї російську мову.

У 1870 р. старорусини заснували політичну організацію — **Руську раду,** яка мала продовжити справу Головної руської ради 1848—1851 рр. щодо захисту прав та інтересів населення. Було створено потужну видавничу базу. Друкованими органами Руської ради були журнал «Слово» (1861—1887 рр.), газети «Руська рада» (1871—1912 рр.), «Наука» (1874—1900 рр.) та інші.

І все ж, незважаючи на такий розмах і зовнішню підтримку, із 80-х рр. XIX ст. старорусинство в Галичині почало занепадати. Проте в Буковині, а особливо в Закарпатті, цей напрямок переважав аж до середини XX ст.

4 **Народовці.** Ідеї, які сповідували старорусини, задовольняли не всіх представників українського руху, особливо молодь. Молодіжна опозиція виникла насамперед під впливом із Наддніпрянської України поезії Т. Шевченка, контактів із літераторами, особливо з П. Кулішем, О. Кониським, які разом з І. Нечуєм-Левицьким із 1864 р. почали друкуватись у Львові. Таким чином, на західноукраїнських землях на початку 60-х рр. XIX ст. в українському русі виник новий напрямок — **народовський.**

У народовському русі можна виділити два етапи: перший (60-ті рр. XIX ст. — 1879 р.) — ідейне оформлення руху, активна культурно-освітня діяльність його представників із метою пробудження національної самосвідомості населення; другий (1879—1890-ті рр.) — активна політична діяльність, організаційне оформлення руху.

Видатним представником народовської течії українського руху у Східній Галичині був **Олександр Барвінський** (1847—1926). Він працював у керівництві «Просвіти», «Руської бесіди», у 1892 р. реорганізував львівське Товариство ім. Т. Шевченка в наукове. Був послом до Галицького крайового сейму, Віденського парламенту, членом австрійської палати панів, Галицької шкільної ради, у 1918 р. — міністром освіти і віросповідань Західноукраїнської Народної Республіки. Як автор багатьох навчальних посібників увів у фонетичний правопис і термін «українсько-руський». Як політичний та освітній діяч зробив великий внесок в економічний і культурний розвиток нації, створення українських шкіл, гімназій, університетської кафедри. Як публіцист і видавець був автором десятків книг, тисяч статей, розвідок, рецензій як на історичні, так і найактуальніші теми українського життя.

Народовці проповідували ідеї національного відродження, започатковані «Руською трійцею» та діячами з Наддніпрянської України. Вони виходили з того, що українці — це окрема нація, яка живе на території від Кавказу до Карпат. Головними цілями діяльності народовців були розвиток української мови на основі народної говірки, створення єдиної

літературної мови, піднесення культурного рівня народу західноукраїнських земель, згуртування національних інтелектуальних сил.

Саме тому на першому етапі своєї діяльності народовці зосередилися на культурно-просвітницькому питанні. Спочатку розбіжності між старорусинами й народовцями стосувалися тільки мови й літератури. В інших сферах прибічники обох напрямків мали багато спільного.

Свою діяльність народовці почали зі спроб заснувати періодичні видання та створити громади зі старшокласників і студентів Львова (першу громаду організував у 1863 р. Д. Танячкевич). Громади відіграли значну роль у вихованні галицької молоді в дусі національної свідомості й надихнули значну кількість діячів українського національно-визвольного руху.

В умовах, коли всі культурно-освітні установи Галичини перебували під впливом старорусинів, народовці вдалися до створення власної мережі культурно-просвітніх установ. У 1861 р. вони заснували «Руську бесіду», а згодом її театр, який став першим українським професійним театром. Переломним виявилося відкриття в 1868 р. товариства «Просвіта». У відозві про заснування «Просвіти» зазначалося, що вона своєю діяльністю покликана «заложити будучність нашої народності».

У 1873 р. у Львові народовці організували Товариство ім. Т. Шевченка, яке згодом фактично відігравало роль Академії наук України.

Заборона українського слова в Наддніпрянській Україні та гоніння царського режиму проти українства пожвавили народовський рух. Українські діячі з Наддніпрянщини всіляко підтримували національний рух у Галичині, у тому числі фінансово.

Із 1879 р., після поразки старорусинів на виборах до Галицького сейму, народовці вже виступали як політична сила. Першим політичним актом народовців стало видання того самого року газети для селян «**Батьківщина**» за редакцією **Юліана Романчука,** що засвідчувало їхнє прагнення залучити до себе населення Галичини.

У грудні 1879 р. на таємній нараді за участю 36 осіб під керівництвом Ю. Романчука було вирішено започаткувати українську щоденну газету «**Діло**», щоб, на противагу старорусинському «Слову», «ділом, не словом прямувати до кращого народові». Головним редактором газети став **Володимир Барвінський.** Перший номер вийшов у січні 1880 р.

У 1885 р. народовці заснували політичну організацію **Народна рада,** на чолі якої став Ю. Романчук. Її перші загальні збори відбулися 2 лютого 1888 р. Завоювання народовцями провідних позицій в українському русі змушувало їх шукати порозуміння з українським селянством — основним джерелом сили українського руху. Ці шляхи не могли оминути сільських греко-католицьких священиків. Компроміс

із духовенством та угода зі старорусинами зумовлювали набуття народовством консервативних рис.

Володимир Барвінський (1850—1883) за освітою юрист, усе своє коротке життя віддав українській справі. Він відомий як засновник і редактор єдиної щоденної української газети «Діло», яка майже без перерви виходила протягом 1880—1939 рр. Видавав у Львові «Бібліотеку найзнаменитіших повістей». Сам був автором численних статей на політичні та суспільні теми, а також повістей «Скошений цвіт» (1877 р., перекладена польською мовою), «Безталанне сватання», «Сонні мари молодого питомця». Належав до найактивніших представників народовського руху, творців товариств «Просвіта» і «Рідна школа». У 1880 р. організував перше у Львові народне віче, яке мало велике значення для пробудження свідомості українського народу.

5 **Розбудова національного життя. «Просвіта».** Провідники українського руху в Галичині усвідомлювали, що без підтримки населення будь-яка політична боротьба не матиме успіху. Із цією метою протягом другої половини XIX ст. національне життя розбудовувалося через створення мережі громадсько-політичних, економічних, культурно-освітніх установ, товариств, які мали забезпечити культурні та економічні потреби українського населення, водночас стримуючи польський вплив на нього. Основою цього процесу стало товариство **«Просвіта»**.

У 60-ті рр. XIX ст. слов'янські народи Австрійської імперії створювали культурно-освітні товариства для підняття освітнього рівня населення. Назрівала необхідність заснування української освітньої установи. Ініціатором цього став С. Качала. Його підтримали молоді народовці. 2 вересня 1868 р. австрійський уряд дозволив відкрити товариство «Просвіта». 8 грудня 1868 р. у Львові відбувся його перший загальний збір. Першим керівником товариства став **Анатоль Вахнянин** — музикант, диригент, письменник, професор академічної гімназії.

Згідно з першим статутом, «Просвіта» була науково-просвітницькою організацією, яка характером своєї діяльності нагадувала громади в Наддніпрянській Україні, але, на відміну від них, діяла легально й мала чітку структуру. У перші роки кількість членів товариства не перевищувала кількох сотень осіб. «Просвіта» віддавала перевагу науковим дослідженням у галузі етнографії, історії, географії тощо. До того ж у самому статуті не передбачалося залучення широких народних мас до просвітницької діяльності. Проте такий напрямок роботи товариства не відповідав вимогам часу. Виникла потреба в організації, яка б здійснювала народну просвіту й залучала широкий загал до національно-визвольного руху. Тому вже в травні 1870 р. було прийнято

другий статут, який наголосив саме на просвітницькій діяльності.

Основним напрямком діяльності «Просвіти» стало книгодрукування. Першою було видано «Читанку для сільських людей» під назвою «Зоря», укладену О. Партицьким. Книжка мала успіх, її швидко розкупили.

Проте розгортання роботи товариства потребувало вдосконалення організаційної структури, урізноманітнення форм роботи. Із цією метою в 1876 і 1891 рр. приймалися нові статути, які зрештою перетворили «Просвіту» на впливову організацію, яка, без перебільшення, творила національне життя краю. Крім видання популярних книг для народу, розроблялись і видавались українські підручники для початкової та середньої шкіл, створювалися читальні, ремісницькі товариства. «Просвіта» також активно долучилася до кооперативного руху в краї. На кінець XIX ст. не було такої ланки культурного та економічного життя краю, якої б не охоплювала її діяльність.

У 1897 р. діяли 18 філій товариства, 522 читальні, 146 крамниць, 124 позичкові каси й 60 комор. Так було закладено міцне підґрунтя розбудови самостійних господарсько-економічних і культурних установ, які мали б покращити соціально-економічне становище краю. Крім того, важливим здобутком «Просвіти» стало те, що до кінця XIX ст. кількість неписьменних скоротилася на 16 %.

Анатоль Вахнянин

Обкладинка одного з перших видань «Просвіти»

6 Польські та єврейські рухи на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. Після ліквідації польської державності перед польським визвольним рухом постало завдання відновлення держави, об'єднання в ній усіх польських земель, поділених між трьома імперіями.

Найбільш сприятливі умови для розгортання польського національно-визвольного руху після придушення польського повстання 1863—1864 рр. у Росії склалися в Австрійській імперії (із 1867 р.— Австро-Угорській монархії). Там унаслідок польсько-австрійського компромісу Галичина отримала автономію, у якій провідні позиції посіли поляки. Творці компромісу плекали надію перетворити Галичину на «польський П'ємонт», навколо якого в майбутньому відбудеться об'єднання польських земель у межах історичних кордонів (тобто 1772 р.). У Галичині

мала сформуватися модель майбутньої Польської держави. Галицькому сейму в цій системі належала визначальна роль. Він, з одного боку, розглядався як наступник сеймів давньої Речі Посполитої, що засвідчувало неперервність державотворчих традицій. З іншого боку, як єдиний парламент на землях переділеної Польщі, сейм мав служити інтересам усього народу, бути виразником його волі.

Таких позицій дотримувалися краківські консерватори (стальчики). Крім того, вони засуджували будь-які насильницькі дії та закликали польське суспільство зайняти лояльну позицію щодо австрійського імператора. У політиці щодо українського населення вони переконували польську громадськість піти на компроміс.

Політичними суперниками стальчиків були східногалицькі консерватори (подоляки), краківські та львівські ліберал-демократи. Останні вимагали від імператора надання полякам таких самих прав, що й угорцям, і проведення виборчої реформи. Подоляки хоча загалом підтримували стальчиків, категорично відкидали можливість будь-якої згоди з українцями. Ці обидві течії (консервативна і ліберальна) були представлені переважно польською аристократією, яка міцно тримала владу в Галичині.

У другій половині XIX ст. виникли й нові напрямки в польському русі — людовий (народний, або селянський) і соціалістичний, які набирали силу і на початку XX ст. посіли провідні позиції. Їх поява була характерною ознакою Нової доби, коли швидко зростала громадська самосвідомість широких верств населення, формувалися масові політичні рухи. Ідея опіки вищих класів над народом відходила в минуле. Селянство й робітники все голосніше заявляли про свої права.

Нові течії в українському питанні не запропонували нічого нового. Єдине, у чому вони виступали спільно з українським рухом, — це вимоги щодо виборчої реформи і соціальних прав населення. Право українського населення на власну державу, а тим більше в Галичині, категорично заперечувалося.

Крім української та польської, впливовою громадою краю була єврейська. На 1880 р. вона складала 11,52 % населення Галичини. Основна частка євреїв жила в містах і містечках, проте наприкінці XIX — на початку XX ст. характерною особливістю Галичини стало зростання єврейської громади на селі. У селах євреї були в основному корчмарями, лихварями, управителями маєтків тощо. Така станова структура єврейської громади небезпідставно сприймалась українськими селянами як недружня, проте єврейських погромів, як у Російській імперії, тут не відбувалося.

Із таємного рапорту австрійської поліції про ставлення західноукраїнського селянства до євреїв (1890 р.)

За винятком щоденного хліба, селяни на кожному кроці залежать від єврея. Він служить для них і замовником, і дорадником, і посередником, і довіреною особою. І якщо ми захотіли б прогнати їх, то селяни першими вимагатимуть їхнього повернення. Хоча євреї повною мірою користуються перевагами цього становища, надаючи під проценти позички, контролюючи не лише селян, а й духовенство, було б помилковим казати про переважання антисемітизму в розумінні расової ненависті.

? **1.** Які особливості відносин між українцями та євреями в краї помітили австрійські урядовці? **2.** Якими були позитивні й негативні аспекти економічних відносин між представниками цих народів у краї?

У політичній площині єврейська громада, а особливо її еліта, була схильна до мирного співіснування з владою, отже, до співпраці з поляками. Деякі з них навіть закликали до добровільної польської асиміляції. Багато євреїв стали щирими польськими патріотами. Проте така тенденція в єврейській громаді тривала лише до початку 90-х рр. XIX ст. Це було зумовлено тим, що в польському русі почав наростати **антисемітизм**. Реакцією на нього стало поширення ідей сіонізму. Ідеалом сіоністів було утворення єврейської держави в Палестині, а головною метою в Галичині — боротьба за збереження єврейської національної ідентичності. Така зміна пріоритетів у єврейському русі позначилася і на українсько-польському конфлікті: євреї в ньому посіли переважно нейтральну позицію, а подекуди підтримували українців.

Антисемітизм — одна з форм національної та релігійної нетерпимості щодо євреїв. У ході історії набував різних форм — від релігійного і психологічного упередження та сегрегації, що виявилася насамперед у побуті, до політики, яку проводила держава — обмеження політичних і громадянських прав, насильства, переслідування, виселення євреїв і навіть фізичного їх знищення.

Сегрегація (від латин. *segregatio* — відділення) — різновид дискримінації, який полягає у фактичному чи юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, які вирізняються за расовими, гендерними, соціальними, релігійними або іншими ознаками, та в подальшому законодавчому обмеженні їхніх прав.

! **Висновки.** Друга половина XIX ст. стала періодом стрімкого розвитку українського руху в Галичині. Поштовхом до цього стали конституційні реформи в Австрійській (Австро-Угорській) імперії.

▸ В українському русі після занепаду старорусинства сформувалися дві провідні течії — москвофільська та народовська. Згодом із народовської течії відділилися прихильники радикальних дій та ідей соціалізму. Обидві течії прагнули побороти польський вплив у Галичині.

Москвофіли в цій боротьбі покладалися на Росію, народовці та радикали — на народ, інтелігенцію Наддніпрянщини та суперечності у правлячих колах Австро-Угорщини.

На кінець XIX ст. народовська течія стала домінуючою в українському русі в Галичині. Вона розбудувала цілу мережу національного життя, яка включала культурно-просвітні, наукові, кооперативні та політичні організації.

Запитання та завдання

1. Які конституційні реформи було проведено в Австрійській імперії? **2.** Яку назву мала політична організація старорусинів, москвофілів? **3.** У якому році народовцями було започатковано політичну організацію «Народна рада»? **4.** Коли було створено товариство «Просвіта»? **5.** Назвіть лідерів старорусинського і народовського напрямків українського руху в Галичині.

6. Як вплинули конституційні реформи в Галичині на українське населення? **7.** Якою є роль Галицького сейму в становленні політичної культури українського населення краю? **8.** Якими були головні причини українсько-польського протистояння в Галичині? **9.** З'ясуйте причини появи старорусинства в українському русі на західноукраїнських землях та його переважання в 60—80-ті рр. XIX ст. **10.** Якою є роль товариства «Просвіта» в розбудові національного життя? **11.** У чому полягала суть розбіжностей між старорусинами й народовцями? **12.** Якою була мета польського руху? Які течії існували в польському русі Галичини? Як вони ставилися до українства? **13.** Визначте мету єврейського руху в Галичині. Яким було його ставлення до українства?

14. Охарактеризуйте систему виборів до Галицького сейму. **15.** Які успіхи в розбудові національного життя Галичини ви можете назвати? **16.** Складіть таблицю «Старорусинський, москвофільський народовський рухи на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.», указавши імена лідерів, організаційні форми, мету їхньої діяльності.

17. Чи можна стверджувати, що в Австро-Угорській імперії українське населення мало політичну свободу? Підготуйте есе за цим питанням.

§ 22. Радикальний рух у Галичині. Особливості суспільно-політичного життя в Буковині та Закарпатті в другій половині XIX ст.

1. Які течії переважали в українському русі Галичини в 60—70-х рр. XIX ст.? **2.** Чим можна пояснити розкол, що виник в українському русі?

1 **Радикальна течія в українському русі Галичини.** Вихід українського руху (як москвофілів, так і народовців) на широку політичну арену був наслідком розгортання в Європі політичних рухів, поширення модерних європейських політичних теорій, зокрема соціалізму. Новий

імпульс українському руху в Галичині дала східноукраїнська інтелігенція, яка на той час була більш освіченою та обізнаною в європейських політичних теоріях. Цьому сприяла, зокрема, діяльність М. Драгоманова, який закликав молодь підвищувати свій інтелектуальний рівень, знайомитись із кращими надбаннями культури й науки. На його заклики відгукнулася невелика група західноукраїнської молоді. Так в українському русі виникла ще одна течія — **радикальна**.

Перші прибічники М. Драгоманова з'явились у віденському клубі українських студентів «Січ». Наприкінці 70-х рр. XIX ст. його ідеї підтримували два львівські студентські гуртки: «Академічний гурток» (перебував під впливом старорусинів) і народовський «Дружній лихвар». Згодом коло їхніх прихильників розширювалося. Найбільш здібними послідовниками поглядів М. Драгоманова стали **Іван Франко** та **Михайло Павлик**.

Свою діяльність представники нової течії розпочали з активної пропагандистської роботи. Із 1876 р. М. Павлик та І. Франко редагували журнал «Друг». Вони відкинули «**язичіє**», яким публікувався журнал, і перейшли на українську народну говірку. Свої перші критичні статті діячі спрямували проти старорусинів. Згодом вони зачепили й народовців, висміюючи їх за невисоку якість літературної продукції та консерватизм. Проте основний удар припав на духовенство, яке радикально налаштована молодь намагалась усунути від керівної ролі в духовному житті суспільства. Таку гостру критику неоднозначно сприйняли як провідники українського руху, так і загалом західноукраїнське суспільство.

Язичіє — один із типів штучно створеної книжної мови, яка вживалася в Галичині, Буковині та Закарпатті наприкінці XIX — на початку XX ст. Язичіє не мало усталених правил та було малозрозумілим для більшості селян. Основою язичія була церковнослов'янська мова в суміші з російською, але з домішкою українізмів та полонізмів і з українською вимовою.

Виходу нової політичної течії на політичну арену сприяв судовий процес 1877—1878 рр. проти І. Франка та його товаришів. Соціалістичні ідеї, які пропагували діячі нової течії, стали приводом до звинувачення їх у підривній діяльності.

Хоча загалом ідеї, що проголошували радикали, не були сприйняті українським суспільством, вони привели до появи нових прихильників соціалістичних ідей.

У жовтні **1890 р.** радикали створили першу українську політичну партію в Галичині — **Руcько-українську радикальну партію (РУРП)**. Уперше в українському русі було висунуто й аргументовано ідею єдності

українських земель і політичної самостійності України. Він містився в книзі Ю. Бачинського «Україна irredenta» (1895 р.).

Юліан Бачинський (1870—1940 рр.) народився в селі Новосілка (тепер — територія Тернопільської області) в родині греко-католицького священика. Соціалізмом захопився під час навчання в Академічній гімназії, був членом Союзу польської молоді «Зет», у 1890 р. його обрали до проводу РУРП. Один із головних теоретиків цієї партії, а також заснованої в 1899 р. Української соціал-демократичної партії. Часто брав участь у політичних суперечках. Ю. Бачинський публікував свої тексти в часописах «Народ», «Радикал», «Громадський голос», «Будучність» (преса УРП), «Земля і воля» (УСДП), «Свобода» (США), «Вісник Союзу визволення України», «Наш голос», обіймав посаду головного редактора журналу «Вперед» (1912—1913 рр.). Ю. Бачинський увійшов в історію передусім як автор книги «Україна irredenta», у якій на засадах марксизму обґрунтував неминучість самостійної України.

Книга викликала інтерес у широких колах громадськості. Як стверджував один із діячів українського руху Степан Баран, «Кобзар» Т. Шевченка та «Україна irredenta» Ю. Бачинського «зробили нас, старших гімназистів і студентів, українськими державниками та соборниками». Саме зусиллями ровесників Ю. Бачинського, яких називали «молодими радикалами», у **1895 р.** на черговому з'їзді РУРП до партійної програми було включено ідею про самостійну Україну. Невдовзі цим шляхом пішли всі інші українські партії Галичини.

2 **«Нова ера» в українсько-польських відносинах та її наслідки.** Початок політизації українського руху та становлення ідеї політичної самостійності України відбувалися в умовах, коли українське питання в Галичині мало першорядне значення. Це виявлялося у трьох площинах:

Юліан Бачинський

- *загальнодержавний напрямок*: прагнення австро-угорських правлячих кіл використати українське питання в протистоянні з Росією, уникнути радикалізації українського руху;
- *міжнаціональні відносини в краї*: піднесення українського руху робило неминучою зміну системи відносин із поляками;
- *загальноукраїнський напрямок*: реалізація ідеї перетворення Галичини на **«український П'ємонт».**

Міжнародна ситуація сприяла виходу української проблеми на європейський рівень.

Балканська криза загострила відносини Австро-Угорщини та Німеччини з Росією. Українські землі почали розглядатися як можливий театр воєнних дій. Широкого розголосу набула стаття «Росія в Європі», запропонована німецьким канцлером О. фон Бісмарком, де висловлювалась ідея відновлення Київського королівства під протекторатом Габсбургів. Вона викликала резонанс із боку австрійських, німецьких, російських, українських та польських кіл. Австро-угорський уряд зацікавився українським рухом у Наддніпрянській Україні, сподіваючись із його допомогою відірвати українські землі від Росії. Ця ідея збіглася з прагненнями деяких провідників Київської громади (В. Антонович, О. Кониський та інші) схилити на бік української справи керівні кола Австро-Угорської монархії, щоб здобути нові національно-культурні права для галицьких українців. Для цього треба було примирити українців і поляків у Галичині.

Переговори щодо досягнення порозуміння почалися ще в середині 80-х рр. XIX ст. Вони велися таємно у вузькому колі осіб. Улітку 1888 р. було досягнуто домовленості про видання місячника «Правда», який мав стати друкованим органом «цілої України-Русі», пропагувати «духовну єдність» українського народу, переділеного між двома державами, а водночас готувати суспільство до польсько-української згоди.

Зрештою під тиском віденської та київської сторін угоди було досягнуто і оприлюднено 25 листопада 1890 р. Офіційного тексту угоди не склали: вона ґрунтувалася на чесному слові її ініціаторів (тобто була «джентльменською»).

Українці вимагали від польської адміністрації краю визнати самостійність української нації та більше дбати про її розвиток, з однаковою прихильністю ставитись до двох народів у Галичині, обіцяючи лояльне ставлення до Австро-Угорської монархії та династії Габсбургів. Як запевняли обидві сторони, угода мала почати «**нову еру**» в українсько-польських відносинах. Однак ця політика тривала недовго. Польська сторона не бажала йти на поступки, які дозволили б українському руху поставити питання про поділ Галичини на українську й польську частину та домагатися автономних прав. На початку 1894 р. обидві сторони відмовилися від продовження такої політики.

І все ж, незважаючи на провал, «нова ера» мала далекосяжні наслідки. Поступово реалізувалася програма, накреслена її ініціаторами, яка передбачала: відкриття кафедри історії України у Львівському університеті, надання Товариству ім. Т. Шевченка статусу наукового з перспективою перетворення його на українську Академію наук. У 1893 р. український фонетичний правопис отримав статус офіційного і був упроваджений у шкільні підручники. Також було створено ощадне товариство «Дністер» (1892 р.) для українського населення. Одним із прямих

наслідків політики «нової ери» став приїзд до Львова в 1894 р. молодого київського історика, учня В. Антоновича **Михайла Грушевського**, який очолив щойно відкриту кафедру у Львівському університеті.

Іншим вагомим наслідком польсько-української згоди стала прискорена структуризація українського політичного життя в Галичині. Почалося чітке розмежування політичних течій. Як ви вже знаєте, в українському русі виникла радикальна течія. У лавах народовців стався розкол. На продовженні політики згоди з поляками наполягала група, що гуртувалась навколо О. Барвінського, — їх називали новокурсниками. Згодом вони перетворились на невелику Християнсько-суспільну партію. Їх підтримувало вище греко-католицьке духовенство.

Більша частина народовців на чолі з Ю. Романчуком посіла чітку антипольську позицію. Їх називали незалежними. Проте постійні хитання народовців від боротьби до співпраці з поляками підривали їх авторитет. Керівники старорусинської течії поступово переходили на ідеї москвофільства і втрачали позиції.

Отже, «нова ера» призвела до розколу в українському русі, що негативно позначалося на результатах виборів до Галицького сейму в 1895 р.

Проте розкол мав і позитивні наслідки: на межі XIX—XX ст. виникли політичні партії із чітко окресленими національно-державницькими програмами (національна незалежність України, об'єднання всіх українських земель у єдину державу), які посіли провідні позиції в українському русі. Старорусинство остаточно занепало.

Утворення політичних партій. Кінець XIX ст. став переломним у розвитку українського національного руху. Із появою перших українських партій національна ідея вийшла за межі середовища інтелігенції і проникла в широкі маси. На історичну арену вийшло нове покоління діячів, яке висунуло вимогу повної незалежності України. Саме наприкінці XIX ст., почалося поширення термінів «Україна», «український» замість «Русь», «руський».

Як уже згадувалося, першою політичною партією стала РУРП під проводом І. Франка і М. Павлика. У 1895 р. до програми долучили положення, які можна буде реалізувати в незалежній Українській державі (віддалена перспектива), а в найближчій перспективі — у межах автономної провінції Австро-Угорської монархії. Крім цих положень, у програмі висувалися вимоги передачі селянам якомога більше землі. Декларувалося встановлення колективної організації праці та колективної власності на засоби виробництва. Партія видавала газети «Хлібороб» і «Громада». Для пропаганди програмових положень було випущено серію брошур під загальною назвою «Радикальна тактика» (І. Франко). Велику увагу партія приділяла поширенню своїх ідей серед селян.

Незважаючи на наполегливу працю, РУРП не здобула широкої підтримки в галицькому суспільстві, хоча в 90-ті рр. XIX ст. посідала провідні позиції. Проти неї було налаштовано духовенство, яке заблокувало партії доступ до селянства. Соціалістичні ідеї не сприйняли через нечисленність українського пролетаріату. Наприкінці 1899 р. партія переживала кризу.

Розбіжності в керівництві РУРП створили передумови для виникнення нових партій. Так, у **1899 р.** від неї відійшли прихильники марксизму й заснували **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)**. Видатними її членами були М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський. Партія мала відстоювати інтереси українського робітництва, підтримуючи гасло політичної незалежності України. Через відсутність широкої соціальної бази УСДП була нечисленною, проте її лідери мали значний вплив у краї. До того ж партія відігравала помітну роль у профспілковому русі.

У грудні **1899 р.** частина радикалів, що дотримувалися націоналістичних поглядів, а також основна маса народовців утворили **Українську національно-демократичну партію (УНДП)**. Партію очолили М. Грушевський, Є. Левицький, В. Охримович, Д. Савчак, І. Франко. Перший з'їзд партії відбувся в 1900 р. У своїй програмі-максимум УНДП проголосила соборність України та її національну незалежність. У програмі-мінімум ставилося завдання домогтися автономії краю в межах Австрії. В інших питаннях це була типово ліберальна партія, яка прагнула уникати соціальних конфліктів. Своєю поміркованістю й народовською тактикою вона завоювала прихильність більшої частини населення. Під її впливом перебувала «Просвіта» та інші організації та установи.

Доповнення до програми РУРП, прийняте на IV з'їзді в 1895 р.

Стоячи на ґрунті наукового соціалізму… заявляє Русько-українська партія радикальна, що здійснення усіх її ідеалів соціалістичних можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу і повнім, необмеженім праві його: рішати самому у всіх справах його дотикаючих. Зокрема в Австрії стремить вона до утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією.

Із відозви Народного комітету УНДП до народу (5 січня 1900 р.)

…Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, у якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу… Та поки осягнемо сей наш ідеал… мусимо на ґрунті теперішніх відносин і в рамках австрійської держави змагати до витворення окремої національної провінції зі своєю окремою адміністрацією і своїм національним Соймом…

? Чим було зумовлено появу в програмах провідних партій Галичини пункту про незалежність України?

Зі зростанням організаційної та політичної сили українофілів у Галичині слабшав вплив русофілів.

Отже, в українському русі Галичини на початку XX ст. відбулась остаточна партійна структуризація й політична стабілізація: провідне місце в цій структурі посіла УНДП, в опозиції до неї були РУРП і УСДП. Об'єднувало всі українські партії прагнення політичної самостійності України.

4 **І. Франко і розвиток української суспільно-політичної думки.** У політичному русі та розвитку суспільно-політичної думки Галичини та всієї території українських земель важливу роль відіграв **Іван Франко** (1856—1916).

Іван Франко — письменник, учений, громадський діяч. У 1875 р. закінчив дрогобицьку гімназію, навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах. Із 1894 р. очолював філологічну секцію, а з 1898 р. також етнографічну комісію Наукового товариства ім. Т. Шевченка, редагував «Літературно-науковий вісник». Стояв біля витоків Руського-української радикальної партії. Свої твори почав друкувати на початку 70-х рр. XIX ст. Залишив значну поетичну, прозову, публіцистичну спадщину.

Політичні погляди І. Франка сформувалися в студентські роки. Упродовж тривалого часу він перебував під ідейним впливом М. Драгоманова, реалізуючи федеративні принципи в теорію та практику соціалістичного руху в Галичині. І. Франко навіть чинив спротив гаслу політичної самостійності України, стверджуючи, що це вигідно панівним верствам, а не трудівникам.

Іван Франко

Після смерті М. Драгоманова він перейшов на позиції самостійництва. Розрив із соціалістами був зумовлений тим, що І. Франко усвідомив: соціалізм не приведе до національного визволення України, оскільки під соціалістичними гаслами могутні нації можуть поглинути інші. Перехід на самостійницькі позиції спричинив розрив І. Франка з радикалами. Він став одним із керівників УНДП.

Ідеалом у суспільному житті І. Франко вважав вільну незалежну націю. Усе, що здійснюється поза нацією, на його думку, є обманом або прикриттям для поневолення іншої нації. Ці ідеї, які І. Франко почав сповідувати на межі століть, стали панівними в Галичині. Ідеал незалежної держави згуртовував усі верстви українського суспільства регіону.

5 **Розвиток українського національно-визвольного руху в Буковині.** Через відсутність власної інтелігенції українське національне відродження в Буковині почалося досить пізно. Головну роль на початку національного відродження українців краю відіграло духовенство. Визначною постаттю того часу став православний єпископ **Євген Гакман** (1834—1873). Завдяки його діяльності було впорядковано релігійне життя та засновано перше українське культурно-просвітницьке товариство «**Руська бесіда**» (1869 р.).

Як і в Галичині, в українському русі Буковини утворилися дві течії: русинська (русофільська, москвофільська) і народовська (українофільська). У 70—80-ті рр. XIX ст. провідні позиції посідала русинська течія. Нечисленна українська еліта виступала проти румунського засилля. Вона намагалася довести, що має такі самі давні політичні й культурні традиції, як румунська чи німецька, тому звернулася до староруської культури і традицій, а згодом до російської. Для поширення свого впливу діячі русинської течії створювали мережу навчально-освітніх, культурних закладів, видавали газети, журнали. У 1870 р. вони організували політичне товариство «Руська рада» під керівництвом В. Продана, який водночас очолював «Руську бесіду».

Під впливом народовської течії Галичини і творів української літератури з Наддніпрянщини в середовищі буковинської інтелігенції набирали сили українофільські настрої. Одним із перших у Буковині почав писати свої твори народною мовою Юрій Федькович. Його перша збірка поезій була надрукована в 1862 р. Згодом з'явились твори Сидора Воробкевича та його брата Григорія. Наприкінці XIX ст. на літературному горизонті Буковини постала Ольга Кобилянська.

Ситуацію на користь української течії змінило відкриття в 1875 р. в Чернівцях університету, у якому спершу було три кафедри з українською мовою навчання, а згодом — п'ять. Поява університету вимагала нових викладачів. Частина з них були галицькими українцями, які стали провідниками національної ідеї.

Початок 80-х рр. XIX ст. виявився успішним щодо поширення народовської (української) течії в Буковині. У 1884—1885 рр. буковинські народовці взяли на себе керівництво «Руською бесідою» та «Руською радою». Було засновано товариство «Руський народний дім». Почалось видання часопису «Буковина» під редакцією Юрія Федьковича,

Євген Гакман

Степан Смаль-Стоцький

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображеного діяча в історію України.

а згодом — Сильвестра Дашкевича, Осипа Маковея. Останній відіграв визначну роль у розвитку національної свідомості українців Буковини.

Національний рух у Буковині зміцнів після переїзду туди галицького діяча **Степана Смаль-Стоцького,** який у 1885 р. став професором університету.

У 1887 р. з ініціативи Омеляна Поповича виникло товариство «Руська школа» (із 1910 р. — «Українська школа»). Завдяки його діяльності розвиток українського шкільництва в Буковині був одним із найкращих на українських землях.

Зі зростанням української інтелігенції та її національної свідомості змінювалася на краще й політична ситуація для українців Буковини.

Із кінця XIX ст. політичне життя в регіоні розвивалося подібно до галицького. Так, у 1906 р. виникли радикальна (Т. Галіп, І. та О. Поповичі, Н. Бігарій) та соціал-демократична (О. Безпалко, Г. Андріящук, М. Гаврищук та інші) партії. У 1908 р. почала діяти національно-демократична партія (С. Смаль-Стоцький, барон М. Василько, О. Попович, Є. Пігуляк та інші), яка стала провідною політичною силою в краї.

Жваву національно-просвітницьку діяльність здійснювали різноманітні українські студентські, жіночі, учительські та інші організації, яких напередодні Першої світової війни налічувалося близько 590.

Отже, українці Буковини протягом XIX — початку XX ст. зробили значний крок у перетворенні українців на національно свідому частину української нації.

6 Розвиток українського національно-визвольного руху в Закарпатті.

Після угорської революції 1848—1849 рр. австрійська влада змушена була погодитись на деяке розширення демократичних свобод, задоволення певних національних інтересів народів, зокрема закарпатських русинів. Останнім навіть було дозволено обіймати урядові посади. Скориставшись ситуацією, русинська інтелігенція Закарпаття розгорнула діяльність із поширення освіти серед народу, захисту й розвитку рідної мови, звичаїв, віри та церкви.

З ініціативи О. Духновича в 1862 р. було створено Товариство Івана Хрестителя, а в 1866 р. — Товариство Св. Василія Великого. Останнє відіграло значну роль у призупиненні політики денаціоналіза-

ції угорського уряду. Ще до свого офіційного оформлення товариство розгорнуло широку видавничу та просвітницьку діяльність. У 1865 р. вийшла друком «Грамматика письменнаго русскаго языка» К. Сабова, яка на тривалий час стала підручником для середніх шкіл Закарпаття, а в 1890 р. — «Русская грамматика и читанка» того самого автора. Завдяки діяльності членів товариства в Закарпатті з'явилися перші періодичні видання.

Проте послаблення тривало недовго. Після утворення Австро-Угорської монархії угорська влада почала наступ на права закарпатських русинів. Протягом короткого часу було ліквідовано всі здобутки русинів 40—60-х рр. XIX ст. Розпочався наступ на греко-католицьку церкву Закарпаття. У 1868 р. парламент прийняв закон про рівноправність національностей, згідно з яким усі громадяни Угорщини в політичній площині становили «неділиму єдину мадярську націю». Насильницьку мадяризацію неугорських народів зробили майже державною національною політикою. Угорський наступ виявився таким потужним, що на початку XX ст. повністю зникла шкільна освіта народною мовою, а Товариство Св. Василія Великого в 1902 р. припинило діяльність.

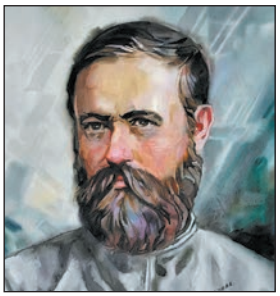

Анатолій Кралицький

Іоанн Дулішкович

Особливо гостро постала проблема дослідження історії Закарпаття для обґрунтування історичних прав русинів на політичне існування, пробудження в них національної самосвідомості. Вагомий внесок в успішне вирішення цього важливого завдання зробили історики й церковні діячі Анатолій Кралицький та Іоанн (Іван) Дулішкович. Тритомна праця І. Дулішковича «Исторические черты Угро-Русских» стала важливим доказом історичних і політичних прав населення краю.

Вагомий внесок у збереження національної ідентичності населення краю, відстоюванні його інтересів зробили також А. Дешко, І. Раковський, І. Сільвай, О. Митрак та інші.

7 **Взаємодія національно-визвольного руху в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.** Важливим здобутком національного руху в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях стало те, що він розвивався як єдиний, незважаючи на всі відмінності менталітету населення й політичного становища земель.

Вирішальним значенням для цього була згода двох політичних еліт — наддніпрянської та західноукраїнської — творити спільну націю. Західноукраїнці черпали з Наддніпрянщини інтелектуальний потенціал, наддніпрянці розбудовували в Галичині «український П'ємонт». Проте цей процес був непростим, стикався зі значними перешкодами, долав численні суперечності, але заклав основи формування єдиної модерної української нації.

Висновки. В останній чверті XIX ст. тривало подальше стрімке становлення українського руху. Він вступив у політичну фазу свого розвитку. У 1890 р. було засновано першу політичну партію — Русько-українську радикальну партію.

- Наприкінці століття всі провідні українські партії Галичини включили до своїх програм положення про незалежну соборну Україну.
- Завдяки спільним зусиллям галичан та наддніпрянців Галичина перетворилася на «український П'ємонт».
- Стрімко розвивався український національний рух у Північній Буковині, який наприкінці XIX ст. перейшов на народовські позиції. У той самий час під тиском правлячих кіл Угорщини український рух у Закарпатті поступово згасав.

Запитання та завдання

1. Хто започаткував радикальну течію в українському русі? **2.** Яку назву мала перша українська партія? Коли вона виникла? **3.** Укажіть хронологічні межі «нової ери» українсько-польських відносин. **4.** Розкажіть про І. Франка як політичного діяча. **5.** Хто був автором брошури «Україна irredenta»? **6.** Які українські партії були створені наприкінці XIX ст.? **7.** Коли в програмах українських партій Галичини з'явилося положення про необхідність боротьби за незалежну соборну Україну? **8.** Назвіть основні досягнення українського руху на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст. **9.** Що означає вислів «український П'ємонт»?

10. Що зумовило появу радикальної течії в українському русі наприкінці XIX ст.? Якою була мета її діяльності? **11.** Якими були причини й наслідки «нової ери» в українсько-польських відносинах? **12.** Визначте роль І. Франка в розвитку політичної думки на західноукраїнських землях. **13.** Як складалися відносини між греко-католицькою церквою та різними течіями українського руху? **14.** Яку роль відіграв український рух на західноукраїнських землях у загальноукраїнському русі?

15. Охарактеризуйте процес становлення українських політичних партій, дайте їх класифікацію. **16.** Порівняйте розвиток українського руху в Буковині, Галичині, Закарпатті. Де український рух досяг найбільшого успіху та чому? **17.** Складіть розгорнутий план за темою «Український рух на західноукраїнських землях в останній чверті XIX ст.».

★ **18.** Чи вдалося українському руху перетворити Галичину на «український П'ємонт»? Підготуйте есе за цим питанням. **19.** Українські діячі кінця XIX — початку XX ст. називали Закарпаття «пораненим братом». Як ви вважаєте, чому?

Практичне заняття. Особливості культурницького та політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях

⏩ **1.** Які етапи виділяють вчені в процесі національного відродження? **2.** Коли почалося національне відродження на західноукраїнських землях? **3.** Якими були здобутки українського руху на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.

✓ **Мета:** підбити підсумки і закріпити вивчений матеріал.

Завдання для підготовки до практичного заняття: повторити матеріал підручника (§ 21—22); скласти презентацію з 5—6 слайдів «Особливості культурницького та політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях».

Хід заняття

1. Обговоріть у групах підготовлені презентації та заповніть таблицю.

Етап національного відродження	Здобутки	Особливості
Культурницький		
Політичний		

2. Зробіть висновки відповідно до мети заняття. Складіть узагальнюючу схему.

Наш край у другій половині XIX ст.

I. Адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток.

1. До якої імперії — Російської чи Австро-Угорської — входив регіон, у якому ви живете, у другій половині XIX ст.?
2. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви живете. На території якого району, області він розташований?
3. На території якого історико-етнографічного регіону він розташований?

4. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону наприкінці XIX ст.
5. Які населені пункти існували на той час у вашому регіоні? Порівняйте їх із тими, що існують сьогодні. Чи зазнали змін їхні назви, розміри?
6. Чи є у вашому краї населені пункти, які виникли в другій половині XIX ст.? Назвіть їх і поясніть походження їхніх назв.
7. Яким був етнічний і соціальний склад населення вашого краю наприкінці XIX ст.?

II. Зміни в господарському житті.

1. Що ви знаєте про особливості розвитку сільського господарства краю в ті часи?
2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощували тоді у вашому регіоні?
3. Яким був стан промисловості й торгівлі?
4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами українських земель цього періоду.
5. Що вам відомо про соціальне становище краю й соціальні протести населення?
6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про побут і повсякденне життя населення краю в другій половині XIX ст.

III. Нові явища в культурному та духовному житті населення.

1. Що ви знаєте про вірування, звичаї і традиції населення краю?
2. Які події, пов'язані з розвитком української культури, відбувалися на території краю?
3. Назвіть імена діячів української культури цього періоду, що походили або проживали в краї. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
4. Які пам'ятки культури другої половини XIX ст. розташовані у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
5. Які церковні споруди, збудовані в той час, збереглися на території вашого краю?
6. Визначте спільне й відмінне в духовному та культурному житті населення краю порівняно з іншими українськими регіонами цього періоду.
7. У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розташовувався? Яку інформацію про події і життя населення в ті часи можна отримати з них?

Завдання

1. Продовжте складати таблицю «Наш край в історії України та Європи» (с. 105) (друга половина XIX ст.).
2. Продовжте складати таблицю «Видатні діячі історії краю» (с. 105) (друга половина XIX ст.).

Узагальнення знань за розділом V

1. Складіть перелік подій, що відбулися на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: трудова еміграція, «рутенська акція», кооперативний рух, старорусинство, народовці, москвофільство, радикали, «Просвіта», «нова ера», Галицький сейм, «український П'ємонт».
3. Порівняйте процеси модернізації в західноукраїнських землях з аналогічними процесами в Наддніпрянській Україні.
4. Визначте та охарактеризуйте основні реформи суспільного життя на західноукраїнських землях і вкажіть їх наслідки. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
5. Виконайте завдання за історичною картою: 1) покажіть адміністративний поділ західноукраїнських земель; 2) визначте регіон нафтових промислів; 3) укажіть мережу залізниць і визначте товари експорту та імпорту краю.
6. Який вплив мали процеси модернізації на тогочасне західноукраїнське суспільство? Чи можна їх однозначно характеризувати як позитивні?
7. Порівняйте процеси модернізації на західноукраїнських землях і в Наддніпрянщині. Визначте спільні тенденції й основні відмінності.
8. Чим пов'язані між собою український рух у Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях?
9. Чому, на вашу думку, український рух наприкінці XIX ст. в Галичині був найбільш організованим? Укажіть історичні обставини, які цьому сприяли.
10. Установіть хронологічну послідовність формування провідних політичних сил в українському русі в Галичині.
11. Порівняйте і визначте спільне й відмінне в розвитку українського руху в Наддніпрянщині, Галичині, Буковині та Закарпатті.

i Тестові завдання онлайн

РОЗДІЛ VI. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ на початку XX ст.

§ 23. Соціально-економічний розвиток українських земель

1. Якими були особливості розвитку промисловості на українських землях у другій половині XIX ст.? **2.** Як розвивалося сільське господарство в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях у цей період? **3.** Чим була зумовлена і як відбувалася трудова еміграція українців?

1 **Розвиток промисловості.** Початок XX ст. для українських земель був пов'язаний з **економічною кризою 1900—1903 рр.** У Наддніпрянській Україні від неї особливо постраждали найрозвиненіші галузі промисловості — кам'яновугільна та металургійна. Більшість гірничорудних і металургійних підприємств скоротили виробництво, а деякі взагалі припинили існування. Криза супроводжувалася скороченням кількості дрібних фабрик і заводів та поглиненням їх великими підприємствами. Унаслідок цього в промисловості відбувалася **концентрація виробництва.** На великих підприємствах Наддніпрянщини працювало понад 44 % всіх промислових робітників, у той час як у США — 33 %. П'ять металургійних заводів українського півдня становили 25 % загальноросійського виробництва чавуну, а українські цукрові заводи Бродського, Терещенка, Харитоненка, Ярошинського і Бобринського — 60 % цукру-рафінаду.

Концентрація виробництва — зростання кількості великих підприємств і зосередження на них значної частини засобів виробництва, робочої сили та продукції.

Концентрація промислового виробництва сприяла розгортанню процесу **монополізації**, тобто утворенню монополій у металургійній, кам'яновугільній та залізорудній галузях. Через відсутність конкуренції монополісти вдавалися до завищення цін на свою продукцію й отримували надприбутки навіть у кризові роки.

Найпоширенішою формою монополістичних об'єднань у промисловості стали **синдикати.** На початку XX ст. у Наддніпрянщині з'явилися синдикати «Продамет» (1902 р.), «Трубопродаж» (1902 р.), «Продаруд» (1908 р.), «Продвугілля» (1904 р.), «Дріт» (1908 р.) та інші. Особливістю монополій на українських землях було те, що їх в основному контролював іноземний капітал — британський, французький, бельгійський і німецький. Так, іноземним компаніям, які більшість своїх прибутків вивозили за кордон, належало 90 % основного капіталу в металургії та 63 % у видобутку вугілля.

i

Важливою особливістю промислового розвитку українських земель був нерівномірний розвиток регіонів. Так, найбільш динамічно розвивалися південь і схід України, де було зосереджене основне промислове виробництво. На Правобережній Україні провідні позиції посідали аграрний сектор та пов'язані з ним галузі промисловості (харчова і легка). Проте Лівобережжя помітно відставало від інших регіонів; тут зберігалися значні залишки кріпацтва.

Випуск основних видів продукції промисловості в Наддніпрянській Україні порівняно із загальноімперським у 1913 р.

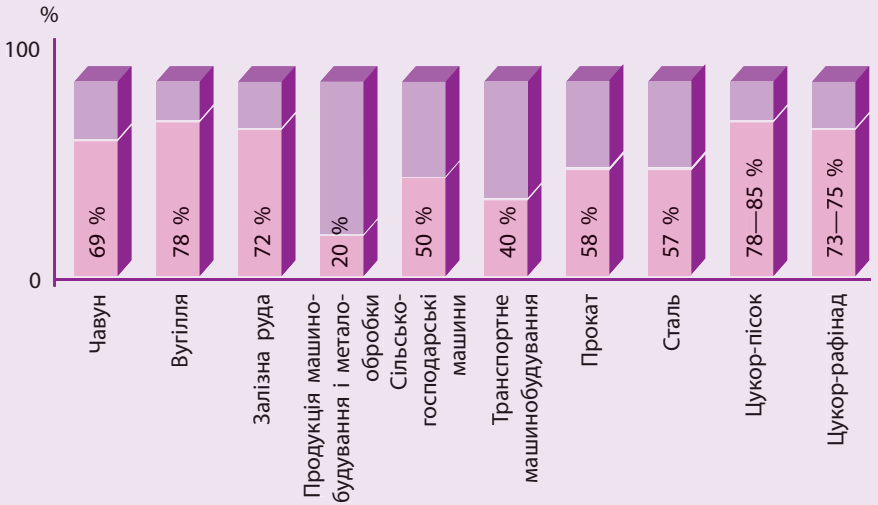

? **1.** Яких видів продукції в Наддніпрянській Україні виготовляли понад половину від загальноімперського виробництва? **2.** Чи можна на підставі наведеної інформації зробити висновок про те, що промисловість Наддніпрянщини у складі загальноімперської мала характер сировинного придатка, а не виробника готової продукції? Обґрунтуйте свою думку.

Поступово на українських землях склалася певна **спеціалізація промислових районів**. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн — марганцевої, Кривий Ріг — залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя — цукрової. До того ж ці осередки промислового виробництва набули загальноімперського значення.

Шахта Русько-Донецького товариства. Юзівка. XIX ст.

Павловський цукровий завод. Суми. XIX ст.

Незважаючи на те що на українських землях був зосереджений значний промисловий потенціал, підпорядкованість імперському центру зумовлювала значні зміни у структурі економіки: понад 70 % продукції промисловості становили сировина й напівфабрикати.

На початку XX ст. у становищі робітників відбулися помітні позитивні зрушення: зросла заробітна плата, робочий день було законодавчо обмежено 11,5 годинами тощо. Проте ці зрушення стосувалися лише незначної частки кваліфікованих робітників, зайнятих у металургійній та металообробній промисловості. Решта робітників і далі жила в нестерпних умовах.

Кризу 1900—1903 рр. змінила економічна депресія 1904—1909 рр. Із кінця 1909 р. розпочалося економічне піднесення, що тривало до початку Першої світової війни. На 1913 р. Наддніпрянщина стала основним виробником багатьох видів продукції в Російській імперії.

2 **Розвиток сільського господарства.** На початку XX ст. в сільському господарстві Наддніпрянщини тривали процеси, що були започатковані аграрною реформою 1861 р., а саме: перерозподіл земель на користь тих власників, які пристосували свої господарства до ринкових потреб; зростання товарності господарств; поява надлишку робочої сили; запровадження в сільськогосподарське виробництво новітньої техніки й досягнень агрокультури.

У Наддніпрянській Україні існувало 32,5 тис. поміщицьких господарств, яким належало 10,9 млн десятин землі, і 3 млн селянських господарств, що мали 20 млн десятин землі. Малоземелля примушувало селян орендувати землі в поміщиків на правах відробітку, що і гальмувало розвиток сільського господарства. Напередодні Першої світової війни малоземельні й безземельні селяни в Наддніпрянщині становили

щонайменше 80 % селянства, а заможні селяни — лише 5 %. Важким тягарем для селян були викупні платежі на землю, які вони сплачували за реформою 1861 р.

Ці та інші явища стали причиною зростання на початку XX ст. соціальної напруженості на селі (у 1902 р. Полтавську і Харківську губернії охопило селянське повстання, яке тривало три тижні). Аграрне питання стало одним із головних у Російській імперії.

Значна частина поміщиків у пореформений період не змогла пристосуватися до нових умов господарювання. Упродовж 1877—1905 рр. поміщики продали переважно заможним селянам майже третину своїх земель. Деякі створили у своїх маєтках ефективні багатогалузеві господарства, що були засновані на вільнонайманій праці.

Провідна роль у сільському господарстві Наддніпрянської України належала товарному зерновому виробництву. На початку XX ст. в краї збирали понад 75 % від загального обсягу озимої пшениці в Російській імперії. Зберігалася й поглиблювалася сформована в попереднє століття районна сільськогосподарська спеціалізація. На Півдні переважало товарне зернове господарство, на Правобережжі — товарне бурякове виробництво, на Лівобережжі й Слобожанщині — товарне бурякове виробництво та вирощування тютюну. Товарне тваринництво у структурі сільськогосподарського виробництва посідало досить незначне місце.

3 **Кооперативний рух.** Українські селяни, господарюючи в ринкових умовах, стикалися з багатьма складними проблемами — збут продукції, придбання техніки, отримання позик у банках тощо. Для багатьох із них самостійне розв'язання цих проблем було надзвичайно складним процесом. Селяни, а також міське населення — дрібні ремісники й робітники — за допомогою українських громадських діячів об'єднувалися в різноманітні кооперативи — споживчі, виробничі, кредитні тощо. У тогочасних політичних умовах кооперативний рух для українців

Биття селян-бунтівників у Полтавській губернії. XIX ст.

Село Полтавської губернії. XIX ст.

став засобом захисту їх соціально-економічних інтересів, сприяв формуванню вмінь брати участь у діяльності самоврядних економічних організацій, був школою підготовки майбутніх громадських діячів.

Після «мертвого періоду» в розвитку кооперативного руху в Наддніпрянській Україні багато зусиль для заснування нових кооперативів доклав «артільний батько» **Микола Левитський** (1859—1936). Ще в 1887 р. він організовував перші легально зареєстровані хліборобські спілки (артілі) в краї, а також перші виробничі артілі в містах. Поширенню кооперативного руху сприяли численні статті М. Левитського про кооперацію та видана в 1901 р. брошура «Спілкова умова для хліборобських спілок». У 1905 р. в Полтавській, Київській та Подільській губерніях діяла найбільша в Російській імперії кількість споживчих кооперативів.

Кооператив — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Селяни біля бакалійної лавки. XIX ст.

Збільшення числа кооперативів обумовлювало необхідність створення кооперативних спілок. У 1901 р. виник Союз кредитової кооперації в Бердянську, у 1908 р. — Союз споживчої кооперації в Києві, у 1910 р. — Союз споживчої кооперації у Вінниці. Однак у 1913 р. влада, намагаючись підпорядкувати українську кооперацію та долучити її до системи російської кооперації, примусила ці спілки ліквідуватися. Упродовж 1900—1914 рр. кількість кооперативів у Наддніпрянській Україні постійно зростала. У 1900 р. тут діяло 450, у 1905 р. — 820, у 1910 р. — 2100 кооперативів усіх видів. У 1914 р. в селах і містах діяло 3020 споживчих і 2477 кредитових кооперативів. За цим показником Наддніпрянська Україна посідала перше місце в Російській імперії.

4 **Зміни в становищі населення.** Розгортання процесу індустріалізації на українських землях викликало чимало змін. Провідні позиції поміщиків-землевласників у суспільстві послабилися. Своє становище зберігали переважно ті, хто створював товарні господарства в сільськогосподарському виробництві, переробні підприємства, вкладав кошти (купував акції) у банки, заводи тощо. На Правобережжі такими були родини Бобринських, Потоцьких, Браницьких.

Усе більшими ставали вплив і значення буржуазії. Серед відомих представників тогочасної української буржуазії були родини Терещенків, Харитоненків, Римаренків, Симиренків та інші.

У зв'язку з розвитком промисловості відбувалося зростання кількості робітників. У промисловості Наддніпрянщини в 1910 р. було зайнято 475 тис. робітників. Найбільшими центрами стали Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка, Маріуполь.

Становище промислових робітників Наддніпрянщини було важким. Робочий день тривав 12—14,5 години на добу. Значного поширення набула наднормова праця. Переважна більшість підприємств працювала за відсутності техніки безпеки, що призводило до численних нещасних випадків. Заробітна плата не забезпечувала прожиткового мінімуму більшості робітників. Особливо низькою вона була на підприємствах легкої промисловості. Підприємці також зменшували зарплату робітників за рахунок штрафів. Нестерпними залишалися житлово-побутові умови робітників. У 1913 р. щонайменше 70 % гірників Криворізького залізорудного басейну жили в бараках.

Поширення ринкових відносин у сільському господарстві призвело до різкого розшарування українського селянства. Заможне селянство, як уже зазначалося, становило лише 5—8 % сільського населення, а бідота — 80 %. Через нестачу землі й демографічний вибух другої половини XIX ст. в 1860—1910 рр. сільське населення в Наддніпрянщині збільшилося на 86 %, а площа їхніх земель — лише на 32 %. Надлишок робочої сили становив близько 9,3 млн осіб. Це обумовило посилення трудової еміграції селян. Напередодні Першої світової війни селяни-переселенці з Наддніпрянщини найбільші громади утворили в Нижньому Поволжі (400 тис. осіб), Казахстані та Середній Азії (790 тис. осіб), на Далекому Сході (460 тис. осіб). Ці регіони компактного проживання українців отримали назву Сірий та Зелений клин.

5 **Українські промисловці-меценати.** Кінець XIX — початок XX ст. називають «золотою добою» українського меценатства. Завдяки меценатам відбулася активізація суспільно-культурної діяльності українських діячів. Розширилось і поле діяльності меценатів.

Меценати пропагували свої надбання, поширювали наукові знання, утворювали благодійні фонди. Наприклад, Богдан Ханенко передав до бібліотеки Київського Товариства охорони пам'ятників старовини і мистецтва шість томів власних «Старожитностей Придніпров'я». Крім того, йому належала ключова роль у заснуванні Київського художньо-промислового і наукового музею, відкритого в 1904 р. Зараз колекція Ханенків представлена в Державному музеї західного і східного мистецтва (Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків).

Подружжя Б. та В. Ханенків

Музей мистецтв ім. Б. та В. Ханенків у Києві

Багато уваги доброчинності присвятила родина Терещенків. Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Київського музею російського мистецтва та інших музеїв столиці.

Досить популярним ставало «садове» меценатство. Власники родових маєтків збирали предмети декоративно-прикладного мистецтва, картини, скульптури, бібліотеки. Самі ж садиби були шедеврами садово-паркового й архітектурного мистецтва. Митці зустрічалися і творили в маєтках Тарновських (Качанівка та Мотовилівка), Миколи Кондратьєва (Низи), княгині Наталії Яшвіль (Сунки та Княгиніно) тощо.

Василь Тарновський (молодший) був щедрим меценатом українських культурних надбань: зокрема, допомагав часопису «Київська старовина» в 90-х рр. XIX ст. і Київському історичному музею. У його садибі Качанівці збиралися видатні діячі української культури М. Костомаров, П. Куліш, Марко Вовчок, російські живописці І. Рєпін, М. Ге та інші. В. Тарновський зібрав велику колекцію козацько-гетьманської музейної та архівної старовини і створив унікальну збірку шевченкіани. Він видав альбом із фотографіями офортів Т. Шевченка, каталог своїх музейних колекцій, альбом гетьманів («Історичні діячі Південно-Західної Росії», автори В. Антонович і В. Бец).

Лазар Бродський — український підприємець, цукровий магнат, меценат. На його кошти утримувалися єврейська лікарня в Києві, заклади єврейської освіти. Також він фінансував будівництво установ загальноміського значення — Бактеріологічного інституту, Бессарабського критого ринку, підтримував розвиток трамвайного сполучення в місті. Саме коштом Л. Бродського була збудована найбільша в Києві Хоральна синагога.

Зростала допомога школам, лікарням. Крім того, поширювалося соціальне благодійництво. Меценати піклувалися про жебраків, безпритульних, хворих тощо. Розширились і шляхи передачі коштів на благо закладів освіти. Це були духовні заповіти, стипендіальні фонди, пожертвування благодійним організаціям і земствам.

Талановитого інженера і вченого **Василя Симиренка** більше шанували за кордоном. На Батьківщині він був відомий тільки вузькому колу української інтелігенції. І мало хто знав, що 10 % від своїх статків цукровар постійно віддавав на розвиток вітчизняної культури. На його кошти було видано кілька великих накладів «Кобзаря» Т. Шевченка, твори П. Чубинського, М. Драгоманова, М. Коцюбинського. Він підтримував Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, громадське зібрання «Родина», Товариство допомоги культурі та науці. В. Симиренко фінансував періодичні видання «Київська старовина», «Рада» тощо, дарував кошти на будівництво друкарень. При цьому він всіляко уникав слави мецената.

У цей час активну участь у благодійності брали й жінки. Вони виступали опікунами освітніх закладів або головами благодійних товариств. У цьому напрямку уславилася **Христина Алчевська,** яка стала організатором народної освіти. Багаті спадкоємиці М. Браницька та А. Гавриленкова збудували у своїх маєтках храми, церковно-парафіяльні школи, лікарні. Жінки з родини Терещенків були членами Ради київського відділу кураторства імператриці Марії Федорівни щодо глухонімих.

Чимало зробили меценати і благодійники для розбудови міст, де вони жили або тримали свої маєтки, заводи, фабрики.

Висновки. За рівнем розвитку провідних галузей, концентрації виробництва та монополізації промисловість Наддніпрянщини на початку XX ст. посідала одне з перших місць у Російській імперії.

- Незважаючи на деякі успіхи, українські землі залишалися краєм із відсталим сільським господарством, де недостатньо застосовувалися сучасні знаряддя праці й сільськогосподарська техніка.
- Український кооперативний рух на початку XX ст. зберігав високі темпи розвитку, набуваючи нових організаційних форм.
- Розгортання індустріалізації спричинило зміни в соціальній структурі українського суспільства й становищі основних верств населення.
- Наприкінці XIX — на початку XX ст. помітним явищем суспільного і культурного життя українських земель стали меценатство і благодійництво. Завдяки значним пожертвуванням родин Терещенків, Симиренків, Ханенків, Алчевських, Тарновських, Бродських та інших на новий рівень вий-шли українська культура і український національний рух, розвивалися міста.

Запитання та завдання

1. Що таке концентрація виробництва? **2.** Яка форма монополістичних об'єднань переважала в промисловості Наддніпрянщини? **3.** У якому регіоні Наддніпрянщини переважало товарне зернове господарство? **4.** Хто є засновником кооперативного руху в Наддніпрянщині? **5.** Назвіть імена відомих представників тогочасної української буржуазії. Хто з них уславився меценатською діяльністю?

6. Якими були характерні риси розвитку промисловості на українських землях? **7.** Охарактеризуйте розвиток сільського господарства в тогочасній Наддніпрянській Україні. **8.** Яку роль у розвитку українського економічного життя відігравав кооперативний рух?

9. Охарактеризуйте зміни в суспільному житті українських земель, спричинені розгортанням індустріалізації. **10.** Визначте наслідки економічної кризи 1900—1903 рр. для економіки Наддніпрянщини.

11. Визначте, які проблеми були найважливішими для соціально-економічного розвитку українських земель на початку XX ст. Якими шляхами їх було можливо розв'язати? **12.** Обговоріть у групах, що стало причиною розквіту меценатства і благодійництва наприкінці XIX — на початку XX ст.

§ 24. Суспільно-політичне життя в Наддніпрянській Україні

1. Якими були основні напрямки суспільно-політичного життя Наддніпрянської України в XIX ст.? **2.** Якими були основні форми та прояви українського суспільно-політичного руху Наддніпрянщини в другій половині XIX ст.?

1 **Особливості суспільно-політичного життя Наддніпрянської України на початку XX ст.** На початку XX ст. на землях Російської імперії була заборонена діяльність політичних партій. Проте це не могло зупинити політичний розвиток. У суспільно-політичному житті Наддніпрянської України цього періоду існувало кілька основних напрямків: російський, єврейський, український і польський.

У російському напрямку консерватори виступали за збереження існуючого суспільно-політичного устрою Російської імперії, а ліберали, критикуючи самодержавство, — за перетворення Росії шляхом реформ на конституційну монархію. Власних політичних партій російські консерватори й ліберали до 1905 р. не мали. Російські радикали, що поділяли ідеали соціалізму й закликали до повалення самодержавства в Росії, діяли в краї досить активно. У середовищі переважно робітників пропагували свої ідеї представники **Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП)**, утвореної в 1898 р. Із 1903 р. вони поділялися на поміркованих меншовиків, які віддавали перевагу мирним методам діяльності, та більшовиків, які виступали за здійснення соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату.

Пролетар — найманий робітник, позбавлений засобів виробництва.
Соціалізація — усуспільнення приватної власності.

Наприкінці 1901 — на початку 1902 р. в результаті об'єднання народницьких гуртків і груп утворилася **Російська партія соціалістів-революціонерів (есерів)**. Вони виступали за повалення самодержавства шляхом революції, здійсненої «працюючим народом». Ідею встановлення диктатури пролетаріату есери відкидали. Вимоги запровадження загального виборчого права, республіки, демократичних свобод, робітничого законодавства та соціалізації землі забезпечували есерам досить значну підтримку в Наддніпрянщині.

На початку XX ст. активно діяв, особливо в межах «смуги осілості», «Бунд» (у перекладі — союз) — «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії», створений у 1897 р. Це була політична партія, яка захищала інтереси єврейських робітників і вела серед них соціалістичну пропаганду. У 1898—1903 та 1906—1912 рр. «Бунд» на правах автономної організації входив до РСДРП. Після низки єврейських погромів у Російській імперії, найжорстокіші з яких відбувалися в 1881—1882, 1903—1905 рр., у єврейському русі швидко поширювалися ідеї сіонізму.

Польський напрямок у цей період активної ролі в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України не відігравав.

В українському напрямку Наддніпрянщини на основі громадівських рухів, що розвивалися раніше, почали формуватися нові течії: із громадівського руху — ліберально-демократична, зі студентського — соціалістична і націоналістична течії. Усі вони в цей період долали стадію організаційного та ідейного становлення.

2 **Формування соціалістичної течії в українському напрямку.** Першу українську політичну партію в Наддніпрянській Україні — **Революційну українську партію (РУП)** — створила студентська громада Харкова 29 січня 1900 р. Першими її членами стали Д. Антонович, М. Русов, Д. Познанський та інші — загалом близько десяти осіб. Очолив партію **Дмитро Антонович**. Із проханням написати програму партії Д. Антонович звернувся до **Миколи Міхновського**. Через два місяці у Львові її було видано окремою брошурою під назвою **«Самостійна Україна»**.

Хоча ідею боротьби за державну незалежність України поділяли майже всі члени РУП, брошура «Самостійна Україна» не стала її офіційною програмою. Практична діяльність зрештою змусила значну частину рупівців відмовитися від цієї ідеї. Крім того, у брошурі були відсутні згадки про боротьбу за соціалізм, за який виступали члени партії.

Із брошури М. Міхновського «Самостійна Україна»

Кінець XIX ст. визначився з'явищами, що характеризують новий поворот в історії людськості… Ті з'явища — се повстання зневолених націй проти націй-гнобителів… Ми визнаємо, що наш народ також перебуває в становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежовану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишний розквіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності єсть метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна незалежність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом у сфері межинаціональних відносин.

? **1.** Яку провідну ідею проголошував автор? **2.** Чим М. Міхновський аргументував необхідність боротьби за державну незалежність?

Основою української нації РУП вважала селянство й тому розгорнула серед нього агітаційну роботу. У виданих брошурах «Дядько Дмитро» і «Чи є тепер панщина?» вони пояснювали, як влада й пани гноблять селян. Завдяки цьому рупівці здобули певний вплив на селі. Із 1902 р. Д. Антонович видавав часопис «Гасло», де РУП пропагувала свої ідеї. Практична робота партії стримувалася ідеологічною невизначеністю та строкатістю поглядів її членів, що були прибічниками європейської соціал-демократії, народницького соціалізму, анархізму, націоналізму тощо. Це обумовило вихід із неї частини членів.

Обкладинка брошури М. Міхновського «Самостійна Україна»

Першими з РУП вийшли прибічники самостійності України на чолі з М. Міхновським, які в 1902 р. утворили **Українську народну партію**. Також від РУП відокремилися прибічники ідей народників (М. Шаповал, М. Залізняк та інші), які пізніше, у 1907 р., спробували створити українську **есерівську партію соціалістів-революціонерів.** Водночас до РУП приєдналася **Українська соціалістична партія** (1900 р.), що вела пропаганду ідей соціалізму серед робітників невеликих підприємств. Після цих перетворень партія остаточно визначилася як соціалістична. Це було закріплено в прийнятій 1903 р. програмі РУП, яка також висувала вимогу національно-культурної автономії України в межах Росії.

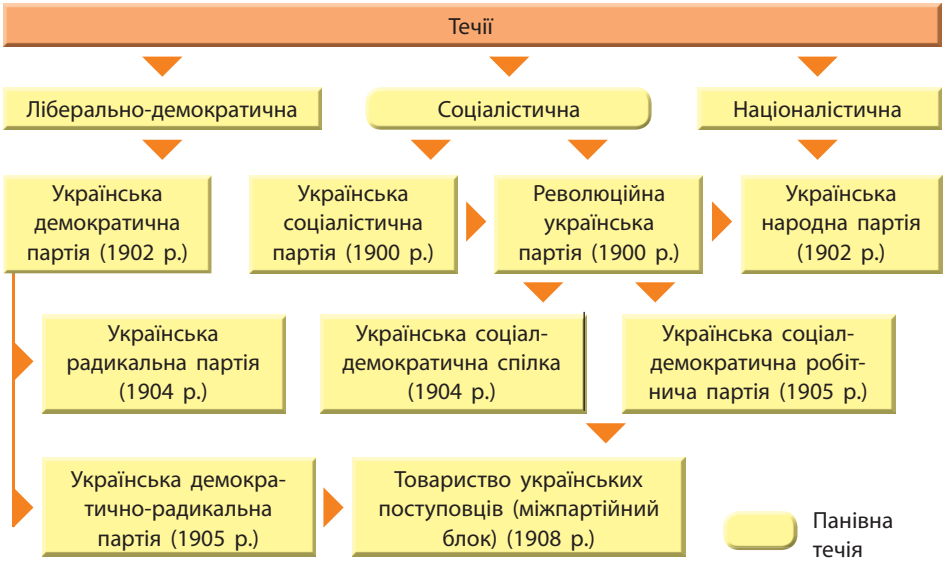

Український напрямок у суспільно-політичному житті Наддніпрянської України на початку XX ст.

? Чому соціалістичний напрямок був панівним в українському русі Наддніпрянщини?

Протягом 1903 р. РУП зміцніла організаційно та збільшилася кількісно, її осередки з'явилися в багатьох містах Наддніпрянщини. Розгортання діяльності партії занепокоїло владу. У 1903—1904 рр. більшість керівників РУП було заарештовано, або вони вимушено емігрували. Улітку 1904 р. на нелегальному з'їзді РУП, метою якого було відновити діяльність партії, спалахнула суперечка між прихильниками та противниками самостійності України. Останні, очолювані М. Меленевським, залишили з'їзд й утворили нову партію — **Українську соціал-демократичну спілку (УСДС)**, яка наприкінці 1904 р. приєдналася до РСДРП. Однак і після цього провідники РУП сперечалися про те, як поєднати боротьбу за соціалізм і національне визволення.

3 **Формування ліберально-демократичної течії в українському русі.** У 1903 р. представники поміркованого табору українських громадських діячів висунули проект програми **Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО)** (політичну платформу). Це був фактично план організації нової партії, яка виступала за проголошення автономії України та впровадження української мови в усіх сферах життя. Соціально-економічні питання в проекті ігнорувалися. На з'їзді ЗУБО восени 1904 р.

після тривалої дискусії було ухвалено програму партії та затверджено назву — **Українська демократична партія (УДП).** Серед лідерів партії були С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Чеховський та інші.

Зі звернення «Від Української демократичної партії»

Головні принципи нашої партії такі:

1. Знесення політичного абсолютизму, заведення парламентського ладу, участь народу в державних справах…

2. Свобода особи, слова, віри (церква повинна бути відділена від держави). Свобода зборів, спілок, організацій, страйків. Знищення станів.

3. Заведення народної мови в школах, судах… і в усіх громадських інституціях.

4. …Ми вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії…

5. Щодо економічних питань… а) 8-годинний робочий день; б) державну пенсію немічним, калікам і всім робітникам, що дожили до 60 років.

6. Визнаючи, що орудувати землею можуть лише ті, що її обробляють, вважаємо конечним: а) землі державні, удільні, кабінетні та монастирські на території України експропріювати (передати) у власність автономного крайового сейму…

За іншими народами, які живуть на території України… ми визнаємо рівне право з Українцями…

? **1.** Які загальнодемократичні перетворення прагнула здійснити УДП? **2.** Яким бачили майбутнє українських земель члени УДП? **3.** Які соціально-економічні вимоги висувалися партією?

Висунута УДП програма була досить радикальною. Однак через деякий час керівники партії, які не підтримували революційних змін, переробили її, надавши більш поміркованого вигляду. Це перетворило партію на бездіяльне в політичній площині об'єднання. У 1904 р. радикально налаштовані діячі відокремилися від УДП й утворили **Українську радикальну партію (УРП).** За програмовими цілями остання майже не відрізнялася від своєї попередниці. Проте налагодити серйозну партійну роботу УРП не змогла й обмежувалася широкою видавничою діяльністю.

4 Формування націоналістичної течії в українському русі. Відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Виразником прагнень прибічників українського націоналізму на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні був М. Міхновський. За змістом його погляди можна визначити як самостійницькі. Зокрема, у своїй брошурі «Самостійна Україна» він заявив, що є «одна-єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від Сяну аж по Кавказ». Одним із висновків М. Міхновського було: «Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для українців…»

У 1902 р., як уже зазначалося, М. Міхновський та його однодумці (брати С. та В. Шемети, О. Макаренко, І. Бойко, М. Базькевич та інші) утворили **Українську народну партію (УНП)**, започаткувавши націо-

налістичну течію в українському русі. Проголосивши гасло «Україна для українців», основним засобом здобуття незалежності вони вважали збройне повстання. При цьому майбутню самостійну Україну члени УНП бачили лише соціалістичною.

До складу УНП входили переважно українська інтелігенція, причому заможна, студенти та дрібні землевласники. Впливу в масах партія не мала й існувала лише як об'єднання однодумців. Практична діяльність партії зводилася до видання брошур і часописів. У 1904 р. у складі УНП було створено бойову групу «Оборона України», яка намагалася сприяти досягненню цілей партії збройними методами. Найвідомішими її акціями були спроби підірвати пам'ятник російському поету О. Пушкіну в Харкові та царські монументи у великих містах.

Замах на пам'ятник О. Пушкіну в Харкові УНП присвятила річниці Переяславської угоди 1654 р. Під пам'ятник було закладено вибухівку та партійні листівки. Текст листівок пояснював мету акції: Пушкін ображав гідність України у своїх творах, особливо в поемі «Полтава». Пам'ятник російському поету на українській землі проголошувався непотрібним, поки не буде дозволено безперешкодно встановлювати тут пам'ятники українським письменникам.

Однією з найяскравіших подій громадського життя українців стало відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві **30 серпня 1903 р.** Ця подія перетворилася на всеукраїнську національну маніфестацію, оскільки до Полтави з'їхалися не тільки національно свідомі українці з Росії, а й делегати з Галичини та Буковини.

Відкриття пам'ятника І. Котляревському стало політичною подією, яка засвідчила згуртованість і відданість української інтелігенції українському руху, який був готовий за першої ж нагоди заявити про себе.

Висновки. У суспільно-політичному житті Наддніпрянської України в умовах загострення соціальних суперечностей початку XX ст. співіснували різні напрямки — російський, єврейський, український тощо.

- В українському русі на початку XX ст. (до революції 1905—1907 рр.) склалися три течії: соціалістична, ліберально-демократична і націоналістична. Усі вони тоді перебували у стадії організаційного та ідейного становлення. Особливістю їхнього розвитку було те, що соціальну базу становила майже виключно українська інтелігенція.
- Розв'язання тогочасних гострих соціальних проблем більшість представників партій українського напрямку пов'язувала з реалізацією соціалістичної ідеї.

Запитання та завдання

1. Коли утворилася Російська партія соціалістів-революціонерів (есерів)? **2.** Які три течії існували в українському напрямку суспільно-політичного життя? **3.** Хто був автором брошури «Самостійна Україна»? **4.** Коли утворилася РУП? **5.** Яким вбачала майбутнє українських земель УДП? **6.** Коли утворилася УНП?

7. Охарактеризуйте особливості суспільно-політичного життя Наддніпрянщини на початку XX ст. **8.** Як відбувався розвиток соціалістичної течії українського напрямку суспільно-політичного життя? **9.** Яку роль у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини відігравала ліберально-демократична течія українського напрямку? **10.** Яким бачили майбутнє українських земель прибічники націоналістичної течії українського напрямку?

11. Складіть таблицю «Українські партії Наддніпрянської України на початку XX ст.».

Назва партії	Дата створення	Течія	Лідери	Програмова мета

12. Чому, на вашу думку, націоналістична течія не здобула значної підтримки в українському русі? **13.** Яку роль у розгортанні українського руху відіграли події, пов'язані з відкриттям пам'ятника І. Котляревському в Полтаві?

§ 25. Події революції 1905—1907 рр. на українських землях

1. Яким було становище різних верств населення Наддніпрянської України на початку XX ст.? **2.** Якими були особливості розвитку українського руху в тогочасній Наддніпрянщині? **3.** Яка національна політика здійснювалася російською владою щодо українців наприкінці XIX — на початку XX ст.?

1 Початок революції. Революційні події в Наддніпрянській Україні в січні—серпні 1905 р. На початку XX ст. ускладнилося внутрішньополітичне становище в Російській імперії. Економічна криза та поразка в російсько-японській війні 1904—1905 рр. підірвали авторитет влади. Нерозв'язаність аграрного питання, невдоволення більшості робітників умовами праці, відсутність демократичних свобод, прагнення підприємницьких кіл брати участь в управлінні державою, а також національне гноблення неросійських народів створили підґрунтя до вибуху народного невдоволення. У різних регіонах Російської імперії проходили демонстрації та страйки, де висувалися політичні вимоги. У неділю **9 січня 1905 р.** в Санкт-Петербурзі відбулася велика мирна демонстрація, учасники якої хотіли вручити царю петицію стосовно покращення умов праці. Проте влада розцінила це як бунт і наказала військам стріляти по демонстрантах. Загинуло близько тисячі осіб. Події

Панцерник «Потьомкін».
Початок XX ст.

Маніфестація 17 жовтня 1905 р.
Художник І. Рєпін

«кривавої неділі» викликали загальне обурення та стали початком **Першої російської революції 1905—1907 рр.**

У січні 1905 р. в імперії застрайкували 440 тис. робітників. Протягом квітня—серпня 1905 р. в Наддніпрянщині відбулося 300 страйків, у яких брали участь понад 100 тис. робітників. Улітку ця боротьба набула переважно політичного характеру. Страйкарі виступали під гаслом «Геть самодержавство!». Одночасно розгортався селянський рух, який мав стихійний характер і здебільшого завершувався погромом поміщицьких маєтків.

Під впливом виступів робітників і селян похитнулася опора російської влади — армія. Першим великим виступом у збройних силах Російської імперії стало повстання на **панцернику «Потьомкін» 14 червня 1905 р.,** більшість матросів якого становили українці. Одним із небагатьох офіцерів, що підтримали повсталих, став інженер-механік Олександр Коваленко. Він був одним із засновників РУП, а під час повстання входив до складу революційного комітету, що керував ним.

Після прибуття до Одеси повсталі вирішили підтримати місцевих страйкуючих робітників. Спроба відданих владі 12 кораблів Чорноморського флоту розстріляти бунтівний панцерник успіху не мала. Матроси ескадри відмовилися стріляти в «Потьомкіна» і зустріли його вигуками «Ура!». Побоюючись поширення повстання на інші кораблі, російське командування відвело їх до Севастополя. 25 червня 1905 р. в умовах нестачі вугілля й продовольства «Потьомкін» увійшов до румунського порту Констанца й здався владі. Повстанці стали політичними емігрантами, а деякі згодом таємно повернулися на Батьківщину.

Розвиток революції змусив владу піти на поступки. **18 лютого 1905 р.** імператор Микола II підписав маніфест, у якому оголосив про

створення спеціальної комісії для з'ясування причин заворушень та оприлюднив свій намір скликати законодорадчу Державну думу. **6 серпня 1905 р.** з'явився новий маніфест про створення виборного законодорадчого органу — **Державної думи.** Ліберальні кола цей крок влади задовольнив, проте революцію він не зупинив.

2 **Жовтневий страйк. Маніфест 17 жовтня 1905 р. та його наслідки.** На початку жовтня 1905 р. в Москві та Петербурзі розпочався загальноросійський політичний страйк. Головними вимогами страйкарів були запровадження демократичних свобод і скликання Установчих зборів. У Наддніпрянській Україні страйк підтримало понад 120 тис. осіб. Прагнучи його придушити, уряд запровадив у країні воєнний стан. Навчання у вищих навчальних закладах було призупинено, фабрики й заводи взяли під контроль війська та поліція. Проте страйк тривав. У Харкові та Катеринославі відбулися збройні сутички страйкуючих із поліцією.

Під час Жовтневого політичного страйку виникли нові форми самоорганізації робітників — **ради робітничих депутатів.** Вони відігравали роль органів влади робітників. Перша рада виникла на початку жовтня 1905 р. в Катеринославі. Усього впродовж жовтня-листопада ради з'явилися у 50 містах і робітничих поселеннях Наддніпрянщини. Одночасно зі створенням рад відбувалося об'єднання робітників у **професійні спілки.** На українських землях за роки революції утворилося 280 профспілок, що об'єднували кілька тисяч робітників.

Наростання хвилі народних протестів примусило імператора Миколу II оприлюднити **17 жовтня 1905 р. Маніфест «Про вдосконалення державного порядку»,** яким народу надавалися громадянські свободи — недоторканності особи, друку, совісті, зборів, зібрань, спілок. У ньому містилася також обіцянка залучити до виборів у Державну думу всі верстви населення й визнати Думу законодавчим органом, без схвалення якої жодний закон не набуватиме чинності.

Маніфест 17 жовтня 1905 р. став причиною розколу серед прихильників революції. Ліберали вважали боротьбу з владою виграною. Радикали прагнули продовжити революцію та знищити самодержавство. Консерватори від прибічників влади вимагали скасування Маніфесту й збереження самодержавства.

У Наддніпрянській Україні після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня ситуація залишалася напруженою. Радикали організовували мітинги, закликаючи до повалення монархії. Відбувалися єврейські погроми, організовані **чорносотенцями.** Останні вважали євреїв, які становили велику частку професійних революціонерів, винуватцями революції. Наймасштабніші погроми відбулися в Києві, Одесі, Катеринославі та містах Донбасу.

Поява Маніфесту 17 жовтня суттєво змінила суспільно-політичне життя як Російської імперії в цілому, так і Наддніпрянської України. Проголошені ним політичні свободи сприяли появі нових легальних загальноросійських партій. Ліберали утворили «**Союз 17 жовтня» (октябристи)** та **Конституційно-демократичну партію (кадети).** Найвпливовішою організацією консерваторів-чорносотенців став «Союз руського народу». Загальноросійські партії соціал-демократів та соціалістів-революціонерів стали легальними й використали це для посилення боротьби із самодержавством. Усі загальноросійські партії активно діяли в Наддніпрянщині. Українські політичні партії також перейшли від нелегальної роботи до відкритої пропаганди й діяльності.

Чорносотенці — спільна назва членів крайньо правих організацій у Росії в 1905—1917 рр., які виступали під гаслами монархізму, великодержавного шовінізму та антисемітизму.

3 **Селянський рух.** Із перших місяців революції активізувалося селянство. Вістря боротьби селян було спрямоване проти поміщиків, у яких вони вбачали своїх головних ворогів. У січні—березні 1905 р. заворушення виникали переважно в окремих селах, де відносини між поміщиком і громадою були особливо складними. Селяни громили поміщицькі маєтки, розкрадали майно, захоплювали й перерозподіляли землі, іноді вбивали поміщиків або їх управителів.

У травні-червні 1905 р. виступи селян охопили цілі райони. На той час вони вирували в 64 із 94 повітів дев'яти губерній Наддніпрянщини. Завдяки агітації боротьба селян стала набувати організованого характеру, з'явилися політичні гасла. Серед селян поширювалися листівки із закликами підтримувати боротьбу робітників проти самодержавства. Улітку 1905 р. було сформовано Всеросійський селянський союз. Особливо активно його місцеві комітети діяли в губерніях Наддніпрянщини.

i

Розгром поміщицької садиби. Художник Г. Горєлов

Розправа над селянами у Великих Сорочинцях. Художник І. Шульга

Петро Шмідт

Борис Жаданівський

? Визначте коротко (одним-двома реченнями) внесок зображених діячів в революційні події.

Восени 1905 р. відбулося нове піднесення селянських виступів, які подекуди супроводжувалися збройними сутичками з поліцією та армією. У селі Великі Сорочинці Полтавської губернії в грудні 1905 р. відбулося одне з найбільших повстань селян у роки революції.

4 Наростання революційних подій. Грудневі збройні повстання. Восени 1905 р. спалахнули революційні виступи на флоті та в армії. **11—16 листопада 1905 р.** відбулося повстання моряків на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі, очолюване лейтенантом **Петром Шмідтом.** Розпочалося воно на крейсері **«Очаків»,** до якого приєдналися 12 кораблів. Повстання було придушене, а його керівника за вироком суду розстріляно.

18 листопада 1905 р. в Києві озброєні солдати трьох рот саперної бригади (близько 800 осіб), очолювані підпоручиком **Борисом Жаданівським,** приєдналися до страйкуючих робітників Південноросійського заводу. Урядові війська відкрили вогонь по колоні. Загальні втрати з обох сторін становили понад 250 осіб. Б. Жаданівського засудили до розстрілу, який потім замінили на безстрокову каторгу. Збройні виступи військових відбувалися також в інших гарнізонах. Узагалі в 1905 р. в Наддніпрянщині у виступах солдатів і матросів узяли участь близько 15 тис. осіб.

Визначальною подією революції 1905—1907 рр. стало повстання, яке розпочалося **7 грудня 1905 р.** в Москві під керівництвом російських соціал-демократів та есерів. У Наддніпрянській Україні збройні виступи спалахнули 12—16 грудня в Катеринославі, Харкові, Олександрівську та містах Донбасу.

i

15—18 грудня регулярні військові частини придушили повстання в Москві. Збройні виступи було припинено і на Донбасі. Після поразки грудневих повстань революційний рух став слабшати, а влада перейшла в наступ, обмежуючи свободу слова, здійснюючи арешти революціонерів тощо. У 1906—1907 рр. відбувався поступовий спад революційної боротьби.

би, коли кількість робітничих і селянських виступів помітно зменшилася. Опозиційні сили намагалися продовжувати боротьбу в Державній думі парламентськими методами.

5 **Українські політичні партії під час революції.** У 1905 р. українські політичні партії були непідготовленими до революційного вибуху й керівництва боротьбою проти самодержавства в Наддніпрянщині. Однак у роки революції вони докладали чимало зусиль для розгортання роботи серед населення.

На початку революції РУП перебувала у стані розколу й гострої внутрішньопартійної дискусії. Лише після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня та повернення її провідників із-за кордону становище дещо змінилося. Проте час було згаяно, і тактику РУП сформувала лише в період спаду революції. Хоча її місцеві осередки вже навесні й восени 1905 р. працювали серед селянства. У грудні 1905 р. на з'їзді було ухвалено програму РУП. Партія змінила назву, ставши **Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП).** Вона оголосила, що боротиметься проти самодержавства, за автономію України, вільний розвиток національно-культурного життя, права робітників тощо. Однак розгорнути діяльність партія не змогла, оскільки наприкінці 1905 — на початку 1906 р. більшість її активних членів були заарештовані. Проте партія продовжувала свою роботу. У 1906—1907 рр. завдяки зусиллям УСДРП було влаштовано ряд страйків, налагоджено широку видавничу діяльність. Партія брала активну участь у виборах до II Державної думи та провела туди одного зі своїх депутатів. Хвиля арештів після завершення революції призупинила діяльність УСДРП.

Українська соціал-демократична спілка в роки революції діяла успішніше. Ставши складовою РСДРП, вона використовувала її партійну мережу, зв'язки тощо. Спілка фактично очолила керівництво масовим робітничим рухом у Наддніпрянщині й намагалася впливати на селянство. Негативним наслідком співпраці з РСДРП стало те, що, оголосивши себе єдиним представником українських робітників, спілка в повсякденній роботі поступово перейшла на російську мову та втратила будь-які ознаки національної організації. Значним успіхом спілки стали вибори до II Державної думи, куди вона провела 14 депутатів. Після того як Думу було розпущено, майже всі її місцеві осередки було розгромлено, а провідників заарештовано. На кінець 1907 р. спілка фактично припинила існування.

Початок революції спонукав українських ліберальних демократів подолати розкол та об'єднатися. Наприкінці 1905 р. на основі Української демократичної партії (УДП) та Української радикальної партії (УРП) постала нова організація — **Українська демократично-радикальна**

партія. Однак значної популярності вона не набула. Долучившись до передвиборчої боротьби, вона провела до I Державної думи лише одного представника — українського земського діяча, землевласника з Полтавщини В. Шемета. Участь українських ліберальних демократів у революції 1905—1907 рр. особливого значення не мала. Однак загалом за цей період вони здійснили перехід від культурницької до політичної діяльності.

Українська народна партія (УНП) у роки революції головним своїм завданням вважала поширення впливу на маси та пропаганду своїх ідей. Одним із засобів досягнення цього вона визначила поєднання націоналістичних гасел із соціалістичними. Проте ідеї УНП не знайшли підтримки та призвели до її політичної ізоляції. У 1905 р. члени партії намагалися організувати видання легальних друкованих органів — «Самостійна Україна» у Львові, «Запоріжжя» в Катеринославі, — однак їхні спроби були невдалими. У червні 1905 р. УНП відмовилася від гасла «Самостійна Україна» і вирішила об'єднатися з УДП та УРП. Проте вони цю пропозицію відхилили. Із цього часу партія поступово занепала. Після 1907 р. відомості про УНП відсутні.

6 **Український національно-культурний рух.** У роки революції 1905—1907 рр. влада була змушена здійснити певні поступки народам імперії в національно-культурній сфері. У Наддніпрянщині розвитку українського культурно-освітнього руху сприяло скасування Емського указу 1876 р. Важливу роль у прийнятті цього рішення відіграла позиція російської Академії наук, яка висловилася за зняття обмежень стосовно української мови.

Офіційне рішення про скасування обмежень, запроваджених Емським указом, з'явилося в травні 1906 р. Однак на цей час розгортання революції дало змогу українству здійснити важливі заходи. Так,

Микола II вітає депутатів I Державної думи

Сторінка газети «Хлібороб» (фрагмент)

Число 1 12 Грудня року 1905.

ХЛІБОРОБ.

Селянська часопись.

ДО ЧИТАЧІВ

Царський маніфест

у Наддніпрянщині розпочалося видання української преси. 3 листопада 1905 р. в Лубнах вийшов друком номер першої української газети «**Хлібороб**». У Києві став виходити щомісячний журнал «**Нова громада**», редактором якого був Б. Грінченко, а з 1907 р. замість «Київської старовини» було прийнято рішення видавати українською мовою журнал під назвою «**Україна**». Загалом у краї через рік після Маніфесту 17 жовтня виникло 17 українських видавництв і виходило близько 20 періодичних українських видань різних жанрів.

Із доповідної записки російської Академії наук «Про скасування обмежень малоросійського друкованого слова» (квітень 1905 р.)

…Друковане слово не може бути предметом переслідування за внутрішній зміст того, що ним передано… Зовнішня оболонка думки, спосіб висловлення її, літери звільнено від цензорських та всіляких інших поглядів. Тільки сплетіння нещасливих випадковостей могло підвести під заборону цілу мову; тільки нещаслива випадковість могла спонукати уряд до переслідування цілого письменства і прийняття на себе турбот про малоруський правопис. Академія наук переконана в тому, що розпорядження 1863 р. і височайші накази 1876 і 1881 рр. … необхідно тепер же скасувати…

Водночас усе викладене вище сповнило Академію наук переконання, що малоруське населення повинно мати таке ж право, як і великоруське, розмовляти публічно і друкувати рідною своєю мовою.

? **1.** На підставі яких фактів російські вчені вважали за необхідне скасувати обмеження щодо української мови? **2.** Яку оцінку можна дати такій позиції науковців?

Революція 1905—1907 рр. привела до поширення із західноукраїнських земель до Наддніпрянщини мережі «Просвіт». 30 жовтня 1905 р. в Одесі було відкрито першу таку організацію. У травні 1906 р. «Просвіта ім. Т. Шевченка» з'явилася в Києві. Її головою став Б. Грінченко. На середину 1907 р. в Наддніпрянщині діяли 35 «Просвіт». Вони здійснювали видавничу діяльність, організовували в селах читальні, розповсюджували українські видання, допомагали створювати різноманітні товариства («Український учитель», «Технік», «Український агроном», «Наша кооперація») тощо. Неофіційним друкованим органом просвітянського руху стала газета «**Рада**», яка видавалася з 1906 р. в Києві. Її видання фінансували українські меценати Є. Чикаленко та В. Симиренко.

7 **Діяльність українських громад у I та II Державних думах.** У виборах до I Державної думи українські соціалістичні партії, підтримавши в цьому загальноросійські партії, участі не брали. Українська радикально-демократична партія та Українська народна партія взяли участь у виборах. **27 квітня — 8 липня 1906 р.** в Петербурзі працювала I Державна дума. Із 497 її депутатів дев'ять губерній Наддніпрянщини представляли 102 депутати.

Для відстоювання своїх інтересів українські депутати 1 травня 1906 р. створили власну парламентську громаду — **Українську думську громаду**, до якої увійшли 45 депутатів. Її головою став адвокат і громадський діяч із Чернігівщини **Ілля Шраг** (1847—1919). Політична платформа громади включала вимоги про надання Україні в її етнографічних межах політичної автономії, запровадження української мови в школах, судових та адміністративних органах. Щодо аграрного питання одна частина депутатів-українців виступала за передачу селянам частини поміщицької землі за викуп, друга — за конфіскацію поміщицьких земель та їх націоналізацію.

Велику допомогу депутатам-українцям надавав М. Грушевський, що жив у той час у Петербурзі. Він організував видання друкованого органу місцевої громади українців — місячника «Український вісник». На думку М. Грушевського, метою журналу було «пояснювати українське національне питання з історичного, побутового, соціального і економічного боку, вказати місце і значення України між інших територій нової демократичної Росії».

За період діяльності I Державної думи члени Української громади розробили законопроекти про національні права, автономію України та рідну мову. На жаль, підготовлені законопроекти розглянуто не було.

Вибори до II Державної думи українські (як і загальноросійські) соціалістичні партії не бойкотували, а тому її склад значно «полівішав». До II Державної думи входили 518 депутатів, і працювала вона з **20 лютого 1907 р.** Від дев'яти губерній Наддніпрянщини було обрано 102 депутати. 4 березня 1907 р. 47 українських депутатів заснували думську громаду, що мала назву Українська трудова громада. Вона видавала часопис українською мовою «Рідна справа — Вісті з Думи», що виходив два рази на тиждень. Утворюючи свою громаду, українські депутати склали відозву, у якій містилася їхня політична платформа: перебудова імперії на конституційних засадах, автономія України, амністія політичним в'язням, свободи слова, друку, зборів, совісті, пересувань і спілок, українізація освіти, судочинства й церкви. Щодо аграрного питання, то єдиної позиції нова громада також не мала.

Українською громадою на розгляд II Державної думи було внесено поправки до законопроектів про народну освіту, що передбачали організацію курсів української мови, літератури та історії для вчителів, запровадження викладання української мови в учительських семінаріях на українських землях, організацію українознавчих кафедр у Київському, Харківському та Новоросійському (Одеському) університетах. Були також підготовлені законопроекти про організацію автономії й місцевого

управління в Наддніпрянщині. Проте **3 червня 1907 р.** ІІ Державну думу розпустили, і плани Української громади не були реалізовані. Ці події вважаються датою закінчення революції. У Російській імперії установився режим Третьочервневої монархії, який тримався на багнетах армії та репресіях.

Революція 1905—1907 рр. завершилася поразкою й не розв'язала основних суперечностей у розвитку країни. Однак вона спонукала уряд до проведення низки реформ, сприяла активізації суспільно-політичного життя й розгортанню національно-визвольних рухів народів Російської імперії та, зокрема, українців.

Висновки. Революція 1905—1907 рр. була однією з найважливіших подій суспільно-політичного життя Російської імперії та вплинула на розвиток усіх народів, що перебували в її складі.

- У роки революції активізувався й політизувався український національний рух, позитивні зрушення відбулися в національно-культурному житті українців.
- Участь у діяльності І та ІІ Державних дум дали змогу українцям Наддніпрянщини вперше набути досвіду парламентської діяльності. І хоча жодного закону, корисного для України, прийнято не було, депутати-українці, об'єднавшись у громаду, мали можливість висловити національні потреби народу і закарбувати їх у суспільній думці.

Запитання та завдання

1. Яка подія започаткувала революцію 1905—1907 рр. у Російській імперії? **2.** Хто такі чорносотенці? **3.** Коли відбулося повстання моряків Чорноморського флоту під проводом П. Шмідта? **4.** Яка політична партія Наддніпрянщини в грудні 1905 р. змінила назву на УСДРП? **5.** Коли з'явилося офіційне рішення про скасування обмежень, установлених Емським указом? **6.** Хто очолював Українську громаду в І Державній думі?

7. Як розгорталися події революції 1905—1907 рр. у Наддніпрянщині в січні—серпні 1905 р.? **8.** Якими були наслідки проголошення Маніфесту 17 жовтня? **9.** Визначте особливості селянського руху під час революції. **10.** Які події революції відбувалися на українських землях у листопаді-грудні 1905 р.? **11.** Охарактеризуйте участь депутатів-українців у діяльності І та ІІ Державних дум.

12. Охарактеризуйте зміни в діяльності українських політичних партій у цей період. **13.** Якими були здобутки українського національно-культурного руху в роки революції?

14. Український громадсько-політичний діяч, член УСДРП Володимир Дорошенко оцінював створення Української громади в І Державній думі як «проголошення існування нації». Чи поділяєте ви таку характеристику? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 26. Наддніпрянська Україна в 1907—1914 рр.

1. Які чинники перешкоджали розвитку сільського господарства Наддніпрянської України на початку XX ст.? **2.** Назвіть основні здобутки українського національно-культурного руху доби революції 1905—1907 рр. у Наддніпрянщині.

1 **Столипінська аграрна реформа та її вплив на розвиток Наддніпрянської України.** Революція 1905—1907 рр. завершилася поразкою. Правлячі кола імперії зберегли владу, проте вони все більше усвідомлювали необхідність змін. Однією з головних причин революції було аграрне питання, розв'язати яке шляхом реформи запропонував голова Ради міністрів і міністр внутрішніх справ **Петро Столипін** (1862—1911). Реформа була започаткована Указом від **9 листопада 1906 р.** і завершилася Законами від 14 червня 1910 р. та 29 травня 1911 р.

Головними причинами, що обумовлювали необхідність проведення аграрної реформи П. Столипіна, були:

- необхідність розв'язання аграрного питання, яке з економічного переросло в політичне;
- потреба зменшення протистояння в суспільстві й відвернення загрози нового революційного вибуху.

Метою реформи було підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, збільшення товарності селянських господарств, зміцнення соціальної підтримки самодержавства на селі та розв'язання проблеми аграрного перенаселення.

Столипінська аграрна реформа передбачала:

- руйнування селянської громади та закріплення за кожним господарем у приватну власність землі, якою він користувався. Отримуючи земельний наділ у власність, селянин міг вимагати виділення землі одним масивом або відрубом. Він мав право переселитися на неї і створити власний «хутір»;
- надання селянам кредитної допомоги через Селянський земельний банк;
- заохочення переселення селян із регіонів із високою густотою населення до малозаселених районів Сибіру, Північного Кавказу й Середньої Азії.

Здійснюючи реформу, П. Столипін зіткнувся із сильним опором як із боку правих, що не були зацікавлені в руйнуванні традиційного сільського укладу, так і з боку лівих (особливо есерів та більшовиків), які, мріючи про нову революцію, не бажали зменшення соціальної напруженості на селі. Чимало самих селян також чинили опір реформі, побоюючись розорення й не бажаючи змінювати звичний спосіб життя.

Петро Столипін.
Художник І. Рєпін

П. Столипін агітує селян за вихід із громади

Наддніпрянщина стала одним із тих регіонів, де земельна реформа відбувалася найбільш успішно. Протягом 1907—1915 рр. в індивідуальну власність закріпили землю: на Правобережжі — 48 % селян, на Півдні — 42 %, на Лівобережжі — 16,5 %. До 1916 р. в краї було створено 440 тис. хуторів (14 % селянських господарств). Ці показники перевищували дані щодо європейської частини Росії, де в індивідуальну власність закріпили землю 24 % селян, а виділилися на «хутори» — 10,3 %.

Активно діяв Селянський земельний банк, який у 1906—1916 рр. продав українським селянам 596,4 тис. десятин землі, переважно поміщицької. Станом на 1911 р. 42,4 % усієї проданої через банк землі припадало на шість губерній Лівобережжя та Півдня України.

Здійснюючи земельну реформу, уряд заохочував переселення селян до малоосвоєних районів Сибіру, Казахстану, Північного Кавказу, Середньої Азії та Далекого Сходу. Протягом 1906—1912 рр. із Наддніпрянщини виїхало майже 1 млн осіб. Це становило близько половини всіх переселенців із європейської частини імперії. Щоправда, із часом майже чверть із них повернулися додому. У той самий час на Південь і Схід, де на промислових підприємствах виникла потреба в робочих руках, переселялися російські селяни, що ставали тут робітниками.

Однак земельна реформа П. Столипіна не ліквідувала соціальної напруженості на селі, яка ще більше загострилася. До старої ворожнечі між селянами й поміщиками додалося протистояння між заможним і бідним селянством. Економічні наслідки реформи були більш вагомими: значно збільшилося виробництво товарного зерна, було освоєно

нові території на сході країни, через розорення частини селян з'явилося більше робочої сили для промисловості. Протягом 1910—1913 рр. посівні площі в Наддніпрянщині збільшилися на 900 тис. десятин і досягли 22,9 млн десятин. У 1913 р. було зібрано найбільший урожай зернових — 1200 млн пудів. Третина всієї продукції сільського господарства вивозилася за кордон. Частка України в загальноімперському експорті зерна перевищила 40 % (250—300 млн пудів щорічно).

Завершити реформу П. Столипін не встиг. 1 вересня 1911 р. його було смертельно поранено в оперному театрі Києва агентом охранки та есером Д. Богровим. Поховали реформатора за його заповітом у Києво-Печерській лаврі.

2 **Українські політичні партії в 1907—1914 рр.** Переслідування учасників революції 1905—1907 рр., що розпочалися після її поразки, призвели майже до повного розгрому українських політичних партій. Так, якщо на червень 1907 р. УСДРП мала близько 3 тис. членів, то вже через кілька місяців її кількість зменшилася в десятки разів. У 1908—1909 рр. єдиною ознакою існування партії була легальна газета «Слово», що виходила в Києві.

Починаючи з 1908 р. лідери партії, які не були заарештовані або змогли емігрувати, намагалися відновити діяльність УСДРП. Результатом цього стало створення Організаційного комітету українських соціал-демократів вищих навчальних закладів та Київської робітничої організації. Улітку 1909 р. представники відновлених місцевих організацій зібралися на нараду у Львові. Однак через розбіжності в поглядах УСДРП відновлено не було. Невдало завершилася також спроба приєднатися до РСДРП через різні погляди у ставленні до національного питання.

Після цих невдач більшість провідників УСДРП, радикально змінивши погляди, перейшла на націоналістичні позиції. До них приєдналися й деякі лідери УСДС (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та інші). У 1911 р. у Львові на нараді УСДРП одна частина лідерів українських соціал-демократів висловилася за те, що українцям у своїй боротьбі необхідно спиратися на власні сили, а друга — виступала за необхідність підтримки з боку Австро-Угорщини. Зрештою ці суперечки спричинили виникнення двох окремих організацій — **Українського інформаційного комітету** та **Молодоукраїнської партії**. Проте остання так і не почала роботу. Український інформаційний комітет у 1912—1914 рр. здійснював активну діяльність, інформуючи європейську громадськість про українські справи. Його представники працювали у Великій Британії, Франції, Австро-Угорщині та інших державах.

У той час як провідники УСДРП, що були в еміграції, ставали на самостійницькі позиції, діячі партії, які залишалися в Російській імперії, продовжували діяльність, сповідуючи федеративні погляди. Вони організували видання українських суспільно-політичних журналів у Москві — «Українське життя» та Києві — «Дзвін».

Журнал «Українське життя», що виходив із 1912 р., був єдиним, хоч і російськомовним виданням, яке висвітлювало становище українців у Російській імперії, висловлювало їхні прагнення та потреби. Статті до нього писали провідні діячі українського руху. Журнал вважався офіційним друкованим органом УСДРП. Редагував його С. Петлюра. На основі матеріалу, зібраного редакцією журналу, П. Стеблинський та О. Лотоцький у 1914 р. видали книгу «Українське питання», де виклали всі вимоги українства.

Після поразки революції Українська демократично-радикальна партія (УДРП), що дотримувалася ліберально-демократичних поглядів, припинила свою діяльність. Така доля партії була обумовлена тим, що вона, орієнтуючись на легальні методи роботи, в умовах післяреволюційних переслідувань, за відсутності власної думської фракції, діяти не змогла. У цій ситуації члени ради УДРП Б. Грінченко, С. Єфремов, Є. Чикаленко та інші вирішили на основі місцевих партійних осередків відновити колишню Загальноукраїнську безпартійну організацію. На з'їзді УДРП у 1908 р. ідею підтримали та назвали нову організацію, за пропозицією О. Лотоцького, **Товариством українських поступовців (ТУП).** Поступовці виступали за перетворення Російської імперії на федеративну державу, надання Україні автономії, упровадження української мови в школах, створення українознавчих кафедр у Київському та Новоросійському університетах. Свої задуми вони намагалися реалізувати за підтримки російських ліберальних партій, що мали своє представництво в Думі. У 1911—1913 рр. ТУП використовувала загальноросійські з'їзди земств, учителів із питань організації народної освіти для проведення через них заяв про необхідність запровадження в школах Наддніпрянщини навчання українською мовою.

У квітні 1912 р. на з'їзді ТУП було затверджено українську платформу, що містила вимоги:

- запровадження навчання в школах українською мовою;
- викладання української мови, літератури та історії як окремих предметів у середніх та вищих навчальних закладах;
- використання української мови в судочинстві, церкві та громадських організаціях;
- скасування заборон на ввезення з-за кордону літератури, виданої українською мовою.

Борис Грінченко

Сергій Єфремов

Євген Чикаленко

Для популяризації української платформи ТУП використовувала журнал «Українське життя» та уклала угоду з російською Партією конституційних демократів (кадетів), які мали представляти їх у Думі.

3 **Загальноросійські політичні партії та український рух.** У Наддніпрянській Україні діяли осередки загальноросійських політичних партій. Усі вони мали власні позиції щодо національних прав українців. Представники партій російських лібералів, кадети та октябристи, виступаючи за єдність Російської держави, були категорично проти права українців на самовизначення й національно-територіальну автономію. Однак вони вважали, що будь-які репресії щодо національних рухів ведуть лише до їх зміцнення, що всім народам необхідно надати демократичні права і національно-культурну автономію — право навчатися рідною мовою, використовувати її в суді та церкві, розвивати власну культуру тощо.

Праві чорносотенні організації «Союз руського народу», «Союз Михаїла Архангела», «Клуб руських націоналістів» та інші категорично заперечували саме існування українців, а український рух вважали «німецькою інтригою», вигаданою для ослаблення Російської імперії.

Суттєво різнилися погляди на український рух серед партій соціалістичного спрямування. Представники фракції меншовиків Російської соціал-демократичної партії не заперечували права українців на національно-культурну автономію. Проте, на їхню думку, будь-які національні рухи послаблювали єдиний революційний фронт проти царизму, а демократичні свободи та соціалістичні перетворення є достатніми для задоволення національних потреб українців.

Прибічники більшовиків у складі РСДРП у своєму ставленні до українського питання спочатку не відрізнялися від меншовиків. Однак напередодні Першої світової війни, коли національне питання стало набувати особливої ваги у світовій політиці, лідер більшовиків В. Ленін виступав за безумовну підтримку права України на самовизначення. Це він вважав доцільним на етапі боротьби проти царизму та здійснення демократичних перетворень. Однак у наступний період соціалістичної революції національні рухи

й національні утворення, на його думку, ставали перешкодою в боротьбі за встановлення світової пролетарської республіки.

Партія соціалістів-революціонерів (есерів) була єдиною загальноросійською партією, яка беззастережно підтримувала право українців на національно-територіальну автономію. Есери були прибічниками перетворення Російської імперії на федеративну республіку та надання права національного самовизначення всім народам.

4 **Український національно-культурний рух.** Політика, здійснювана російською владою в Наддніпрянщині, призвела до погіршення умов розвитку українського національно-культурного руху. У ній набували поширення прояви **великодержавного шовінізму.**

У 1908 р. в Києві розпочав діяльність «Клуб руських націоналістів». За підтримки російської влади згодом його відділи з'явилися в десятках міст і містечок Наддніпрянщини. Метою своєї діяльності «Клуб» вважав «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні».

Циркуляр міністра освіти 1906 р., який дозволяв шкільним учителям використовувати українську мову для тлумачення окремих незрозумілих учням слів, було скасовано. Закривалися українські друковані видання. У 1907 р. з 18 українських видань у Наддніпрянщині залишилося лише дев'ять. У наступні роки їх кількість зменшилася. Цензурні обмеження поширювалися на українські театральні вистави.

У цей період будь-якими методами обмежувалася діяльність «Просвіт». Незважаючи на виключно культурницький напрям роботи, вони постійно зазнавали переслідувань із боку влади. Їхня робота припинялася постійними перереєстраціями. 20 січня 1910 р. з'явився урядовий циркуляр, що забороняв реєструвати будь-які українські та єврейські товариства незалежно від поставленої ними мети. У ньому підкреслювалося, що об'єднання на основі національних інтересів призводить до посилення національної відокремленості та може викликати небажані для Російської імперії наслідки. У той самий час цей документ мав для українців один позитивний момент. Він уперше визнав їх окремою нацією, відмінною від росіян. Через урядові обмеження в 1914 р. в Наддніпрянщині залишалася лише одна «Просвіта» в Катеринославі.

Великодержавний шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму, що проповідує національну винятковість, зверхність однієї нації над усіма іншими, розпалює національну ворожнечу й нетерпимість. Термін походить від імені Н. Шовена, героя комедії французьких авторів братів І. та Т. Коп'яр «Трикольорова кокарда», який «відзначився» під час єгипетського походу 1798—1801 рр. своїм людиноненависницьким ставленням до арабського населення.

О. Лотоцький про розвиток українського руху в Наддніпрянщині після революції 1905—1907 рр.

По першій революції Україна не зазнала жодних змін у своєму політичному становищі. Утворення українських політичних організацій нищилося правом адміністративної реєстрації. Можливість утворення певного національного тіла бодай у парламенті російському відпала з виданням закону 3 червня 1907 р., що закрив доступ до Думи демократичних елементів України… Українська мова так і залишилася на своєму традиційному становищі «ізгоя» — у школі, в адміністрації, у суді та навіть у громадській книгозбірці…

Почалася боротьба з українством і в першу чергу з українською мовою на всьому приступному фронті. Заборонялися «Просвіти», клуби, не дозволялося друкувати українські оповістки, співати українські пісні не лише на концертах, але й просто на вулицях по селах; українським кобзарям заборонялося співати по ярмарках, школярам не вільно було співати колядок; учителі одбирали в школярів Євангелія в українській мові та інше.

? **1.** Які факти наводить автор джерела? **2.** Які висновки можна зробити на підставі цих фактів про політику російської влади стосовно українського руху в післяреволюційний період?

Урядові обмеження поширилися навіть на проведення заходів у зв'язку з 50-річчям смерті Т. Шевченка в 1911 р. Було заборонено збирати кошти на спорудження пам'ятника поету та проведення вечорів пам'яті. Вживання назв «Україна» та «український народ» влада заборонила. Повні видання «Кобзаря» Т. Шевченка конфіскували й не дозволили здійснити панахиду по великому поету.

5 Українське питання в III та IV Державних думах. Запроваджені 3 червня 1907 р. зміни у виборчий закон призвели до значних змін й у складі Державної думи. У III Державній думі, що працювала **1 листопада 1907 — 9 червня 1912 р.**, переважали великі землевласники й консервативно налаштовані депутати. Із 442 депутатів дев'ять українських губерній представляли 95 депутатів. Української думської громади в її складі створено не було.

Уперше за історію існування Державної думи українське питання розглядалося 29 березня 1908 р. Це був законопроект про запровадження в початкових школах української мови, за яким передбачалося з 1908—1909 навчального року в районах етнічного розселення українців увести її вивчення та забезпечити необхідними посібниками. При цьому вивчення російської мови залишалося обов'язковим. Однак законопроект було розглянуто лише частково, а потім передано до комісії з питань народної освіти, де він і загубився. Останню крапку в цьому питанні поставили в жовтні 1910 р., коли після тривалих обговорень

і наступного голосування використання української мови в початковій школі було заборонено.

Удруге українське питання порушили в грудні 1909 р. під час розгляду законопроекту про використання рідної мови в місцевих судах. Українські ультраправі депутати О. Бобринський та В. Шульгін, що відрізнялися вкрай шовіністичними поглядами, навіть організували «виступ від народу», запевняючи, що «вони, українці, самі не хотіли української мови в судочинстві». За результатами голосування українській мові було закрито доступ і в суди.

Дещо інакше ставилися до українського питання в IV Державній думі (**15 листопада 1912 — 6 жовтня 1917 р.**). Із 442 депутатів дев'ять губерній Наддніпрянщини представляли 96 депутатів. Під час передвиборчої кампанії лідери ТУП уклали угоду з кадетами, які мали захищати в Думі права українців. За два роки роботи Думи до початку Першої світової війни українське питання в ній поставало двічі. У червні 1913 р. фракції кадетів і трудовиків звернулися із запитом до уряду про переслідування в Наддніпрянщині українських громадських організацій. Під час обговорення цього питання в Думі проблеми українства були широко висвітлені. На захист українців виступили кадети (П. Мілюков), трудовики (В. Дзюбинський), соціал-демократи (Г. Петровський). Це викликало обурення депутатів правої більшості, що підтримували урядову політику.

Наступного разу українське питання постало в 1914 р. з приводу урядових заборон відзначати 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. У день народження поета фракції трудовиків, кадетів, октябристів, а згодом і соціал-демократів внесли запит, де звинуватили міністра внутрішніх справ у тому, що забороною відзначати ювілей Т. Шевченка він перевищив свої повноваження. Як і раніше, обговорення цього питання вийшло за межі згаданої події та сприяло привернення уваги громадськості до порушення прав українців.

Мендель Бейліс

6 **Справа Бейліса.** Із метою відволікти населення від боротьби проти самодержавства царський уряд намагався поширити на українські землі антисемітські настрої. У роки революції російські чорносотенні організації вчинили єврейські погроми, причому поліція трималася осторонь цих подій.

Навесні **1911 р.** в одному з київських ярів було знайдено тіло 13-річного школяра Андрія Ющинського. І хоча поліція викрила вбивць, члени російських

чорносотенних організацій почали поширювати чутки, ніби це зробили євреї з ритуальною метою. За підозрою у скоєнні злочину заарештували працівника цегельні Менделя Бейліса, батька п'ятьох дітей. Розпочавши судовий процес, самодержавство намагалося спровокувати єврейські погроми. Справа Бейліса тривала майже два роки і завершилася великим судовим процесом у Києві. На захист М. Бейліса виступила українська та російська демократична громадськість. Гнівний протест проти провокацій царизму висловили М. Грушевський, А. Шептицький, С. Єфремов, В. Короленко. Суд присяжних виправдав М. Бейліса.

Висновки. Столипінська аграрна реформа мала розв'язати земельну проблему та перешкодити спалаху нової революції. Цієї мети було досягнуто лише частково: деякі соціальні суперечності реформа розв'язала, однак спричинила появу нових.

- Українські політичні партії в умовах післяреволюційної реакції змушені були згорнути свою діяльність або шукати нові форми роботи.
- У післяреволюційний період умови для розвитку українського національно-культурного руху були несприятливими: розгорталися переслідування української культури, закривалися українські громадські установи тощо.
- У III та IV Державних думах обговорення українських питань, хоча й безрезультатні, сприяли привернення уваги громадськості Російської імперії до проблем українства.

Запитання та завдання

1. Коли розпочалася земельна реформа П. Столипіна? **2.** На з'їзді якої української партії в 1908 р. утворили ТУП? **3.** Яка загальноросійська політична партія беззастережно підтримувала право українців на національно-територіальну автономію? **4.** Що таке великодержавний шовінізм? **5.** Скільки «Просвіт» діяло в Наддніпрянщині в 1914 р.? **6.** Які українські питання обговорювалися в IV Державній думі?

7. Як Столипінська аграрна реформа вплинула на розвиток сільського господарства Наддніпрянщини? **8.** Охарактеризуйте діяльність українських політичних партій у 1907—1914 рр. **9.** Яким було ставлення загальноукраїнських політичних партій до проблем українців? **10.** Визначте характерні риси розвитку українського національно-культурного руху. **11.** Як відбувався розгляд українських питань у III та IV Державних думах?

12. Охарактеризуйте Столипінську аграрну реформу за планом: 1) причини здійснення; 2) мета; 3) складові; 4) особливості проведення на українських землях; 5) результати.

13. Чому справа Бейліса набула широкого розголосу в тогочасному суспільстві? Підготуйте есе за цим питанням.

Практичне заняття. Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини

1. Які українські партії існували в Наддніпрянській Україні? **2.** Яку мету проголошували українські партії Наддніпрянщини?

Мета: підбити підсумки і закріпити вивчений матеріал.

Завдання для підготовки до практичного заняття: повторити матеріал підручника (§ 23—26); скласти презентацію з 5—6 слайдів «Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини».

Хід заняття

1. Обговоріть у групах підготовлені презентації та складіть узагальнюючу таблицю.

Течії	Націоналістична	Соціалістична	Ліберально-демократична
Партії, які представляли течії			
Мета боротьби			
Основні засоби			

2. Поясніть, чому прагнення автономії було панівним напрямком в українському русі в Наддніпрянській Україні.
3. Прочитайте уривки із джерел, які відображають процес змін програмових положень Революційної української партії (РУП) та її наступниці Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Поясніть, як змінювалися програмові положення щодо державного статусу України. Про що свідчили ці зміни? Чим вони були зумовлені?
   1) **«Самостійна Україна», 1900 р.:** «Одна-єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від Сяну аж по Кавказ»»; «Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і побіда — се доля борців за народну справу».
   2) **1902 р.:** «...ідеалом партії є вільна, самостійна Україна з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм».
   3) **1903 р.:** «...Світогляд "Самостійної України" не є тепер типовим для нашої партії»; «національне питання вигадала буржуазія,

щоб затемнювати самосвідомість пролетаріату»; «РУП перейшла на загальні засади марксизму, вимагаючи національної автономії України».

4) **1904 р.:** «“Самостійна Україна” була теоретичною помилкою».
5) **1905 р.:** «Гасло “Самостійна Україна” РУП хутко змінила на “автономію” й прийняла назву УСДРП».

4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Узагальнення знань за розділом VI

1. Складіть перелік подій з історії Наддніпрянської України початку XX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: русифікація, індустріалізація, концентрація виробництва, монополізація економіки, кооператив, пролетар, ради робітничих депутатів, чорносотенці, великодержавний шовінізм, відруб, хутір, страйк, політизація українського національного руху, Столипінська аграрна реформа, автономізм.
3. Виконайте завдання за історичною картою: 1) визначте державну належність українських земель на початку XX ст.; покажіть, у складі яких держав перебували регіони українських земель; 2) покажіть, якою була господарська спеціалізація українських земель у цей період; 3) покажіть найбільші місця виступів робітників, селян і військових на українських землях у роки революції 1905—1907 рр.; 4) покажіть місця, пов’язані з розгортанням українського національного руху в Наддніпрянській Україні.
4. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок у розвиток українських земель початку XX ст.?
5. Опишіть основні прояви індустріалізації й модернізації суспільного життя в тогочасній Наддніпрянській Україні.
6. Наведіть факти політизації тогочасного українського суспільства і національно-визвольного руху.
7. Визначте та охарактеризуйте особливості, прояви та здобутки українського національного руху в Наддніпрянській Україні на початку XX ст.
8. Якою була роль революції 1905—1907 рр. в розгортанні українського руху в Російській імперії?
9. Чому в період 1907—1914 рр. українство в Російській імперії зазнало нових обмежень?
10. Чому більшість українських політичних партій Наддніпрянської України виступали за автономію України у складі Росії?

i Тестові завдання онлайн

РОЗДІЛ VII. **ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ на початку XX ст.**

§ 27. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель на початку XX ст.

1. Якими були основні тенденції економічного розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.? **2.** Назвіть основні відмінності розвитку промисловості західно- і східноукраїнських земель. **3.** Чим була зумовлена та які основні наслідки мала еміграція українців?

1 **Промисловий розвиток.** Розвиток промисловості західноукраїнських земель гальмували штучні процеси з боку метрополії. Понад 94 % промислових підприємств Галичини мали кустарно-ремісничий характер. У Галичині діяло лише 5,5 % парових двигунів усієї Австро-Угорської імперії. Великих підприємств налічувалося лише 220. Основними галузями промисловості Галичини залишалися нафтова, соляна, лісорубна.

Напередодні Першої світової війни видобуток нафти випереджав інші галузі промисловості Галичини. На початку XX ст. на цей регіон припадало 5 % світового видобутку нафти. На нафтопромислах працювало близько 6 тис. робітників. У середньому на місяць робітник отримував 100 крон. Це становило дворічний дохід галицького селянина.

Австро-угорська влада не заохочувала переробку нафти на місцях. Вивізне мито на нерепереблену нафту було нижче, ніж на перероблену. Це призвело до того, що на місці перероблялася лише третина видобутої нафти, а понад 40 % у сирому вигляді вивозилася в центральні австрійські землі для подальшої переробки.

Окрім нафторозробок, Галичина мала монополію на видобуток озокериту — ґрунтового воску. Його використовували для виготовлення церковних свічок, у бджільництві тощо. Проте через виснаження більшості верхніх озокеритових родовищ його видобуток стрімко скорочувався. Крім нафти та озокериту, існували невеликі копальні бурого вугілля, який використовували на місцевих залізницях.

У Галичині та Закарпатті також були значними поклади солі. Копальні у Величці (біля Кракова), Калуші, Стебнику, Солотвині забезпечували сіллю майже всю імперію. Другим після нафти багатством краю був ліс. Починаючи з XX ст. щороку тут вироблялося близько 10 млн $м^3$ деревини. Проте масове вирубування лісу лише в Галичині в 1912 р. призвело до скорочування площі лісів більше ніж на 1100 га.

Отже, на початку XX ст. для здійснення індустріалізації краю існували об'єктивні причини: значні природні багатства, надлишок робочої сили, кваліфіковані спеціалісти, розвинена мережа комунікацій — залізниці (понад 4 тис. км), зв'язок, місткий внутрішній ринок. Бракувало тільки капіталовкладень у промисловість.

Нарешті Галичиною, а особливо найприбутковішими галузями промисловості краю — нафтодобувною та лісообробною — зацікавився іноземний капітал. Із кінця XIX ст. поступово зростала й обробна промисловість. В основному це були філії великих австрійських, німецьких, італійських монополій, таких як «Сіменс», ФІАТ та інші.

Однак незважаючи на позитивні зрушення в розвитку промисловості, західноукраїнські землі залишалися найменш розвиненими регіонами Австро-Угорщини. Близько 90 % експорту становила сировина. Безробіття, злидні змушували людей емігрувати.

2 **Сільське господарство.** На західноукраїнських землях у сільському господарстві працювало близько 80—90 % населення. Провідні позиції в землекористуванні зберігали поміщицькі господарства. Так, у 1902 р. в Галичині існувало 3 493 поміщицькі родини, що володіли 57 % землі. Через пристосування поміщицьких господарств до ринкових умов їх кількість скоротилася. Близько 80 % західноукраїнського селянства становила біднота і лише 8 % — заможні господарі. Характерною рисою землеволодіння селян було збільшення кількості господарств унаслідок їх дроблення, що супроводжувалося постійним зменшенням земельних наділів.

На початку XX ст. в Галичині поміщики почали створювати багатогалузеві маєтки — промислово-рільничі господарства, де діяли промислові підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Заможні селяни створювали господарства фермерського типу. Завдяки запровадженню нових досягнень агрономії та сільськогосподарської техніки валовий збір і середня врожайність культур поступово зростали.

Проте незважаючи на позитивні тенденції, у краї й надалі не вистачало свого хліба, його доводилося завозити з Угорщини. Значно краще було розвинене тваринництво, яким більше займалися селяни (91 % поголів'я). Експорт худоби став одним із головних джерел прибутку населення краю. У Закарпатті традиційно розвивалося виноградарство.

Малоземелля та інші соціальні проблеми продовжували відігравати провідну роль у збільшенні трудової еміграції українців до Північної Америки. Тільки протягом 1900—1910 рр. з Галичини і Буковини виїхало понад 300 тис. селян. Закарпаття в 1905—1914 рр. залишили понад 400 тис. осіб.

Заготівля лісу. Початок XX ст.

Засновники «Крайового союзу ревізійного»

Сільське господарство західноукраїнських земель було малоефективним, розвивалося на екстенсивній основі та працювало лише на забезпечення власних потреб. Товарне виробництво розвивалося дуже повільно.

Кооперативний рух. Важливою та ефективною формою протидії іноземному капіталу та місцевим лихварям і загальному зубожінню селянства став **кооперативний рух.** Його розгортанню в Галичині сприяла діяльність кооперативних спілок — «Крайового союзу кредитового», «Крайового молочарського союзу» та інших. Важливе значення для зміцнення кооперативного руху мав Освітньо-економічний конгрес, що був проведений у 1909 р. у Львові товариством «Просвіта». На конгресі представники кооперативного руху з Галичини й Буковини визначили основні ідейно-організаційні засади подальшої кооперативної співпраці.

Головним організаційним і координуючим центром українських кооперативів у Галичині був «Крайовий союз ревізійний», заснований у 1904 р. У 1914 р. він об'єднував 609 кооперативів. Майже 100 кооперативів діяли в «Руському ревізійному союзі»; кілька сотень українських кооперативів не входили до цих союзів. У Буковині в цей період діяло близько 150 селянських кас, що об'єднувалися в кооперативну спілку «Селянська каса» (1903 р.). У Закарпатті кооперативний рух був розвинений менше, а існуючі кредитові спілки входили до угорських кооперативних спілок.

Загалом на 1913 р. у Галичині діяло 1300 кооперативів, приблизно 200 — у Буковині й кілька в Закарпатті. Працювали також польські й угорські кооперативні об'єднання. Кооперативи, скуповуючи у своїх членів сільськогосподарську продукцію та постачаючи їм добрива, сільськогосподарську техніку, насіння тощо, сприяли занепаду патріархального укладу селянських господарств, їхньому залученню до ринкових відносин.

Висновки. На західноукраїнських землях активно розвивалися лише ті галузі, які мали сировинний характер, — нафтова, озекеритна, лісопильна, борошномельна, соледобувна. На початку XX ст. на Галичину загалом припадало 4—5 % світового видобутку нафти.

Для цього періоду було характерне інтенсивне проникнення іноземного капіталу (австрійського, німецького, англійського, американського, французького, бельгійського), який майже повністю контролював промисловість краю та по-хижацьки експлуатував його природні багатства.

Західноукраїнські землі поступово перетворювалися на ринок збуту для підприємств більш розвинених регіонів Австро-Угорщини.

Злиденне становище більшої частини населення стимулювало трудову еміграцію.

Запитання та завдання

1. Яка галузь промисловості західноукраїнських земель була найбільш розвиненою?

2. Які галузі промисловості західноукраїнських земель були привабливими для іноземного капіталу? **3.** Які нові риси в розвитку сільського господарства з'явилися на початку XX ст.? **4.** Яка галузь сільськогосподарського виробництва західноукраїнських земель давала товарну продукцію для експорту? **5.** Скільки українців емігрувало із західноукраїнських земель на початку XX ст.? **6.** Яка організація здійснювала координацію українського кооперативного руху в Галичині?

7. Якими були основні тенденції економічного розвитку західноукраїнських земель на початку XX ст.? **8.** Які причини зумовили дуже повільний розвиток сільського господарства на західноукраїнських землях? **9.** Чому економіку західноукраїнських земель характеризують як колоніальну?

10. Визначте чинники, які сприяли економічному розвитку краю та які гальмували його.

11. Чому за сприятливих економічних умов розвиток західноукраїнських земель був дуже повільним? **12.** Обговоріть у групах, як впливала на розвиток регіону масова трудова еміграція українців.

§ 28—29. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях на початку XX ст.

1. Якими були основні течії суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.? **2.** Як розгортався український національний рух на західноукраїнських землях у цей період? **3.** Як утворилися українські політичні партії в Галичині?

1 Особливості розвитку українського руху в Галичині на початку XX ст.

В Австро-Угорській імперії на початку XX ст. значно активізувалося суспільно-політичне життя. Для Галичини основним залишалося польсько-українське протистояння. Діячі польського руху, що вели боротьбу за відродження своєї державності, фактично ігнорували права українців. Однак на початку XX ст. залишати поза увагою український рух у Галичині вже було неможливо. Завдяки діяльності українських політичних партій, громадських організацій, культурно-освітніх товариств тощо із пригнобленої безправної селянської маси сформувалося свідоме щодо своїх політичних інтересів українство. Це змінило співвідношення сил між поляками та українцями в Галичині. Хоча перші й надалі утримували владу в краї, українці значно перевищували їх своєю свідомістю та згуртованістю. Так, українські діячі розгорнули боротьбу за здобуття нових політичних прав для українців. Її основними формами були передвиборча агітація, демонстрації, сутички з поліцією, народні віче, парламентська діяльність тощо. Одночасно тривала робота з організації українського національного життя: стабільно діяла мережа освітніх культурних, наукових установ, кооперативів тощо.

Вагомі здобутки українського руху в Галичині у відстоюванні своїх національних інтересів, досягнуті наприкінці XIX — на початку XX ст., свідчили про набуття ним загальноукраїнського характеру. Унаслідок цього тогочасні українські діячі вважали Галичину «українським П'ємонтом».

На початку XX ст. українсько-польські відносини в Галичині загострилися. Протистояння викликало перш за все селянське питання, боротьба за університет, проведення виборчої реформи та надання українським землям автономії у складі Австро-Угорщини.

Зі статті М. Грушевського «Український П'ємонт» у журналі «Український вісник» від 28 травня 1906 р.

У міру того, як національний український рух у Галичині міцнів і зі стадії наївного романтизму переходив до вирішення завдань культурного, соціального і політичного розвитку народу, літературна і громадська українська діяльність, що велась у ній місцевими й українськими силами Росії, набуває все більше значення для всіх українських земель. В останнє десятиліття XIX ст. Галичина, незважаючи на власні досить важкі умови національного і економічного існування, стає центром українського руху і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювалися і вдосконалювалися засоби національного, культурного та політико-громадського відродження українського народу.

? **1.** Пригадайте, що таке П'ємонт. Яку роль він відіграв в італійському національному відродженні? **2.** У чому, на думку М. Грушевського, полягають можливості Галичини відіграти роль «українського П'ємонту»?

2 **Активізація українського руху в Галичині на початку XX ст.** У 1900 р. українські громадські діячі провели в Галичині й Буковині численні **народні віча** під гаслами поділу Галичини на польську та українську частини і приєднання до останньої українських земель Буковини. Так, на студентському вічі у Львові 14 липня 1900 р. тодішній студент, а згодом визначний громадський діяч **Лонгін Цегельський** виголосив програмову заяву: «Створити свою власну незалежну самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом...». Прагнучи досягти підтримки цієї ідеї, українські громадські діячі йшли до сіл. Допомагаючи українським селянам боротися за свої права, вони водночас сприяли усвідомленню ними необхідності бути господарями на власній землі.

Лонгін Цегельський (праворуч)

У 1902 р. селяни, яких підтримали активісти Русько-української радикальної партії (РУРП) та Української національної демократичної партії (УНДП), розпочали масовий **селянський страйк** у великих маєтках Східної Галичини, вимагаючи підвищення платні та впорядкування процесу еміграції. Страйк охопив близько 200 тис. селян і сільськогосподарських робітників. Керували ним місцеві осередки українських партій. Завдяки цьому страйк водночас набув характеру соціального й національного протесту. Налякані польські поміщики намагалися забезпечити підтримку польської громадськості Галичини поширенням націоналістичних закликів. Проте страйкарі, незважаючи на ці заклики та сотні арештів, трималися. Зрештою поміщики задовольнили більшість вимог селянства.

Адам Коцко

3 **Боротьба за український університет.** Боротьба за український університет стала важливим питанням для Галичини. Австрійська влада в 1871 р. дозволила замінити у Львівському університеті німецьку мову викладання на польську або українську. Оскільки рішення про це приймали викладачі університету, більшість із яких становили поляки, то цей навчальний заклад перейшов на польську мову викладання. Протести студентів-українців та української громадськості ігнорувалися.

За підтримки українських політичних партій краю студенти розгорнули боротьбу за створення у Львові українського університету. 8 жовтня 1901 р.

відбулося академічне віче, на якому поряд зі студентами, що висували цю вимогу, був присутній М. Грушевський. Це віче започаткувало серію політичних демонстрацій на підтримку українського університету. Справа набула розголосу. Голова УНДП, посол австрійського парламенту Ю. Романчук 19 листопада 1901 р. вніс на розгляд палати депутатів пропозицію щодо заснування у Львові українського університету. Одночасно із цим близько 440 студентів-українців оголосили бойкот Львівському університету, подали заяви на вихід із нього та поїхали продовжувати навчання до Відня, Праги й Кракова. Ці події привернули увагу громадськості краю до проблеми університету. Проте поляки не бажали поступатися українцям. Міська рада Львова навіть закликала польську молодь силою не допустити заснування українського університету. Польські студенти створювали «боївки», які нападали на студентів-українців. Останні у відповідь організовували власну самооборону. У липні 1910 р. під час збройної сутички загинув один із лідерів українського студентського руху **Адам Коцко.**

Віденський уряд, намагаючись розв'язати конфлікт у Галичині, у 1912 р. надіслав інструкції до адміністрації краю, вимагаючи не допускати різного ставлення до поляків та українців. Значно збільшувалися грошові витрати на культурні й господарські потреби українців Галичини. Уряд зобов'язувався запровадити українську мову в навчальний процес Львівського університету та діяльність державних установ краю. До 1916 р. у Львові для українців мав бути збудований окремий університет.

4 **Боротьба за загальне виборче право та реформу крайового статуту.** Галицькі народовці закликали українців краю вести боротьбу за введення загального виборчого права. Завдяки цьому вони змогли б здобути представництво в австрійському парламенті та крайовому сеймі, відповідне до своєї кількості у складі населення. 22 січня 1906 р. австрійський імператор Франц Йосиф зустрівся з делегацією, очолюваною галицьким греко-католицьким митрополитом Андрієм Шептицьким. Учасники делегації звернулися до нього з проханням про зміни

у виборчому законодавстві для населення краю. На підтримку цих вимог у Львові 2 лютого 1906 р. відбулося народне віче, у якому взяли участь близько 50 тис. осіб.

У січні **1907 р.** австрійська влада здійснила реформу системи виборів до парламенту держави, згідно з якою в країні вперше запроваджувалося загальне й рівне виборче право. У результаті реформи на виборах у травні 1907 р. українці збільшили своє представництво в австрійському парламенті до 27 депутатів від Галичини і п'яти депутатів від Буковини. Однак польська адміністрація краю постійно переслідувала український рух у Галичині, різними способами перешкоджала українцям здійснювати своє волевиявлення на виборах. У 1908 р. під час виборів до Галицького крайового сейму за її сприяння здійснювалися махінації з виборчими округами, підтасовка бюлетенів у день виборів і розправи над виборцями-українцями.

У Галицькому сеймі українські депутати вели наполегливу боротьбу парламентськими методами (подання, запити, петиції, переговори тощо) за права українців краю. Австрійська влада не бажала загострення конфлікту з українцями в Галичині, особливо в умовах наближення війни, і змусила поляків піти на поступки. 14 лютого 1914 р. Галицький сейм прийняв законопроект про реформу крайового статуту. За нею галицькі українці збільшили своє представництво до 62 місць, тобто 27 %. Це порушувало монополію поляків на владу в Галичині та відкривало для українського руху перспективи для подальшої боротьби за поділ краю на польську й українську частини. Однак реформу сейму так і не було здійснено через початок Першої світової війни.

5 **Діяльність організацій «Сокіл» і «Січ».** Галицькі народовці стали організовувати товариства для пробудження національної свідомості й національно-патріотичного виховання молоді. У 1894 р. на загальних зборах у Львові було створено перше українське фізкультурно-спортивне та протипожежне товариство **«Сокіл»**. Завданнями товариства були фізичне вдосконалення його членів і проведення культурно-просвітницьких заходів із метою виховання почуття національної єдності. У 1914 р. в Галичині та Буковині діяли 974 осередки «Соколу», до яких входило близько 33 тис. осіб.

У 1900 р. в селі Завалля Снятинського повіту **Кирило Трильовський** заснував першу українську фізкультурно-спортивну організацію **«Січ»**. Згодом організації з такою назвою з'явилися в інших повітах Галичини й Буковини. У 1913 р. в Галичині діяло понад 900 первинних осередків «Січі», у яких було близько 80 тис. осіб. У роботі товариств

Кирило Трильовський

З'їзд учасників товариства «Сокіл». 1914 р.

Відзнака товариства «Сокіл»

наголошувалося на необхідності розвитку історичних традицій українського народу, сприянні патріотичному й фізичному вихованню української молоді. У 1912 р. організацію перейменували на «Український січовий союз».

У 1911 р. у Львові було утворено дитячо-молодіжну скаутську організацію **«Пласт»,** покликану виховувати українську молодь на морально-християнських засадах і розвивати почуття патріотизму.

Найбільш масовими виховними формами діяльності «Сокола», «Січі» та «Пласту» було проведення спільних сільських, повітових, крайових демонстрацій і спортивних змагань. У спортивному святі, що відбулося в 1914 р. у Львові, узяли участь близько 12 тис. членів цих трьох організацій.

6 **Ідея сепаратизму.** Напередодні Першої світової війни серед діячів українського руху Галичини набула поширення ідея використання можливих міжнародних воєнних конфліктів для здобуття незалежності України, або ідея **сепаратизму.**

Сепаратизм — прагнення відокремлення від держави якої-небудь області або регіону.

У грудні 1912 р. на спільному таємному засіданні політичних партій Галичини (РУРП, УНДП та УСДП) затвердили заяву, у якій ішлося, що «коли прийде до війни між Австрією і Росією, то все українське громадянство стане на боці Австрії проти Російської імперії як найбільшого ворога України». Подібне рішення ухвалив також II Всеукраїнський студентський з'їзд у Львові в липні 1913 р. Із цією ідеєю на з'їзді виступив **Дмитро Донцов.** Пізніше реферат його доповіді вийшов окремою брошурою «Сучасне політичне становище нації і наші завдання».

Із брошури Д. Донцова «Сучасне політичне становище нації і наші завдання»

Не буду розважувати тут… автономізму і сепаратизму, бо уважнюю це за річ другорядну. Тим самим полишаю на боці і питання «самостійності України». Бо актуальним є не гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією!.. Актуальним, більш реальним, більш конкретним і скоріше здійсненним є гасло відірвання від Росії, зірвання злуки з нею — політичний сепаратизм… Всяка поразка Росії, всяке відірвання хоч кавалка української території Австрією приведе до консолідації, до скріплення українського елементу в Австрії і в Росії, і наблизиться час остаточного визволення нашого краю.

? **1.** У чому Д. Донцов убачав зміст ідеї українського сепаратизму? **2.** Чому автор виступав за поразку Росії у війні з Австрією?

7 **Відродження Галицького москвофільства.** На початку XX ст. старорусинсько-москвофільський напрямок українського руху в Галичині зменшив свій вплив, незважаючи на досить розгалужену мережу громадських і культурно-освітніх установ москвофілів — Ставропігійний інститут, Народний дім, Товариство ім. Качковського, різноманітні фонди, училища, культурно-освітні заклади.

У 1900 р. галицькі москвофіли проголосили «новий курс», в основу якого була покладена ідея повного ототожнення з Росією. Вони заснували Російську народну партію, очолювану В. Дудикевичем, якій надавав велику грошову допомогу російський уряд. Одночасно вона підтримувалася місцевою польською аристократією, що намагалася розколоти український рух. У 1908 р. на Новослов'янському конгресі в Празі галицькі поляки домовилися з росіянами, що польська адміністрація в Галичині підтримуватиме місцевих москвофілів, щоб знищити український національний табір. Це польсько-московське порозуміння стало основою виборів до Галицького сейму в 1908 р. Москвофіли після 13-річної перерви провели до крайового сейму вісім своїх депутатів проти 12 українських. У відповідь на зловживання український студент Мирослав Січинський застрелив намісника Галичини Анджея Потоцького, який підтримав москвофілів.

i

Загострення відносин між українцями й поляками в краї призвело до втручання австрійської влади. Після того як польсько-український конфлікт було розв'язано, москвофіли опинилися осторонь боротьби. На виборах до Галицького сейму в 1913 р. вони не змогли отримати жодного депутатського мандата. Однак москвофіли зберігали досить вагомий вплив на суспільно-політичне життя Галичини. У 1914 р. мережа підпорядкованих їм установ налічувала 300 культурно-освітніх організацій і 106 кооперативів. Остаточно москвофіли дискредитували себе

співпрацею з Росією в роки російської окупації Галичини під час Першої світової війни (1914—1918 рр.)

8 **Український рух у Буковині та Закарпатті на початку XX ст.** Суспільно-політичне життя тогочасної Буковини значно пожвавилося. Надзвичайною політичною подією у краї стало утворення в 1903 р. в місцевому сеймі «Вільнодумного союзу». Його співзасновниками стали лідер українських народовців **Микола Василько**, лідер румунських націонал-демократів Аурел Ончул і лідер єврейської сіоністської партії Бенно Штраухер. Члени союзу прагнули по-новому розв'язати проблеми краю: вони заявили, що на перше місце висувають вимоги покращення соціально-економічного становища, розширення політичних прав, також задоволення національних потреб усіх народів, які населяють Буковину. У 1905 р. союз розпався через суперечності між його членами.

12 листопада 1905 р. буковинські народовці об'єдналися в «Національну раду русинів на Буковині», яку неофіційно називали національно-демократичною партією, підкреслюючи цим ідейну спільність із подібною партією в Галичині. Партія виступала за запровадження загального, рівного й прямого виборчого права, у сільському господарстві висувала завдання розвивати спілчанський рух, обґрунтовуючи національні потреби українців, визнавала таке саме право за іншими націями краю.

У червні 1907 р. від «Національної ради русинів на Буковині» відокремилося ліве крило й заснувало Радикальну партію. Визволення українського народу ця партія пов'язувала із широкими соціально-економічними перетвореннями та встановленням соціалізму. Майже одночасно в Буковині сформувалася Українська соціал-демократична партія, яка проповідувала ідеї марксизму, вимагала докорінних змін у суспільстві. Однак більшість гасел соціал-демократів були незрозумілі селянам, а робітників у краї було дуже мало.

У 1907 р. в Буковині відбулися вибори до австрійського парламенту за новим виборчим законом. У всіх українських виборчих округах перемогли кандидати «Національної ради русинів на Буковині». Уперше після 1848 р. буковинські українці обрали п'ятьох депутатів.

Дмитро Донцов

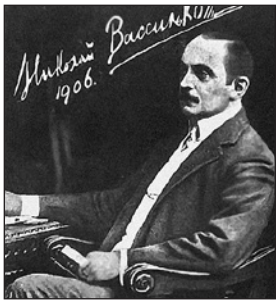

Микола Василько

Августин Волошин

У лютому 1910 р. вона об'єдналася зі створеним одним із лідерів народовців С. Смаль-Стоцьким товариством «Руська рада» (її називали також «мужицька партія») у нову партію під назвою «Руська рада». У 1912 р. вона розпалася. Колишні члени «Національної ради» оголосили про створення **Національно-демократичної партії**, а прибічники С. Смаль-Стоцького — **Української народної партії**. Однак до початку війни обидві партії остаточно не сформувалися.

У 1911 р. відбулися останні вибори до Буковинського крайового сейму. Із 17 обраних українських депутатів 15 були народовцями, по одному від радикалів і соціал-демократів. Москвофіли на виборах зазнали поразки.

На початку XX ст. в суспільно-політичному житті Закарпаття провідні позиції зберігав москвофільський напрямок. Однак у цей час зародилося й народовство. Молоді русинські діячі, які заснували його, шукали нові засоби для забезпечення виживання свого народу в умовах мадяризації. Переконавшись у безперспективності москвофільства, вони звинувачували його прибічників у занепаді русинського національного життя в краї. Вирішальним кроком стала відмова закарпатських народовців від використання російської мови та вибір ними як мови освіти й літератури народної мови.

Друкованим органом народовського руху в краї став тижневик «Наука», що виходив із 1897 р. Його головним редактором із 1903 р. був **Августин Волошин** (1874—1945), який згодом відіграв визначну роль в історії Закарпаття.

Розвиток народовства в краї відбувався під впливом і в тісній взаємодії з українським рухом Галичини.

Роль народовців на початку століття в суспільно-політичному житті Закарпаття була досить непомітною. Їх діяльність обмежувалася питаннями мови, літератури, історії й освіти. Вони не прагнули надання краю автономії або самоврядування, не виступали за його приєднання до решти українських земель. Головним завданням народовці вважали зберегти ті прояви національного життя, які в майбутньому сприятимуть відродженню Закарпаття.

Висновки. На початку XX ст. вагомі здобутки українського національного руху в Галичині перетворили її на «український П'ємонт».

- Унаслідок наполегливої боротьби українці Галичини, спираючись на свої політичні партії, змогли досягти певних результатів у боротьбі за український університет, загальне виборче право та реформу крайового статуту.

Вагомими були успіхи тогочасного українського руху в Буковині. У краї виникли українські політичні партії. У Закарпатті український національний рух залишався досить слабким.

Запитання та завдання

1. Коли відбувся масовий селянський страйк у Галичині? **2.** До яких заходів вдалися студенти-українці Львівського університету в 1902 р.? **3.** Хто очолював делегацію українців Галичини, яка в 1906 р. звернулася до імператора з проханням змінити в краї виборче законодавство? **4.** Що таке сепаратизм? **5.** Коли утворилася «Національна рада русинів на Буковині»? **6.** Назвіть друкований орган народовців Закарпаття на початку XX ст.

7. Охарактеризуйте особливості українського руху в Галичині на початку XX ст. **8.** Наведіть факти, що свідчать про залучення галицького селянства до політичної боротьби. **9.** Як відбувалася боротьба за український університет? Чому вона набула такої гостроти? **10.** Якими були здобутки галицьких українців у боротьбі за виборчу реформу в краї? **11.** Що таке ідея сепаратизму? Чим була зумовлена її поява? **12.** Охарактеризуйте розвиток українського руху в Буковині й Закарпатті.

13. Складіть розгорнутий план за темою «Здобутки українського національного руху на західноукраїнських землях на початку XX ст.».

14. Порівняйте суспільно-політичні рухи на українських землях та у світі на початку XX ст.

Практичне заняття. Вплив греко-католицької церкви на піднесення національної свідомості населення західноукраїнських земель

1. У яких українських регіонах була поширена греко-католицька церква на початку XX ст.? **2.** Яку роль відіграла греко-католицька церква в національному відродженні на західноукраїнських землях?

Мета: ознайомитися з постаттю митрополита А. Шептицького; визначити зміну ролі греко-католицької церкви в українському русі на західноукраїнських землях.

Завдання для підготовки до практичного заняття: скласти презентацію з 5—6 слайдів за темою «Вплив греко-католицької церкви на піднесення національної свідомості населення західноукраїнських земель».

Хід заняття

1. Опрацюйте наведений матеріал і дайте відповіді на запитання.
2. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Андрій Шептицький

Пам'ятник А. Шептицькому у Львові. XXI ст.

На початку XX ст. греко-католицька церква, як і в попередньому столітті, відігравала важливу роль у житті українців Галичини й Закарпаття. Багато зробила вона для українського національного відродження, захисту прав та інтересів українців. Проте наприкінці XIX ст., коли український рух став набувати переважно світського характеру, відносини між греко-католицькою церквою та його провідниками загострилися. Ситуація змінилася, коли Галицьку греко-католицьку митрополію очолив **Андрій Шептицький.**

Андрій Шептицький (1865—1944) — просвітитель, громадсько-політичний діяч, доктор теології, архієпископ, що відіграв важливу роль в українському національному русі. 17 грудня 1900 р. він був призначений митрополитом греко-католицької церкви (1900—1944). Діяч доклав чимало зусиль для того, щоб греко-католицька церква остаточно відмовилася від союзу з москвофілами, перейшла на народовські позиції і як впливова сила приєдналася до українського національного руху в Галичині. Упродовж свого життя А. Шептицький послідовно боровся за ідею незалежної України, підтримував ті політичні сили західноукраїнських земель, які відстоювали її автономний статус у 1900—1920 рр.

Митрополит став засновником Українського національного музею у Львові (1905 р.). Завдяки його допомозі в музеї було зібрано одну з найбільших у Європі колекцій ікон. А. Шептицький надавав стипендії молодим українським митцям для здобуття освіти в кращих навчальних закладах Європи. У 1903 р. він заснував у Львові Народну лічницю, яка пізніше перетворилася на сучасну лікарню. Митрополит був ініціатором створення та засновником Земельного банку у Львові (1910 р.), підтримував діяльність українських культурно-просвітніх товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар».

Відстоюючи інтереси українців Галичини в Галицькому сеймі та Палаті панів австрійського парламенту, А. Шептицький порушував питання про запровадження загального виборчого права, реформування системи виборів до Галицького крайового сейму, створення українського університету у Львові.

Новий митрополит поставив участь греко-католицького духовенства в українському русі в залежність від дотримання ним норм християнської моралі. Замість старої ролі національного провідника церква мала виступати духовним і моральним авторитетом українства в краї. Нова роль не відразу знайшла розуміння в лідерів українського руху. Сама постать А. Шептицького, що походив із полонізованого роду, викликала в них сумніви. Проте наполегливість, із якою митрополит реалізовував свою позицію, та його виступи на захист українства врешті-решт сприяли відновленню єдності українського руху з греко-католицькою церквою, яка його освячувала. У церковних справах А. Шептицький був прибічником ідеї об'єднання християнських церков. Із цією метою він двічі відвідував Росію, Білорусію й таємно подорожував Наддніпрянською Україною.

Із промови митрополита А. Шептицького на 100-річному ювілеї М. Шашкевича (1911 р.)

Усі маємо це поняття, що народ — це наша сила, що праця для нього — наше завдання, що його добро — наша будучність… Нам сьогодні легко зрозуміти, що віддалитися від народу — це значить приректи себе на смерть…

? У чому, на ваш погляд, полягає головна сила українського руху в Галичині?

На початку XX ст. в Закарпатті греко-католицька церква в умовах мадяризації краю поступово втрачала позиції лідера національного руху русинів. Роль захисника інтересів русинів намагався відігравати єпископ Мукачівської єпархії в 1891—1912 рр. **Юлій Фірцак** (1836—1912). За його підтримки в краї відновилася діяльність «Товариства Св. Василія Великого». Зусиллями його членів був виданий «Буквар» для закарпатських русинів і розпочалося видання тижневого часопису «Наука».

За наполяганням єпископа, занепокоєного занепадом господарства й бідуванням селянства в краї, у 1897—1901 рр. угорська влада здійснила в Закарпатті низку реформ, що дістали назву «рутенська акція». Він також став ініціатором створення учительської семінарії для дівчат в Ужгороді (1902 р.). Однак загалом греко-католицька церква в Закарпатті відійшла від участі в національній боротьбі русинів й дедалі більше перетворювалася на провідника мадяризації. Реакцією на це стало збільшення серед віруючих прибічників православ'я.

Запитання та завдання

1. Чому греко-католицька церква наприкінці XIX ст. втратила свій вплив на український рух? **2.** Яку нову роль церкви визначив А. Шептицький в українському русі? **3.** Які особисті якості митрополита сприяли перетворенню церкви на моральний авторитет в українському русі?

Учасники товариства «Січ» в Іллінцях

Українські «соколи» в Празі під час всеслов'янського сокільського здвигу 1912 р.

Узагальнення знань за розділом VII

1. Складіть перелік подій з історії західноукраїнських земель початку XX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: селянський страйк, народні віча, монополія, кооператив, сепаратизм, «український П'ємонт».
3. Виконайте завдання за історичною картою: 1) визначте державну належність українських земель на початку XX ст.; покажіть, які українські регіони у складі яких держав перебували; 2) покажіть регіон нафтових промислів; 3) покажіть мережу товариств «Просвіта», «Сокіл», «Січ»; 4) покажіть регіони переважання православної та греко-католицької церков серед віруючих у цей період.
4. Назвіть імена видатних історичних діячів початку XX ст. У чому ви вбачаєте їхній внесок у розвиток українських земель цієї доби?
5. Порівняйте процеси індустріалізації і модернізації суспільного життя в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях, а також з аналогічними процесами в Європі та світі.
6. Наведіть факти політизації тогочасного українського суспільства та національно-визвольного руху.
7. Визначте та охарактеризуйте особливості, прояви та здобутки українського національного руху на західноукраїнських землях на початку XX ст.

i Тестові завдання онлайн

РОЗДІЛ VIII. **КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в середині XIX — на початку XX ст.**

§ 30—31. Розвиток освіти й науки

1. Якими є основні тенденції розвитку української культури першої половини XIX ст.? **2.** У чому полягає взаємозв'язок у розвитку українського руху та української культури?

1 **Розвиток початкової освіти в другій половині XIX ст. Недільні школи.** У другій половині XIX ст. українська культура продовжувала розвиватися в умовах колонізаторських політичних режимів, що панували на українських землях. Найбільш негативно вони впливали на народну освіту. Початкових і середніх шкіл не вистачало. До скасування кріпосного права в Російській імперії (1861 р.) освіта на українських землях, особливо початкова, занепадала. Дворяни вважали, що вона селянам не потрібна. Царський уряд майже не підтримував початкові школи.

Зміни в освіті стали відчутними вже наприкінці 50-х рр. XIX ст. Молода інтелігенція, студенти, що об'єдналися в громади, активно опікувалися створенням **недільних шкіл**. Перша недільна школа відкрилася 11 жовтня **1859 р.** в Києві на Подолі в будинку повітового дворянського училища. Загальне керівництво школою було покладено на професора університету П. Павлова. Обов'язки вчителів взяли на себе студенти університету цілком безкоштовно. Першого ж дня школу відвідало 50 учнів, а через кілька днів — уже 110. Зрозуміло, що до недільної школи пішов навчатися трудовий народ. Крім читання й письма тут викладали основи рідної історії.

У 1862 р. на українських землях уже було понад 110 недільних шкіл. Викладання в багатьох із них здійснювалося українською мовою, видавалися букварі й підручники, у тому числі «Буквар» Т. Шевченка. Однак того ж року царський уряд вирішив закрити недільні школи, а багатьох їх організаторів і викладачів було заарештовано. Проте недільні школи не припинили свого існування. Така форма навчання збереглася й до нашого часу в українських громадах за кордоном.

Становище стало поліпшуватися після проведення реформ. Відкриттю нових шкіл у 70-х рр. XIX ст. сприяли земства. Вони опікувалися змістом навчання, збільшували кошти на утримання та будівництво шкіл. На Правобережній Україні, де земств не було, система початкової освіти підпорядковувалася Російській православній церкві. У 1884 р. вийшло Положення про церковно-парафіяльні школи.

Христина Алчевська

Х. Алчевська проводить урок читання в Харківській жіночій недільній школі

Великих зусиль для розвитку недільних шкіл, а також жіночої освіти доклала **Христина Алчевська** (1841—1920). Не маючи змоги в дитинстві здобути повноцінну освіту, вона майже все своє життя присвятила тому, щоб зробити освіту доступною для широких верств суспільства, а особливо для жінок. У 1862 р. вона заснувала жіночу недільну школу, яка впродовж восьми років діяла нелегально, а з 1870 р., після переведення на законну площину, протягом 60 років була прогресивним педагогічним та організаційно-методичним центром освіти дорослих не тільки на українських землях, але й у всій Російській імперії. На міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889 р.) Х. Алчевську було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти. Багато освітніх товариств обрали видатного педагога своїм почесним членом. Петербурзьке й Московське економічні товариства нагородили Х. Алчевську золотими медалями.

Політика реформ проводилася царизмом одночасно з політикою репресій проти української культури. Уряд не дозволяв здійснювати навчання українською мовою. Валуєвський циркуляр та Емський указ чітко визначили головний напрямок освітньої політики російського царизму на українських землях: не допустити українську мову в школу. Проте завдяки поширенню початкової освіти рівень письменності в українських селах наприкінці XIX ст. становив близько 20 %, а в містах — 50 %.

Певні зміни в освіті не оминули й західноукраїнські землі. У 1869 р. уряд Австро-Угорської імперії проголосив загальне обов'язкове початкове навчання в цих регіонах. Однак через матеріальні нестатки багато українських дітей не мали можливості відвідувати школу. До того ж у більшості шкіл навчання велося іноземними мовами: у Східній Галичині — польською, у Північній Буковині — німецькою, румун-

ською, у Закарпатті — угорською. Це зумовило те, що рівень письменності серед українського населення ледь сягав 40 %, а в гірських районах — 10 %.

2 **Розвиток середньої освіти на українських землях.** Значно більше уваги уряди імперій приділяли середній освіті, адже вона вважалася основою вищої освіти, яка готувала фахівців державного управління, народного господарства, культури й науки.

У системі середньої освіти Російської імперії існувало кілька типів шкіл: класичні гімназії, реальні гімназії, кадетські й духовні училища, семінарії. У класичних гімназіях перевага надавалася вивченню грецької, латинської мов і логіки, а їхні випускники отримували право вступати до університетів. У реальних гімназіях здебільшого вивчали сучасні європейські мови, математику, природничі науки. У 1859 р. в Києві було відкрито першу жіночу гімназію. Станом на 1876 р. гімназії існували в усіх губернських, а також у деяких повітових містах. У 90-х рр. XIX ст. на українських землях працювали приблизно 150 чоловічих і жіночих гімназій. Для розмежування реальної та класичної середньої освіти в 1871 р. було проведено реформу середньої освіти. Реальні гімназії перетворилися на реальні училища. Вони давали чітко виражену професійну спеціалізацію, готували учнів до практичної діяльності. Навчання в реальних училищах тривало шість років. Сьомий (додатковий) клас давав право вступати до технічних вузів. На 1876 р. налічувалося 19 реальних училищ. Їх кількість не змінювалася до кінця століття.

На західноукраїнських землях основним закладом середньої освіти теж була гімназія, переважно з польською мовою навчання. У 1899 р. українські гімназії діяли тільки у Львові, Перемишлі, а в Коломиї, Тернополі й Чернівцях існували окремі гімназичні класи.

Спеціальна середня освіта набула значного поширення з розвитком промисловості, яка потребувала великої кількості спеціалістів із різних галузей господарювання. У 1888 р. було затверджено «Основні положення про промислові училища», згідно з якими створювалася система промислової технічної освіти. Училища забезпечували кваліфікованими працівниками залізничний транспорт, гірничу, металургійну, цукрову промисловість. Вони також готували спеціалістів для сільського господарства, торгівлі, флоту.

У Російській імперії переважну більшість середніх навчальних закладів, особливо спеціалізованих, було закріплено за окремими урядовими відомствами: за міністерством народної освіти — учительські семінарії, за міністерством внутрішніх справ — ветеринарні училища, за

Павло Галаган

Колегія Павла Галагана

Софія Русова

військовим відомством — кадетські корпуси, військові училища й школи; синод засновував спеціальні богословські заклади. Чимало середніх навчальних закладів утримували земства (ремісничі училища) або приватні особи. Найвідомішою була Колегія Павла Галагана, заснована в 1871 р. в Києві. Вона працювала за спеціальною програмою й давала широкі знання із загальних та українознавчих гуманітарних дисциплін.

В останній третині XIX ст. з появою і поширенням дитячих садків виникає й дошкільна педагогіка. Видатну роль у її становленні та розвитку відіграла активна учасниця українського руху **Софія Русова** (1856—1940). Крім дошкільної освіти, вона багато уваги приділяла розвитку освіти жінок. Із 1909 р. С. Русова викладала на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної та у Фребелівському педагогічному інституті в Києві.

Вища освіта. У другій половині XIX ст. продовжувала розвиватися вища освіта. Вищими навчальними закладами на українських землях були Київський (1834 р.), Харківський (1805 р.), Новоросійський (1865 р.), Львівський (1661 р.), Чернівецький (1875 р.) університети.

У Російській імперії після відносної лібералізації в 60—70-х рр. XIX ст., коли університети користувалися правом внутрішньої автономії, розпочався період обмеження їхніх прав. Після вбивства народниками царя Олександра II в 1884 р. було прийнято новий університетський статут, згідно з яким ліквідовувалися автономія університетів, виборність ректорів, деканів, професорів. Весь викладацький склад підлягав перевірці на благонадійність.

Становлення індустріального суспільства, розвиток промисловості обумовили появу вищих технічних навчальних закладів: політехнічних інститутів у Львові та Києві; двох ветеринарних вищих навчальних закладів у Харкові та Львові; інших вищих навчальних закладів — техно-

логічного в Харкові, сільськогосподарського в Одесі, гірничого в Катеринославі. І все ж таки, як і раніше, вищі навчальні заклади залишалися установами для вузького кола людей.

4 **Розвиток освіти на початку XX ст.** На початку XX ст. відбулися нові зрушення в розвитку освіти.

У Наддніпрянській Україні кількість початкових шкіл протягом 1897—1911 рр. збільшилася з 13,5 до 18,7 тисячі. Напередодні Першої світової війни тут налічувалося 252 середні школи, де навчалося 140 тис. учнів. При цьому в Київському навчальному окрузі, до складу якого входили п'ять губерній Наддніпрянщини, освіту здобували лише 10 % дітей шкільного віку. У середніх школах (реальних училищах, чоловічих та жіночих гімназіях) навчалися переважно діти дворян і державних службовців. Щонайменше 36—50 % бажаючих навчатися щорічно отримували відмову в прийнятті до середніх шкіл. Після революції 1905—1907 рр. кількість вихідців із нижчих станів (дітей міщан, ремісників, селян тощо) у гімназіях дещо зросла, однак для більшості населення Наддніпрянської України здобуття середньої освіти було недоступним. У 27 вищих навчальних закладах краю, у тому числі в трьох університетах — Харківському, Київському, Новоросійському — навчалося понад 35 тис. студентів. У післяреволюційний період частка дітей нижчих станів у вищих навчальних закладах дещо зросла. Так, у Київському університеті вона досягла 36 %.

На території Наддніпрянської України не було жодної української школи на державному утриманні, жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання. У роки революції 1905—1907 рр. особливою активністю у справі запровадження курсів лекцій і занять з історії України, української мови та літератури відзначалися студенти Київського та Новоросійського університетів. Однак після поразки революції читання цих курсів влада заборонила.

На західноукраїнських землях ситуація з освітою також була складною. На початку XX ст. третина сіл Галичини не мала початкових шкіл, а кожне шосте — жодних навчальних закладів. В існуючих школах краю українські діти складали близько 20 % учнів. Середніх шкіл (державних і приватних гімназій) на всю Галичину було 49, із яких лише в чотирьох навчання здійснювалося українською мовою. Близько 150 тис. дітей шкільного віку взагалі не навчалися. Завдяки зусиллям української громадськості напередодні Першої світової війни в Галичині кількість українських початкових шкіл, де навчання здійснювалося рідною мовою, збільшилася до 3,5 тисячі, з'явилося шість державних

Чоловіча гімназія в Глухові

Учительський інститут у Катеринославі

та 15 приватних українських середніх шкіл. У початкових школах Закарпаття дітей навчали угорської мови. Набагато кращою була ситуація в Буковині, де напередодні війни фактично не існувало жодної сільської громади, де б не було початкової школи. Із 120 тис. дітей шкільного віку 112 тис. осіб відвідували навчальні заклади. Із 537 буковинських початкових шкіл 214 були з українською мовою викладання. Середню освіту в Буковині надавали п'ять державних та дві приватні гімназії. Серед них була лише одна українська гімназія.

Вищу освіту на західноукраїнських землях надавали чотири вищі навчальні заклади — Львівський та Чернівецький університети, Академія ветеринарної медицини та Політехнічний інститут у Львові. Викладання у Львівському університеті майже повністю здійснювалося польською мовою, у Чернівецькому — німецькою. При цьому українці серед студентів Львівського університету становили 21 %, Чернівецького — 17,6 %. Завдяки зусиллям української громадськості в обох університетах діяли українські кафедри.

5 **Розвиток науки.** У другій половині XIX ст. в Європі спостерігався розквіт природничих і точних наук: хімії, фізики, геології, ботаніки, біології, математики. Центрами наукових досліджень ставали університетські лабораторії. Університети на українських землях перетворилися на важливі наукові центри як Російської імперії, так і всієї Європи.

Розвиток наук зумовлювали такі чинники:

- розвиток промисловості після реформ 60—70-х рр. XIX ст., що потребував кваліфікованих спеціалістів і нових технологій;
- загальноєвропейський прогрес у науці й техніці;
- поширення й подальше панування філософії позитивізму, яка сприяла пошуку точних вимірів фізичних і суспільних явищ;

▸ відсутність ідеологічного забарвлення в дослідженнях, а отже, — конфлікту з владою (хоч і не завжди).

Протягом другої половини XIX ст. з'явилася низка видатних науковців світового рівня: вчений-етнограф **М. Міклухо-Маклай;** засновник київської школи теоретичної фізики **М. Умов;** вчений-хімік **М. Бекетов;** математик **О. Ляпунов;** ембріолог **О. Ковалевський;** засновники першої в Російській імперії та другої у світі бактеріологічної станції **І. Мечников** і **М. Гамалія;** основоположник ядерної фізики **М. Пильчиков;** фізик та електротехнік **І. Пулюй.**

Іван Пулюй (1845—1918) народився на Тернопільщині. Після закінчення гімназії він навчався на теологічному факультеті Віденського університету, але потім не прийняв сану, а вступив на філософський факультет. Однак його захопила фізика. І. Пулюй переїхав до Страсбурга, де вивчав електротехніку. У 1902 р. він став першим деканом першого в Європі електротехнічного факультету у Празі.

І. Пулюй удосконалив технологію виготовлення розжарювальних ниток для освітлювальних ламп, що дало змогу створити лампу, яка за технічними характеристиками перевершувала лампу Едісона; був першим у дослідженні «холодного світла», що згодом дістало назву неонового. За його активною участю було запущено ряд електростанцій на постійному струмі в Австро-Угорщині, а у Празі — першу в Європі на змінному струмі. Він сконструював трубку для виявлення *X*-променів, чим згодом скористався німецький вчений В. Рентген.

І. Пулюй розгорнув широку громадсько-політичну діяльність: брав активну участь у роботі Наукового товариства ім. Т. Шевченка, організував у Відні культурно-пропагандистське товариство «Січ» для поширення правдивої інформації про українські землі, заснував молодіжний гурток для вивчення й популяризації української історії та літератури.

У другій половині XIX ст. помітне піднесення відбувалося в гуманітарних науках, особливо в історичній. Широке визнання мали праці **М. Костомарова,** який присвятив низку глибоких досліджень історії українських земель періоду Руїни та Гетьманщини. Копітку роботу над дослідженням історичних документів проводив **В. Антонович.** У 80—90-х рр. XIX ст. почалася активна дослідницька діяльність молодого покоління істориків — **О. Єфименко, Д. Багалія, Д. Яворницького, М. Грушевського.** Завдяки їхнім пошукам було вироблено загальну схему української історії від найдавніших часів. На початку XX ст. вийшли перші книги фундаментальної 10-томної «Історії України-Руси» М. Грушевського. Продовжувала плідно працювати перша на українських землях

Іван Пулюй

Данило Заболотний

та в Росії жінка-доктор історичних наук О. Єфименко. Значний внесок у вивчення історії Слобідської України зробив Д. Багалій, Лівобережжя — **В. Барвінський.** У 1908 р. в Петербурзі було видано українською мовою доступну широкому колу читачів ілюстровану «Історію України-Руси» **М. Аркаса.**

У галузі дослідження історії української мови, літератури, фольклору плідно працював **П. Житецький.**

Низку важливих праць із проблем мовознавства створив **О. Потебня**. У 1907—1909 рр. було видано «Українську граматику» **А. Кримського** та чотиритомний «Словар української мови» **Б. Грінченка**, де вдало поєдналися наддніпрянська і галицька говірки української мови. Значними були досягнення в різних галузях наук **В. Вернадського,** який передусім відомий як засновник вчення про біосферу і ноосферу.

Михайло Грушевський

Українські вчені та винахідники досягли вагомих успіхів у розвитку природничих наук і техніки. У Київському та Харківському університетах існували традиційно сильні школи математиків і фізиків. Київську алгебраїчну школу заснував математик **Д. Граве.** Значний внесок у розвиток різних галузей математики зробили харківські вчені **Д. Синцов, С. Бернштейн, В. Стеклов.** Фізик **Д. Рожанський** став основоположником Харківської школи радіофізики.

Важливими були досягнення українських біологів та медиків. Світове визнання здобули праці **О. Українського** з мікробіології, **В. Данилевського** — з ендокринології, **М. Трінклера** — із хірургії, **М. Ланге** — із психології. Засновником Київської терапевтичної школи став **М. Стражеско.** Епідеміолог і мікробіолог **Д. Заболотний** першим у світовій практиці відкрив шляхи поширення чуми та запропонував ефективні засоби боротьби з нею.

Данило Заболотний (1866—1929) зробив свої перші відкриття, працюючи лікарем на бактеріологічній станції в Одесі. Зокрема, він перевірив на собі відкритий ним препарат проти холери. Вчений брав участь та очолював експедиції для боротьби із чумою, холерою та іншими епідемічними захворюваннями до Індії, Аравії, Ірану, Китаю й Месопотамії. Д. Заболотний є автором понад 100 наукових праць. Він першим у світі виявив роль польових гризунів у поширенні чуми. У 1928—1929 рр. був президентом Всеукраїнської академії наук. Заснував Інститут мікробіології та епідеміології Академії наук України, який і нині має його ім'я.

Першу карту геологічної побудови Донбасу, складену інженером **Л. Лагутіним,** у 1911 р. відзначили золотою медаллю на Всесвітній виставці. Вихованці Київського товариства повітроплавання сконструювали перший у світі гідроплан **(Д. Григорович)**, багатомоторний літак і вертоліт **(І. Сікорський)**. Член товариства, військовий льотчик **П. Нестеров** на основі математичних розрахунків розробив теорію вищого пілотажу. У 1913 р. він уперше в історії авіації продемонстрував «мертву петлю». Видатний авіатор **Л. Мацієвич** першим у світі висунув ідею створення авіаносців. Успіхи в повітроплаванні сприяли створенню авіаційної промисловості.

Олександра Єфименко

6 **Внесок Наукового товариства ім. Т. Шевченка в становлення національної науки.** Якщо в Наддніпрянській Україні наука розвивалася як частина загальноросійської, то на західноукраїнських землях було закладено фундамент національної української науки. Її осередком стало **Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ)** — науково-культурна громадська організація, заснована в **1892 р.** Попередником НТШ було Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка, утворене в грудні **1873 р.** Товариство мало різні наукові секції, видавало нариси, збірники, часописи, проводило культурно-просвітницьку роботу серед населення. Воно об'єднувало фахівців різних галузей знань, письменників, культурних і державних діячів Західної та Наддніпрянської України, інших держав. Членами та активними діячами товариства були О. Барвінський, М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, С. Томашівський та інші.

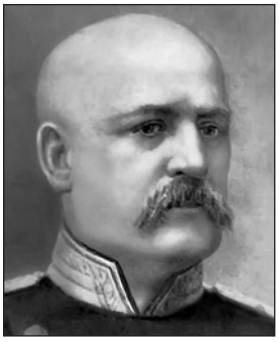

Микола Аркас

Найважливіші досягнення НТШ припали на сферу суспільних дисциплін: історії (праці М. Грушевського, І. Джиджори, І. Крип'якевича, І. Кревецького, М. Кордуби, С. Томашівського), філології та літературознавства (праці М. Возняка, М. Деркач-Футрак, О. Огоновського, К. Студинського, І. Франка), етнографії, фольклористики та мистецтвознавства (публікації В. Гнатюка, М. Зубрицького, Ф. Колесси, В. Шухевича), антропології (Ф. Вовк, І. Раковський), бібліографії (І. Левицький, В. Дорошенко) та інші.

До найважливіших досягнень членів НТШ у галузі точних і природничих наук слід віднести відкриття І. Пулюєм катодного проміння

(названого згодом рентгенівським), синтез І. Горбачевським сечової кислоти, праці М. Зубрицького в галузі теорії математики, внесок С. Рудницького та В. Кубійовича в дослідження географії українських земель тощо.

У жовтні 1989 р. на зборах ініціативної групи львівських вчених діяльність НТШ було відновлено у Львові.

Висновки. Незважаючи на відсутність української державності, у другій половині XIX — на початку XX ст. відбувалося формування основ української національної освіти та науки.

- У цей час у системі освіти на українських землях відбулися позитивні зрушення, зумовлені потребами часу. Проте ні Російська імперія, ні Австро-Угорщина не сприяли розвитку освіти українською мовою. Однією з найскладніших проблем залишалася українізація школи.
- Українська національна наука гуртувалася навколо Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Ця науково-культурна громадська організація відігравала роль своєрідної всеукраїнської Академії наук.
- У науці цього періоду особливо вагомими були здобутки українських вчених-природознавців.

Запитання та завдання

1. Перелічіть особливості розвитку культури в другій половині XIX — на початку XX ст.

◆ **2.** Чому царська влада закрила недільні школи? **3.** Де були відкриті університети на українських землях у другій половині XIX ст.? **4.** Яка частка населення Наддніпрянської України на початок XX ст. вміла читати й писати? **5.** Назвіть імена визначних українських вчених та галузі знань, у яких вони працювали. **6.** Коли було створено Наукове товариство ім. Т. Шевченка? **7.** Хто і коли вперше в історії авіації здійснив «мертву петлю»?

8. Чим був зумовлений розвиток спеціалізованої освіти в другій половині XIX ст.? **9.** Який вплив на розвиток української культури мала політика царського уряду? **10.** Як відбувалося становлення української національної науки? Яку роль у цьому процесі відіграло Наукове товариство ім. Т. Шевченка? **11.** Які чинники були визначальними в розвитку української науки? **12.** Визначте роль українських вчених у розвитку світової науки.

13. Охарактеризуйте розвиток освіти на українських землях у складі Російської імперії та Австро-Угорщини. Відповідь подайте у вигляді порівняльної таблиці. **14.** Складіть розповідь про одного з українських вчених (за вибором).

15. В. Вернадський у статті «Українське питання і російська громадськість» писав: «У цілому українці вважають, що свобода української культури обумовлюється саме інтересами російської справи і що зберегти українців як росіян Росія зможе, лише прийнявши їх з усім національно-культурним обличчям». Поясніть, як ви розумієте думку автора. Чи поділяєте ви її? Чому?

§ 32. Українська література, театр, музика в другій половині XIX — на початку XX ст.

1. Які чинники впливали на розвиток української літератури, театру, музики в першій половині XIX ст.? **2.** Назвіть імена видатних представників української літератури першої половини XIX ст. та вкажіть їх головні здобутки.

1 **Розвиток української літератури.** У другій половині XIX ст. романтизм у літературі поступився місцем **реалізму**. Останній передбачав відображення реальної дійсності й оточення героя, точне відтворення всіх аспектів життя. Як і в літературі країн Європи, в українській літературі зародки реалістичного стилю були пов'язані з фольклором, із народними гумористичними й сатиричними оповіданнями, а також із давньою літературою. Однак у творчості письменників другої половини XIX ст. реалізм співіснував із романтизмом, якому були притаманні захоплення героїзмом минулого, поетизація сильних почуттів і людей козацької доби.

Художні й публіцистичні твори видатних діячів української культури другої половини XIX ст. містять глибокі роздуми про сучасне й майбутнє українського народу, відображають історичні подвиги минулого, оспівують визвольну боротьбу за державну незалежність.

Перехід від романтизму до реалізму добре помітний у творах **Марка Вовчка** (Марія Вілінська-Маркович) (1834—1907). Вона продовжила тему творчості Т. Шевченка, присвячену становищу покріпаченого селянства, особливо жінок («Одарка», «Горпина», «Козачка»). Засобами фольклору письменниця скористалася в казках та оповіданнях для дітей.

Долею простої селянки переймалася у своїх творах **Ганна Барвінок** (1828—1911). Народницько-просвітницьку ідеологію сповідував **Степан Руданський** (1833—1873). Популярними стали його гумористичні «Співомовки», де переплелися національні й соціальні спостереження. Добре знали в школах байки **Леоніда Глібова** (1827—1893). Вдало поєднав вплив західноєвропейської поезії з буковинським фольклором **Юрій Федькович** (1834—1888).

Реалістично змалював історію українського села **Іван Нечуй-Левицький** (1838—1918) у повістях «Микола Джеря» та «Кайдашева сім'я», у яких з любов'ю та болем за рідний народ розкрито бідність і обмеженість сільського життя. Найвидатніший соціальний роман своєї доби — «Хіба ревуть воли, як ясла повні» — написав **Панас Мирний** (1849—1920).

Ілюстрація до твору Марка Вовчка «Чумак». Художник К. Трутовський

Ілюстрація до твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Художник А. Базилевич

Неперевершеним надбанням української літератури стала творчість письменника **Івана Франка** (1856—1916). Майстерність стилю, злободенність проблем, багатство жанрів і багатоплановість тем, а також активна громадська позиція вирізняли І. Франка в історії української культури. Від романтизму й побутового реалізму письменник перейшов до реалістичних, психологічно насичених творів. Прозові твори, зокрема «Борислав сміється», «Захар Беркут», дитячі оповідання І. Франка стали хрестоматійними. До високохудожніх зразків світової поезії належать цикл «Осінні думи» і «Картка любові», вірш «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» та інші.

Початок XX ст. в українській літературі пов'язаний із пошуком нових шляхів. Поряд із реалістичним підходом до зображення дійсності поширювалися **модерністські течії**. Популярним стає жанр новели (короткого оповідання). Першим до модернізму в тогочасній українській літературі звернувся поет М. Вороний, який у 1901 р. у статті в «Літературно-науковому віснику» закликав повернутися до «справжньої запашної поезії», тематично й жанрово розширити літературні межі. Цю ідею підтримала група галицьких письменників «Молода муза», які висловили критичні зауваження щодо реалізму й пропагували орієнтуватися на тогочасні західноєвропейські тенденції розвитку літератури й мистецтва. У 1909 р. в Києві було засновано перший журнал українського модерну «Українська хата», що виходив до 1914 р.

Спробою своєрідного поєднання реалізму та модернізму стала **«нова школа»** української прози (М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина). Її прибічники органічно поєднували традиційний для української літератури опис народного життя й розповідь від першої особи з новими здобутками європейського модернізму — символізмом та психоаналізом.

Прикладом реалістичного підходу до зображення подій українського суспільства стала творчість **Володимира Винниченка** (1880—1951). Напередодні та в період революції 1905—1907 рр. з'явилися його твори «Краса і сила», «Голота», «Талісман», «Зіна». У них він створив образи жителів провінційних містечок, робітників, революціонерів, що потрапляють у складні ситуації. Він також змалював повсякденне життя українців, жахи солдатчини та царських в'язниць.

Пошук нових засобів був характерний для творчості **Михайла Коцюбинського** (1864—1913). У повісті «Fata morgana» письменник передав настрої й переживання українського села напередодні революції 1905—1907 рр. Неповторну красу природи письменник відтворив у повісті «Тіні забутих предків». Гострим питанням людських відносин він присвятив новели «Сміх», «Коні не винні» та інші.

Яскравим талантом осяяна творчість **Лесі Українки** (1871—1913). Написані нею поезії «Осіння казка», «Пісні про волю», «В катакомбах» порушували проблеми відносин поета і влади, становлення борця за інтереси народу тощо. Широкої популярності набули її збірки поезій «На крилах пісень», «Думи і мрії», поеми «Роберт Брюс» і «Давня казка», драма-феєрія «Лісова пісня».

2 **Театр.** Незважаючи на урядові переслідування українства, у другій половині XIX ст. українське театральне мистецтво продовжувало розвиватися. Українські п'єси користувалися значною популярністю на сценах російських театрів.

У 1881 р. міністр внутрішніх справ Росії М. Лоріс-Меліков скасував заборону українських вистав, що сприяло зростанню кількості театральних труп і відродженню українського театру. Проте цей дозвіл супроводжувався всілякими обмеженнями. Так, зокрема, заборонялося ставити п'єси на історичну й соціальну тематику, перекладні п'єси. Українські трупи були зобов'язані разом з українськими п'єсами ставити ще й російські з такою самою кількістю акторів. Ці заборони негативно позначалися на тематиці українських вистав, які обмежувалися висвітленням селянського життя.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. завершилося становлення новітнього, професійного, власне українського театру. Він виник на базі аматорських колективів, що діяли в 60—70-х рр. XIX ст. У 1882 р. під керівництвом **Марка Кропивницького** в Єлисаветграді було створено першу українську професійну трупу **«Театр корифеїв»**. Після гастролей до Києва в 1883 р. до трупи М. Кропивницького приєдналася аматорська трупа **Михайла Старицького,** який і очолив «Театр корифеїв». Визнаними діячами першого професійного українського театру були **Іван Карпенко-Карий (Тобілевич), Панас Саксаганський, Микола Садовський**, **Марія Заньковецька** та інші.

Незважаючи на визнання глядачів і театральних фахівців, життя українського театру було складним. У 1883 р. київський генерал-губернатор заборонив на десять років гастролі трупи М. Кропивницького в Київській, Чернігівській, Полтавській, Волинській та Подільській губерніях.

Проте зупинити розвиток українського театрального мистецтва вже було неможливо. У 80—90-ті рр. XIX ст. діяло близько 30 невеликих

Будівля театру в Єлисаветграді

Троїцький народний будинок

труп, які ставили українські п'єси. У 1891 р. в Києві було засновано перший постійно діючий театр.

На початку XX ст. провідне місце в театральному житті українських земель, як і раніше, посідали трупи, очолювані братами Тобілевичами — П. Саксаганським, І. Карпенко-Карим та М. Садовським. Найвищого піднесення трупа П. Саксаганського — І. Карпенка-Карого досягла в 1900—1903 рр., коли до неї входили такі майстри сцени, як М. Кропивницький, М. Садовський, М. Заньковецька та інші. Репертуар трупи налічував 60 п'єс.

У 1907 р. М. Садовський заснував у Києві перший український стаціонарний театр. Його вистави відбувалися в Троїцькому народному будинку. Важливою подією театрального життя стало святкування в 1908 р. 25-річчя творчої діяльності української актриси М. Заньковецької.

Привітання українських робітників із нагоди 25-річчя театральної діяльності М. Заньковецької

Дорога наша Марія Костянтинівна!

Позбавлені можливості вести людське життя, зайняті з ранку до ночі важкою працею, ми, українські робітники, лише в рідкі хвилини мали можливість милуватися Вашим величезним дивовижним талантом… Коли ми бачили Вас у «Наймичці» та «Безталанній», ми були переконані, що створити ці образи могла людина, яка усією душею співчуває пригнобленим, яка була з ними в їх прагненнях до кращої долі. І в цей урочистий день Вашого 25-річного ювілею, ми, українські робітники, висловлюємо Вам щиру вдячність за ті чудові миттєвості, які ми пережили завдяки Вам під час Вашої гри. Ми віримо, що надійде день, коли зможемо вітати Вас не лише ми, окрема група українських робітників, але й увесь пролетаріат від краю до краю нашої України.

? **1.** У чому автори привітання вбачають внесок у розвиток театру? **2.** Який висновок можна зробити на підставі документа про популярність театру в тогочасному українському суспільстві?

На західноукраїнських землях український професійний театр було засновано в 1864 р. актором і режисером О. Бачинським при культурно-освітньому товаристві «Руська бесіда». У 70-ті рр. XIX ст. театральні діячі з Наддніпрянської України, зокрема М. Кропивницький, надали йому значну допомогу. У 1905—1906 рр. цим театром керував М. Садовський, а на сцені виступала М. Заньковецька.

У 1869 р. виникли аматорські театральні гуртки при чернівецькій «Руській бесіді». Значному піднесенню театрального мистецтва сприяло створене в 1884 р. С. Воробкевичем «Руське літературно-драматичне товариство».

Основою репертуару українського театру залишалися класичні п'єси М. Кропивницького, М. Старицького та І. Карпенка-Карого, які були також визнаними драматургами. Однак поступово збільшувалася кількість творів інших українських авторів — Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, а також російських та західноєвропейських класиків — М. Горького, О. Островського, А. Чехова, Г. Ібсена, В. Шекспіра та інших.

М. Заньковецька на сцені театру. Листівка 1905 р.

Микола Лисенко

3 **Музичне життя.** Розвиток літератури й театру в другій половині XIX ст. надав потужного імпульсу процесу творення національної класичної музики. У 1862 р. **Семен Гулак-Артемовський** написав першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Українських композиторів надихали твори знаних українських письменників і поетів, зокрема Т. Шевченка. Його п'єса «Назар Стодоля» спонукала П. Ніщинського написати до неї музичну вставку — «Вечорниці», із якої народилася популярна пісня «Закувала та сива зозуля».

Друга половина XIX ст. в українській музиці стала часом входження народної пісні в професійну музичну культуру. Відбулося не просто відтворення народної музики, а піднесення її до професійного рівня, перетворення пісні на сучасний у європейському розумінні музичний твір. Значний вплив на українську класичну музику мало хорове мистецтво — як галицьке, так і наддніпрянське.

Основоположником української класичної музики був **Микола Лисенко**, який написав опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда», оперету «Чорноморці», опери для

дітей «Пан Коцький», «Коза-дереза» тощо, що базувалися на величезному етнографічному матеріалі. Також він поклав на музику майже 80 творів із «Кобзаря» Т. Шевченка. Створений М. Лисенком варіант «Заповіту» Т. Шевченка ми співаємо й досі, а «Молитва за Україну» стала духовним гімном. У 1904 р. композитор на кошти, зібрані українською громадськістю на святкування його ювілею, заснував музично-драматичну школу, що виховала чимало відомих українських музикантів, диригентів, співаків, режисерів, акторів. У 1911 р. в театрі М. Садовського було поставлено оперу М. Лисенка «Енеїда». Однак здійснити постановку опери «Тарас Бульба» композитор не зміг через заборону влади. Широкої популярності серед української громадськості набув музичний твір «Гімн» («Вічний революціонер...»), створений композитором на слова І. Франка.

Композитор М. Леонтович створив оригінальні композиції на основі народних пісень «Щедрик», «Мак», «Дударик». Героїчну оперу «Кармалюк» написав К. Стеценко. Монументальна симфонія-кантата «Кавказ» за поемою Т. Шевченка належить до творчості західноукраїнського композитора С. Людкевича. Він також організував видання першого в Україні мистецтвознавчого журналу «Артистичний вісник». На західноукраїнських землях також слід відзначити творчість М. Вербицького, І. Лавровського, І. Воробкевича, А. Вахнянина та інших.

Творчість **Михайла Вербицького** (1815—1870) мала велике значення для становлення національної самосвідомості населення західноукраїнських земель. Покладений ним на музику «Заповіт» Т. Шевченка здобув велику популярність у Галичині. А музика до вірша П. Чубинського «Ще не вмерла України...» стала українським національним, а з 1992 р. — Державним гімном України.

Всесвітнього визнання набув талант вихованки Львівської консерваторії співачки **Соломії Крушельницької.**

Висновки. Друга половина XIX — початок XX ст. були складним періодом у розвитку української культури. Незважаючи на труднощі й за відсутності підтримки з боку держави, культура збагатилася визначними здобутками майже в усіх провідних галузях. Відбулося становлення української національної літератури, театру та класичної музики. Наприкінці XIX ст. вже було неможливо заперечувати існування національної української культури.

Запитання та завдання

1. Яка тематика творів переважала в українській літературі другої половини XIX ст. і чому? **2.** Творчість яких письменників, поетів визначала напрямок розвитку

української літератури в другій половині XIX — на початку XX ст.? **3.** Кого з письменників відносять до «нової школи» української літератури? **4.** Із діяльністю яких митців пов'язаний розквіт українського театру? **5.** Назвіть імена провідних українських музикантів. Охарактеризуйте їхню творчість. **6.** Назвіть оперу М. Лисенка, заборонену до постановки царською владою. **7.** Хто був автором вірша й музики, яка згодом стала Державним гімном України?

8. Назвіть причини утвердження в українському мистецтві реалістичного зображення світу. **9.** Чим був зумовлений розквіт українського театрального мистецтва у 80-ті рр. XIX ст.? **10.** Якою є роль М. Лисенка у становленні української класичної музики?

11. Які чинники спричинили розквіт українського театру та музики наприкінці XIX ст.? **12.** Підготуйте на основі параграфа розгорнутий план за темою «Українська література і театр у другій половині XIX — на початку XX ст.».

13. Чому не всі письменники, музиканти, театральні діячі, що були вихідцями з українських земель, є представниками української культури?

§ 33. Українське образотворче мистецтво та архітектура в другій половині XIX — на початку XX ст.

1. Які стилі були панівними в українському мистецтві в першій половині XIX ст.? **2.** Назвіть імена видатних представників українського образотворчого мистецтва першої половини XIX ст. та вкажіть їх головні здобутки.

1 **Розвиток образотворчого мистецтва.** Вагомі зрушення в суспільно-політичному та економічному житті другої половини XIX ст. сприяли утвердженню в образотворчому мистецтві тенденції до реалістичного відображення світу.

Під впливом ідей народників художники-реалісти створили **Товариство пересувних художніх виставок,** яке ставило собі за мету поширення мистецтва в маси. Ідейною основою художників-передвижників був критичний реалізм, тобто реалістичне відображення недоліків суспільно-політичного життя. Серед художників-передвижників і прихильників інших мистецьких течій було чимало українців, які у своїй творчості прагнули відтворити краєвиди, побут, національний характер українців.

Одним із найяскравіших митців був українець за походженням **Ілля Рєпін** (1844—1930), автор відомих полотен на українську тематику: «Запорожці пишуть листа турецькому султану», «Вечорниці» та інших.

Любов до України та її народу прослідковується у творчості В. Маковського («Ярмарок у Полтаві», «Святковий день на Україні»), уславленого мариніста І. Айвазовського («Чумацький шлях», «Весілля на Україні»), М. Ге тощо.

Дівчина в червоному капелюсі. Художник М. Мурашко

Ворожіння. Художник М. Пимоненко

Бойківська пара. Художник К. Устиянович

Зрештою в колі російських художників поступово склалася група митців, яка започаткувала самостійний розвиток українського мистецтва. Серед них — С. Васильківський, М. Пимоненко, М. Самокиш, К. Трутовський, О. Сластіон, І. Їжакевич та інші. У 1887 р. українські митці створили Київське товариство художніх виставок (організаційно оформилося в 1893 р.), а в 1890 р. в Одесі — Товариство південноросійських художників.

Також сформувалися українські мистецькі центри — Харківський, заснований першою професійною жінкою-художницею М. Раєвською-Івановою, Одеський на чолі з К. Костанді та Київський із малярської школи М. Мурашка.

Українські митці почали не тільки приділяти більше уваги побутовим темам українського села, але й звертатися до історичних тем, зокрема героїчних подій козацької доби. Одним із найвидатніших українських малярів, знавцем народного орнаменту й мистецтва був **Сергій Васильківський** (1854—1917). Разом з істориком Д. Яворницьким та художником М. Самокишем він працював над альбомом «З української старовини». Його картини на історичну тему відображали героїко-романтичне минуле: «Бій запорожців з татарами», «Обрання полковником Мартина Пушкаря», «Сторожі запорозьких вольностей» тощо. Світову славу С. Васильківський здобув пейзажами, у яких відображав красу й велич рідного краю: «Весна на Україні», «По Дінцю», «Після дощу», «Бездоріжжя», «Захід сонця» та інші.

Інший видатний український митець **Микола Мурашко** (1844—1909) був не лише художником, а й педагогом, ідеологом українського мистецтва. Із 1869 р. він викладав малювання в київських середніх школах, а 1875 р. відкрив Київську малювальну школу, якою керував протягом 25 років.

Серед українських митців цього періоду також слід відзначити творчість **Миколи Самокиша** (1860—1944), одного з найвідоміших баталістів. Він навчався в Парижі й ставив собі за мету відтворити історичні події та національні особливості життя й побуту українського народу. Так виникла ціла низка батальних картин із козацької доби.

Художні полотна **Миколи Пимоненка** (1862—1912), у яких зображено українські землі та їх народ, неоднора-

зово виставлялися за кордоном. Такі картини, як «Жертва фанатизму», «Конокрад», «Проводи рекрутів», «На Далекий Схід», «Ворожіння» та інші, викривали темні сторони життя тогочасного українського села.

Розвиток українського мистецтва занепокоїв владні структури, які, вбачаючи в цьому прояв національно-визвольного руху, почали чинити йому всілякі перешкоди.

На західноукраїнських землях розвиток українського образотворчого мистецтва відбувався в непростих умовах. Польські, австрійські, німецькі мистецькі школи, що переважали в Австро-Угорщині, пропагували академізм, основою якого був класицизм, заважали становленню української мистецької школи. Проте й тут художники звернулися до тем із народного життя й побуту. Першим із них був **Корнило Устиянович** (1839—1903) («Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Шевченко на засланні»).

Серед західноукраїнських художників другої половини XIX ст. слід відзначити І. Труша, О. Кульчицьку, О. Куриласа, А. Манастирського, Ю. Пігуляка, Н. Івасюка та інших.

На початку XX ст. в українському образотворчому мистецтві набували поширення нові модерністські тенденції, які поклали початок абстрактному мистецтву. Новий модерністський напрямок у мистецтві — **супрематизм** — започаткував **Казимир Малевич** (1878—1935). Його картина «Чорний квадрат на білому тлі» викликала жваву дискусію.

У другій половині XIX — на початку XX ст. на українських землях розвивалося й мистецтво скульптури, якій у цей період став притаманний реалізм. Найзначнішим українським скульптором другої половини XIX ст. був **Леонід Позен** (1849—1921). У скульптурі малих форм він створив різноманітні соціальні типи людей («Шинкар», «Кобзар»), відобразив соціальні явища («Переселенці», «Злидар», «Оранка в Малоросії»). Крім того, Л. Позен захоплювався історичною тематикою. Велику популярність мали його роботи «Скіф», «Запорожець у розвідці». Інший майстер — **Пармен Забіла** (1830—1917) — виконав мармуровий портрет Т. Шевченка для музею в Чернігові. Українські митці випробували свої сили і в монументальній скульптурі. **Михайло Мікешин** (1835—1896) у 1888 р. створив пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві.

Супрематизм (від латин. — вищий, останній) — модерністський напрямок у мистецтві, започаткований К. Малевичем. Супрематизму притаманні геометричні абстракції з найпростіших фігур (квадрат, прямокутник, коло, трикутник). Комбінації цих фігур мають відображати «вищі» основи реальності, осягнуті інтуїцією художника.

Кубізм — напрямок у мистецтві першої чверті XX ст., представники якого зображували предметний світ у вигляді комбінацій правильних геометричних об'ємів: куба, кулі, циліндра, конуса.

На початку XX ст. українська скульптура теж не уникла впливу модернізму. Відомими тогочасними українськими скульпторами-модерністами були М. Гаврилко, М. Паращук, В. Іщенко, П. Войтович та інші. Їхній творчості властиві контрастні світлотіньові ефекти та глибокий психологізм. Скульптор **Олександр Архипенко** (1887—1964), засновник **кубізму** в скульптурі, значно збагатив мову пластики, змусивши навіть порожній простір стати виразним елементом композицій. Він створив скульптури «Жінка, яка ступає», «Жінка, яка зачісується» тощо.

2 **Архітектура.** Друга половина XIX ст. в архітектурі позначена впливом різних історичних стилів і напрямків, що поєднувалися в одній будівлі. Це поєднання (еклектизм) і було найбільш характерним для міського громадського й житлового будівництва. Тоді в будівництві вже почали масово використовувати нові технології та матеріали (бетон, залізо, залізобетон тощо).

Серед напрямків архітектурного мистецтва вирізнялися віденський неоренесанс і стиль французького відродження. Неоренесанс поширився в західноєвропейських країнах, дістався Чернівців, Львова, Києва, Одеси, Херсона, Харкова та інших українських міст. Найтиповішими є споруди міських театрів (Київ, Львів, Одеса) та громадські будівлі.

Видатними здобутками відзначилися архітектори О. Беретті (Володимирський собор, будинок Першої гімназії в Києві), В. Шретер (будинок оперного театру й театру Соловцова в Києві), Й. Главка (будинок резиденції митрополитів Буковини і Далмації в Чернівцях), Ю. Гохбергер (будинок Галицького сейму), В. Садловський (залізничний вокзал у Львові) та інші.

Володимирський собор у Києві.
Архітектор О. Беретті

Будинок із химерами у Києві.
Архітектор В. Городецький

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на основі народного мистецтва та українського бароко відродився український стиль. Визначним архітектором цього напрямку був **Василь Кричевський** (1873—1952) — автор проекту будинку Полтавського земства, низки проектів державних і приватних будівель, Меморіального музею біля могили Т. Шевченка. За проектами **Івана Левинського** (1851—1919) та інших архітекторів у Львові споруджено будівлі страхового товариства «Дністер», бурси Українського педагогічного товариства, академічних дому, гімназії тощо.

На початку XX ст. в архітектурі поширення модерністських тенденцій знайшло прояв у геометрично чітких лініях споруд і динамічності їхніх форм. У цьому стилі були побудовані залізничні вокзали Львова, Києва, Жмеринки, Харкова, перший на українських землях критий ринок у Києві (Бессарабський). З'явилося також чимало будівель з елементами класичного, модерного та інших стилів у різних українських містах: у Києві — Педагогічний музей на Володимирській вулиці (архітектор П. Альошин), Державний банк (архітектор О. Кобелев), у Харкові — будинок Медичного товариства (архітектор О. Бекетов), у Севастополі — будинок панорами «Оборона Севастополя» (архітектор В. Фельдман). Одним із найвидатніших архітекторів, який творив у стилі модерн, був **Владислав Городецький** (1863—1930).

Владислав Городецький народився в 1863 р. на Поділлі. Закінчив реальне училище при євангелічній лютеранській церкві Св. Павла в Одесі. У 1885—1890 рр. В. Городецький навчався в Академії мистецтв у Петербурзі. Його життєвий і творчий шлях протягом 1891—1920 рр. пов'язаний із Києвом. Однією з його перших робіт була усипальня баронів Штейнгейль на кладовищі Аскольдова могила. Загалом він спорудив в Україні понад 30 будівель. Найвідомішим архітектурним витвором В. Городецького вважають будинок у Києві на вулиці Банковій, 10, відомий під назвою Будинок із химерами (1901 р.). Однак події Першої світової війни, революції, громадянської війни змусили В. Городецького переїхати до Польщі, де він також створив чимало споруд. Останні роки життя архітектор проживав в Ірані (Персії), де займався зведенням громадських будівель.

Висновки. Період другої половини XIX — початку XX ст. позначився новими здобутками в розвитку українського образотворчого мистецтва та архітектури. Саме в цей час спостерігалося піднесення в розвитку культури.

- Видатні українські митці здобули світове визнання та стали засновниками нових мистецьких стилів, які визначали обличчя світової культури в наступному столітті.

Запитання та завдання

1. Які риси були притаманні українському образотворчому мистецтву другої половини XIX ст.? **2.** Назвіть провідні українські центри живопису другої половини XIX ст. **3.** Яка тематика творів переважала в українському живописі другої половини XIX ст. і чому? **4.** Що нового з'явилося в архітектурі другої половини XIX ст., а що — на початку XX ст.? **5.** Назвіть видатних художників, скульпторів, архітекторів другої половини XIX — початку XX ст. на українських землях. **6.** Назвіть визначні історичні пам'ятки архітектури в стилі модерну.

7. Назвіть причини утвердження в українському мистецтві другої половини XIX ст. реалістичного зображення світу. **8.** Які процеси вплинули на розвиток українського мистецтва на початку XX ст.? **9.** Чому навіть за відсутності власної держави українське мистецтво в другій половині XIX — на початку XX ст. переживало піднесення?

10. Охарактеризуйте один із творів українських художників другої половини XIX — початку XX ст. **11.** Підготуйте презентацію за темою «Українське образотворче мистецтво другої половини XIX — початку XX ст.».

12. Чому саме українські митці стали засновниками абстрактного мистецтва? Підготуйте повідомлення за цим питанням.

Практичне заняття. Традиції та побут української сім'ї*

1. Де проживала більшість населення українських земель: у місті чи селі? **2.** Чому життя людей у селі складніше піддається змінам, ніж життя в місті?

Мета: визначити, які зміни відбулися в побуті та повсякденному житті українців у другій половині XIX — на початку XX ст.; на підставі аналізу наведеного тексту визначити, які риси були характерні для української традиційної сім'ї цього періоду; шляхом дискусії сформувати уявлення про вплив соціально-економічних змін на розвиток українського суспільства.

Хід роботи

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, обговоріть і проаналізуйте його.
2. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

1 **Родина.** Станом на початок XX ст. у побуті населення українських земель відбулися суттєві зміни. Вони були викликані стрімким розвитком технологій виробництва та процесами модернізації, що охопили суспільство, насамперед урбанізацією, зміною ролі жінки, зростан-

* Урок може бути проведений як навчальна екскурсія до краєзнавчого або історичного музею.

ням освіченості тощо. Зміни в побуті обумовили певні зрушення й у звичаях і традиціях українського населення. Такі процеси також були характерні для інших країн та народів за доби індустріалізації. Проте на українських землях вони мали свої особливості (збереження патріархальності в сімейних відносинах, прив'язаність до землі значної частини міщан та інше). Спосіб життя окремих людей визначався їхніми матеріальними можливостями, рівнем освіти, культури, духовними потребами. Нові риси побутової культури проявлялися насамперед у житті населення великих і середніх міст.

Наприкінці XIX ст. зміни призвели до остаточного розпаду великих патріархальних родин, які під одним дахом об'єднували декілька поколінь і сімей. Цей процес розпочався в XVI ст. У XIX і на початку XX ст. велика патріархальна сім'я зустрічалася як виняток тільки в таких місцевостях, як Полісся, гірські райони Закарпаття. Панівною формою української сім'ї залишалася мала родина, у складі якої в середньому було п'ятеро-шестеро осіб.

Головою та розпорядником усіх господарських робіт у сім'ї був батько. Іноді старший син ще за життя батька отримував право вести господарство. Розпорядок дня залежав від господарського стану сім'ї, розміру господарства, наявності працездатних членів сім'ї, пори року. Спадкоємцями майна після батька, як правило, були сини, що отримували рівні частки, за винятком молодшого. Йому належала більша частка, якщо з ним залишалися жити старі батьки після розділу.

Особисту власність жінки становило тільки майно, що входило в посаг (іноді навіть із земельним наділом). Воно мало назву материзни. Материзна ніколи не включалася в загальносімейне майно, не ділилася між членами сім'ї, а передавалася у спадщину по жіночій лінії. Дочки в родині були в підлеглому становищі. Після заміжжя вони переходили в чужий рід, у чужу сім'ю, і тому їм не належало частки в загальносімейному майні.

Виховання та догляд за дитиною були обов'язком матері, однак їй часто доводилося на весь день залишати малюків на старших дітей або зовсім без нагляду. Дитину рано починали годувати однаковою з дорослими їжею. Любов і турбота у вихованні поєднувалися з вимогливістю, прищепленням побутових звичок і трудових навичок. Діти в родині росли в дусі послуху й поваги до рідних і старших. Виховували намагалися не покаранням, а словом і прикладом. Особливо засуджувалися лінь, недбале ставлення до праці. Для розваг у дітей було дуже мало часу. Вони допомагали по господарству, наглядали за молодшими братами й сестрами, пасли худобу тощо. Матеріальна незабезпеченість часто змушувала батьків посилати дітей-підлітків на заробітки.

2 **Сімейні звичаї та обряди.** Батьки прагнули рано видати заміж дочку або одружити сина (для дівчини шлюбний вік починався з 16 років, для хлопця — із 18 років). Це пояснювалося насамперед господарськими причинами: сім'я чоловіка отримувала додаткові робочі руки; дівчину намагалися віддати заміж якомога раніше, щоб раптом вона не залишилася самотньою, що в народі вважалося негожим.

У шлюб у більшості випадків вступали рівні за своїм матеріальним становищем сторони. Заможні родини майже ніколи не родичалися з біднотою та змушені були миритися хіба тільки з прийняттям зятя (приймака). Іноді, прагнучи якось покращити матеріальне становище, бідні батьки насильно віддавали синів або дочок у заможні родини.

За звичаєвим правом українського народу згода тих, хто вступав у шлюб, була не обов'язковою, але фактично з ними рахувалися. Першочерговою вважалася воля батьків. Укладання шлюбу завжди супроводжувалося весіллям із його багатою обрядовістю.

Весільний обряд складався з декількох основних частин, кожна з яких мала своє значення. Весілля справляли зазвичай у певний час весни, осені та зими, вільний від польових робіт.

Весіллю передувало сватання нареченої. Посли нареченого — старости — як правило, літні поважні люди (один із них — обов'язково родич жениха, найчастіше дядько) домовлялися про шлюб із батьками нареченої. Якщо дівчина погоджувалася, старости обмінювалися хлібом із батьками нареченої, пили горілку, а дівчина-наречена перев'язувала їх вишитими рушниками. Якщо ж пропозицію відхиляли, дівчина виносила гарбуз, що означало відмову й вважалося для нареченого та його рідних великою ганьбою. Через два тижні після сватання влаштовували так звані заручини, які, по суті, повторювали сватання, але в більш урочистій обстановці, у присутності всіх родичів і з виконанням багатьох звичаїв та обрядів: спів ритуальних пісень, пов'язування рушниками тощо. Відмова від весілля після заручин була неможливою, а якщо таке траплялося, то постраждала сторона отримувала компенсацію за витрати і «за образу».

На заручинах домовлялися про час весілля. У п'ятницю збиралися дівчата-подружки нареченої, які прикрашали дерево різнокольоровими стрічками, жмутками жита чи пшениці, квітами. У суботу ввечері в супроводі багатьох обрядів і пісень випікали весільний хліб — коровай.

Головним у всьому весільному дійстві було виконання основних весільних обрядів, що складали саме весілля та проходили, як правило, у неділю. У цей день відбувалися розплітання коси в нареченої, покривання її голови, викуп, посад, прощання з родичами, розділ короваю

та вінчання в церкві. Весілля було не лише сімейним святом. У ньому брали участь не тільки родичі наречених, а й більшість односельців.

Численними звичаями та обрядами супроводжувалося й таке сімейне торжество, як народження дитини. У сім'ї відзначали родини відразу ж після народження дитини, і хрестини — після її хрещення в церкві. На родинах велику роль відігравала бабка-повитуха — розпорядниця пологовими обрядами, які символізували побажання здоров'я та щасливого життя новонародженому. На хрестинах така роль належала кумам. Через рік у кожній селянській родині відзначалися постриження — річниця від дня народження дитини. Суть обряду полягала в тому, що хрещений батько вистригав у дитини на голові хрест.

Чимало звичаїв та обрядів супроводжували похорон. На відміну від людей старшого покоління, молодих неодружених людей ховали у весільному або святковому вбранні. У прощанні з ними, особливо в голосіннях, використовувалися поетичні прийоми, властиві весільним пісням.

Кожна родина свого часу відзначала проводи новобранця. Вони супроводжувалися піснями-плачами, які нагадували голосіння за небіжчиком, оскільки сім'я втрачала одного зі своїх годувальників.

Важливими святами в кожній селянській родині були Великдень, Новий рік, Різдво та деякі інші церковні свята.

3 **Міська родина.** Процеси промислового розвитку призвели до швидкої урбанізації українських земель, що наклало значний відбиток на родинні відносини. Проте слід зазначити, що українці неохоче переселялися до міст і становили меншість міського населення. Більшість городян у Наддніпрянській Україні становили росіяни, євреї, поляки тощо; на західноукраїнських землях — поляки, румуни, угорці, євреї, німці, вірмени та інші.

Переселення значної частини населення із села до міста спричинило виникнення такого явища, як **маргінальність**.

Значна частина міських українських сімей намагалася зберегти зв'язок із селом, мала присадибне господарство. Це пояснюється тим, що вони боялися відірватися від свого попереднього звичного соціального середовища. Крім того, більшість українців становили некваліфіковану робочу силу, що отримувала мізерну платню, якої ледь вистачало на прожиття. Як правило, чоловіки отримували вищу заробітну плату, ніж жінки. Натомість, як і в селі, жінка мала виконувати ще багато хатньої роботи, доглядати за дітьми. Важким було для жінки-робітниці й материнство.

Маргінал — особа (соціальна група), яка перебуває не в характерних для себе відносинах, традиціях.

Наш край на початку XX ст.

I. Адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток.

1. До якої імперії — Російської чи Австро-Угорської — входив регіон, у якому ви живете, на початку XX ст.?
2. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви живете. На території якого району, області він розташований?
3. На території якого історико-етнографічного регіону він розташований?
4. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону на початку XX ст.
5. Які населені пункти існували на той час у вашому регіоні? Порівняйте їх із тими, що існують сьогодні. Чи зазнали змін їхні назви, розміри?
6. Чи є у вашому краї населені пункти, які виникли на початку XX ст.? Назвіть їх і поясніть походження їхніх назв.
7. Яким був етнічний і соціальний склад населення вашого краю на початку XX ст.?

II. Зміни в господарському житті.

1. Що ви знаєте про особливості розвитку сільського господарства краю в ті часи?
2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощували тоді у вашому регіоні?
3. Яким був стан промисловості й торгівлі?
4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами українських земель цього періоду.
5. Що вам відомо про соціальне становище в краї та соціальні протести населення?
6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про побут і повсякденне життя населення краю на початку XX ст.

III. Нові явища в культурному та духовному житті населення.

1. Що ви знаєте про вірування, звичаї та традиції населення вашого краю?
2. Які події, пов'язані з розвитком української культури, відбувалися на території краю?
3. Назвіть імена діячів української культури цього періоду, що походили або проживали у вашому краї. Який внесок вони зробили в розвиток культури?
4. Які пам'ятки культури початку XX ст. розташовані у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.

5. Які церковні споруди, збудовані в той час, збереглися на території вашого краю?
6. Визначте спільне й відмінне в духовному та культурному житті населення краю порівняно з іншими регіонами в цей період.
7. У яких творах української літератури йдеться про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розташований? Яку інформацію про події та життя населення можна отримати з них?

Завдання

1. Закінчіть складати таблицю «Наш край в історії України та Європи» (с. 105) (початок XX ст.).
2. Закінчить складати таблицю «Видатні діячі історії краю» (с. 105) (початок XX ст.).

Узагальнення знань за розділом VIII

1. Назвіть події, що були вирішальними в розвитку української культури середини XIX — початку XX ст. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: нація, меценат, емансипація, реалізм, український модерн, еклектизм.
3. У яких українських містах на початку XX ст. працювали університети?
4. Поміркуйте, чому перший український професійний театр, заснований у 1882 р., називали «Театром корифеїв». Назвіть імена видатних українських драматургів та артистів тієї доби.
5. Заповніть таблицю «Розвиток української культури в середині XIX — на початку XX ст.».

Галузь культури	Відомі діячі	Здобутки

6. Порівняйте розвиток освіти в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях.
7. Складіть опис одного з творів мистецтва (картина, скульптура, архітектурна пам'ятка) українських майстрів середини XIX — початку XX ст.
8. Назвіть факти, які підтверджують, що українська культура середини XIX — початку XX ст. не поступалася кращим зразкам світової культури.

Тестові завдання онлайн

Узагальнення за курсом історії України кінця XVIII — початку XX ст.

Понад 100 років, що були висвітлені на сторінках підручника, стали важливими в історії українських земель. Це була доба великих змін у житті українців та їхньому світогляді. Незважаючи на те, що в цей період українці були повністю позбавлені національної державності, опинилися розділеними між двома імперіями, вони зуміли знайти в собі сили усвідомити свою окремішність і підняти боротьбу за національне визволення. Другою важливою зміною в житті українських земель був їх швидкий промисловий розвиток (особливо східних і південних районів), залучення до світового господарства.

Національне відродження, що охопило різні регіони наприкінці XVIII — на початку XIX ст., маючи свої регіональні особливості, у 60-ті рр. XIX ст. злилося в єдиний національний рух. Одна його частина перебувала на західноукраїнських землях, що підпорядковувалися владі Австро-Угорщини, а друга — у Наддніпрянській Україні, що входила до Російської імперії. Розвиваючись у складних умовах переслідувань і заборон (особливо в Російській імперії), набуваючи різних організаційних форм, наприкінці XIX ст. український рух став перед проблемою вироблення чіткої власної політичної програми. Цей процес політизації зумовив появу трьох основних політичних течій: соціалістичної, ліберальної (національно-демократичної) і націоналістичної. Відстоюючи національні інтереси українського народу, кожна з течій головним і першочерговим завданням висувала соціальне визволення, здобуття демократичних свобод або відродження Української держави.

Трагедією українського руху стало те, що різні течії так і не змогли дійти до єдності дій у боротьбі за Українську державу. До того ж лише в Галичині, яка стала «українським П'ємонтом», українські політичні партії незалежно від політичних уподобань проголосили, що метою їх боротьби є здобуття незалежності України.

Пам'ятний знак Борцям за волю і незалежність України в Чернігові

Таким чином, український рух хоча й був вагомим чинником політичного життя двох імперій, але так і не досяг тієї консолідованості, яка б могла сприяти здобуттю незалежності. Тому українські діячі напередодні Першої світової війни почали покладати велику надію на зовнішні сили.

Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою

Як скласти план

1. Уважно прочитайте текст, до якого вам треба скласти план.
2. Виберіть із нього лише той матеріал, який відповідає темі плану.
3. Поділіть текст на логічно завершені частини, знайдіть у кожній із них головну думку, чітко сформулюйте та запишіть їх.
4. Дайте назви частинам тексту.
5. Перед тим як записати план у зошит, перевірте, чи всі основні ідеї тексту знайшли в ньому відображення.

Як скласти порівняльну характеристику історичних подій та процесів

1. Подумайте, за якими ознаками можна скласти уявлення про подібність і відмінність певних подій або процесів.
2. У якій послідовності краще розташувати ці ознаки? Чому?
3. Визначте спільні риси історичних подій і процесів, що порівнюються.
4. Визначте відмінності.
5. Зробіть висновки.

Як скласти історичний портрет

1. Напишіть, як відбувалося становлення особистості історичного діяча (діячки).
   1) Укажіть ім'я та прізвище історичного діяча (діячки). Де й коли він (вона) народився(-лася)?
   2) Де і в яких умовах він (вона) жив(-ла), зростав(-ла), виховувався(-лася)?
   3) Як формувалися його (її) погляди?
2. Визначте особисті якості й риси характеру історичного діяча (діячки).
   1) Як особисті якості й риси характеру діяча (діячки) впливали на його (її) діяльність?
   2) Які з його (її) особистих якостей вам подобаються, а які — ні?
3. Охарактеризуйте діяльність історичного діяча (діячки).
   1) Якими були основні заняття, справи його (її) життя?
   2) Які успіхи й невдачі його (її) супроводжували?
   3) Які верстви населення підтримували його (її) діяльність, а які — ні? Чому?
   4) Хто був його (її) однодумцями, а хто — противниками? Чому?
   5) Якими були наслідки його (її) діяльності: для сучасників; для нащадків?
4. Висловіть ваше особисте ставлення до історичного діяча (діячки).
   1) Які почуття викликає у вас його (її) діяльність?
   2) Як ви ставитеся до засобів і методів його (її) діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як написати есе

1. Вивчіть відповідний теоретичний матеріал за темою есе.
2. Продумайте, у чому може полягати актуальність заявленої теми.
3. Складіть план у вигляді тез, сформулюйте думки та ідеї, що виникли з приводу теми.

4. Виділіть ключову тезу й визначте свою позицію щодо неї.
5. Напишіть текст есе в чорновому варіанті.
6. Проаналізуйте зміст написаного; перевірте стиль і грамотність, композиційну побудову есе; логічність і послідовність викладеного.
7. Внесіть необхідні зміни й напишіть остаточний варіант.

Як проводити дискусію

1. Необхідно критикувати ідеї, а не учасників дискусії.
2. Мета дискусії полягає не в тому, щоб визначити переможця, а в тому, щоб дійти згоди.
3. Усі учасники дискусії мають бути залучені до обговорення питань.
4. Кожний учасник дискусії має рівні права й можливість висловити свою думку.
5. Виступи відбуваються організовано за дозволом ведучого.
6. Будь-яка точка зору підлягає обговоренню.
7. Упродовж дискусії її учасники під впливом фактів і аргументів можуть змінювати свою позицію.
8. Під час дискусії необхідно підбивати проміжні й остаточні підсумки.

Основні терміни та поняття

Абсолютизм — форма державного правління, за якої монарху належить необмежена верховна влада.

Автономія — самоврядування певної частини держави (населення), що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавними законами.

Адміністративно-територіальний устрій — поділ території країни на окремі частини — адміністративно-територіальні одиниці (губернії, провінції, області, округи, повіти тощо), за якого створюються та діють органи державної влади й місцевого самоврядування.

Асиміляція — процес втрати раніше самостійним етносом (народом) або якоюсь його частиною своєї культури, мови, традицій тощо внаслідок поглинення іншим, зазвичай численнішим, етносом (народом).

Виробничі відносини — суспільні відносини, що виникають між людьми в процесі матеріального виробництва.

Дворянство — привілейована верства суспільства, землевласники.

Демографічний вибух — швидке зростання кількості населення за відносно невеликий проміжок часу.

Діаспора — сукупність вихідців із певної країни та їхніх нащадків, які проживають за кордоном.

Експорт — вивезення за межі країни товарів, цінних паперів, капіталу.

Емансипація — звільнення від залежності, гніту; скасування обмежень, упередженого ставлення тощо. Емансипація жінок насамперед передбачала надання їм рівних прав із чоловіками в суспільному, трудовому й сімейному житті.

Етнос — об'єднання людей, що мають спільне походження, культуру, мову, історію, традиції та звичаї; має власну самосвідомість і назву.

Імперія — велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав і народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичного, економічного, соціального та культурного взаємозв'язків.

Імпорт — ввезення до країни товарів, цінних паперів, капіталів.

Індустріалізація — процес створення великого або просто машинного виробництва в усіх галузях народного господарства, насамперед у промисловості.

Індустріальне суспільство — суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості (як основи й провідного сектору економіки) та відповідних соціальних і політичних структур.

Інтелігенція — робітники розумової праці, які мають спеціальні знання в різних галузях науки та культури (інженери, лікарі, вчителі, науковці тощо); формується з представників різних станів.

Капітал — гроші, які підприємці вкладають у розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.

Маніфест — урочисте письмове звернення вищої влади до населення; письмове звернення суспільних організацій, політичних партій до суспільства або його окремих верств і груп із викладом своїх поглядів, програм тощо.

Мануфактура — форма промислового виробництва, що характеризується поділом праці між найманими працівниками та використанням ручної праці; передувала виникненню фабрик і заводів.

Менталітет — притаманний кожному народу спільний спосіб відчувати, мислити, поводитися.

Модернізація — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, перероблення відповідно до сучасних вимог.

Монархія — форма державного правління, за якої державна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи — глави держави, найчастіше спадкоємного правителя, монарха.

Наймані працівники — суспільна верства, яка, не маючи інших засобів до існування, крім власної праці, працює на власника, що володіє основними засобами виробництва.

Національне відродження — процеси, пов'язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи; за своїм змістом і формою було фактично націотворенням; набуло поширення в XIX ст.

Національно-визвольний рух — боротьба народів за національну незалежність, економічну самостійність, духовне визволення та соціальний прогрес.

Нація — група людей, які мають спільні звичаї, почуття соціальної однорідності тощо. Характерніші ознаки: єдина спільна мова або близькі діалекти, спільна релігія, традиції та історія, більш-менш компактне територіальне розташування.

Опозиція — протистояння одних поглядів іншим.

Партія — політична організація, що виражає та захищає інтереси тієї або іншої суспільної верстви, групи й керує її політичною діяльністю.

Промислова революція (переворот) — процес у розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактурного до машинного виробництва.

Реалізм — одна з основних властивостей мистецтва та літератури, яка полягає у прагненні правдивого об'єктивного відображення й відтворення дійсності у формах, що їй відповідають; у вужчому розумінні — течія в мистецтві, що протистояла модернізму та авангардизму.

Революція (соціальна) — докорінні зміни в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства, способі виробництва, науці.

Ринок — економічна категорія, яка відображає відносини, що складаються між товаровиробниками та покупцями з приводу купівлі-продажу, органічний зв'язок між виробництвом і споживанням.

Самодержавство — монархічна форма правління в Московській державі та Російській імперії в XVI — на початку XX ст., побудована на відносинах підданства та необмеженої одноосібної влади.

Суспільно-політичний рух — своєрідна форма виявлення політичної активності людських мас; спільна діяльність, об'єднання людей, що відрізняються своїми ідейними засадами, цілями та способами їх досягнення, кількістю, роллю в політичному житті, мірою відповідності потребам суспільного прогресу тощо.

Товарне виробництво — форма виробництва, за якої продукти виробляються для продажу.

Традиція — звичаї, порядки, правила поведінки, що склалися історично та передаються з покоління в покоління.

Фабрика — промислове підприємство, що ґрунтується на використанні системи машин; форма великого машинного виробництва.

Федерація — форма державного устрою; союз держав, що складається з державних утворень, які мають обмежений суверенітет.

Цензура — система державного нагляду за пресою та іншими засобами масової інформації.

Цивілізація — спільність людей, яка впродовж часу (зародження, розвиток, загибель або перетворення) має окрему територію, стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності та ідеали, ментальність.

Шовінізм — крайня форма націоналізму, пропагування національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам усіх інших націй.

Основні події

1798 р. — видання в Петербурзі трьох частин «Енеїди» І. Котляревського

1805 р. — відкриття Харківського університету

1806—1812 рр. — російсько-турецька війна

1813—1835 рр. — селянський рух на Поділлі під проводом У. Кармелюка

1816 р. — заснування в Перемишлі «Товариства галицьких греко-католицьких священиків»

1817—1819 рр. — діяльність масонських лож у Києві, Одесі, Житомирі, Полтаві, Кам'янці-Подільському

20—30-ті рр. XIX ст. — діяльність гуртка харківських романтиків

1819 р. — створення В. Лукашевичем у Полтаві таємного «Малоросійського товариства»

1821 р. — утворення в Тульчині таємного «Південного товариства»

1826 р., січень — повстання Чернігівського полку в Наддніпрянській Україні

1828—1829 рр. — російсько-турецька війна

30-ті рр. XIX ст. — початок промислової революції на українських землях

1830—1831 рр. — польське визвольне повстання на Правобережній Україні

1833 р. — створення у Львові гуртка «Руська трійця»

1834 р. — заснування Київського університету

1836 р. — видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністровая»
1840 р. — видання в Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка
1843—1844 рр., 1848—1849 рр. — селянські виступи під проводом Л. Кобилиці в Буковині
1846—1847 рр. — діяльність Кирило-Мефодіївського братства
1848—1851 рр. — діяльність у Галичині Головної руської ради
1848 р., червень — перший слов'янський конгрес у Празі
1848 р. — скасування панщини в Галичині та Буковині
1853—1856 рр. — Східна (Кримська) війна
1855 р. — «Київська козаччина»
1856 р. — похід «у Таврію за волею»
1861 р., лютий — царський маніфест про скасування кріпосного права в Росії
1861 р. — створення в Києві «Української громади»
1861—1862 рр. — видання в Петербурзі журналу «Основа»
1863 р. — Валуєвський циркуляр
1863—1864 рр. — польське повстання
1865 р. — відкриття першої на українських землях залізниці Одеса — Балта
1865 р. — заснування в Одесі Новоросійського університету
1867 р. — перетворення Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську монархію
1868 р. — створення у Львові товариства «Просвіта»
1873 р. — створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства
1875 р. — відкриття університету в Чернівцях
1876 р. — Емський указ
80-ті рр. XIX ст. — завершення промислової революції на українських землях
1882 р. — вихід друком першого номеру часопису «Київська старовина»
1882 р. — створення в Єлисаветграді першої української професійної театральної трупи
1890 р. — утворення Русько-української радикальної партії (РУРП) — першої української політичної партії
1891 р. — виникнення таємного товариства «Братство тарасівців»
1895 р. — уперше до програми української політичної партії було введено положення про прагнення незалежної Української держави
1898 р. — створення Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО)
1899 р. — створення в Галичині Української національно-демократичної (УНДП) та Української соціал-демократичної (УСДП) партій
1900 р. — заснування Революційної української партії (РУП)
1902 р. — утворення Української народної партії (УНП)
1903 р. — відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві
1904 р. — утворення Української демократичної партії
1904 р. — утворення Української радикальної партії
1905 р. — утворення Української демократично-радикальної партії
1905 р. — вихід друком першої україномовної газети «Хлібороб»
1905—1907 рр. — Перша російська революція
1906—1911 рр. — Столипінська аграрна реформа
1908 р. — утворення Товариства українських поступовців (ТУП)

ЗМІСТ

Шановні дев'ятикласники і дев'ятикласниці 3

§ 1. Вступ до історії України кінця XVIII — початку XX ст. 5

Розділ I. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 2. Наддніпрянська Україна у складі Російської імперії 10
§ 3. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин цієї доби 16
§ 4. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України 24
§ 5. Початок українського національного відродження 33
§ 6. Російський та польський визвольні рухи. Соціальні протести 41
Практичне заняття. Програмові документи Кирило-Мефодіївського братства. Т. Шевченко та український національний рух 49
Узагальнення знань за розділом I 52

Розділ II. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 7. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії 53
§ 8. Початок українського національного відродження 63
§ 9. Європейська революція 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях 68
Практичне заняття. Альманах «Русалка Дністровая». Галицько-руська матиця 77
Узагальнення знань за розділом II 80

Розділ III. Культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.

§ 10. Культура України. Розвиток освіти, науки та літератури 81
§ 11. Культура України. Розвиток театру, музики, образотворчого мистецтва та архітектури 89
Практичне заняття. Повсякденне життя 96
Наш край наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. 104
Узагальнення знань за розділом III 106

Розділ IV. Українські землі у складі Російської імперії в другій половині XIX ст.

§ 12. Наддніпрянська Україна в системі тогочасних міжнародних відносин 107
§ 13. Ліквідація кріпацтва та реформи 60—70-х рр. XIX ст. 113
§ 14. Особливості модернізації промисловості й сільського господарства 122
§ 15. Місто і село: життя в пореформену добу 130
§ 16. Український національний рух наприкінці 50-х — у 60-х рр. XIX ст. 140
§ 17. Український національний рух наприкінці 60-х — у 90-х рр. XIX ст. 149
§ 18. Національне відродження кримських татар. Соціал-демократичний та земський рухи 159
Практичне заняття. Культурницький етап національного відродження на українських землях у складі Російської імперії: суспільні виклики 166
Узагальнення знань за розділом IV 166

Розділ V. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.
§ 19—20. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. 168
§ 21. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях у 60—80-ті рр. XIX ст. 178
§ 22. Радикальний рух у Галичині. Особливості суспільно-політичного життя в Буковині та Закарпатті в другій половині XIX ст. 188
Практичне заняття. Особливості культурницького та політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях 199
Наш край у другій половині XIX ст. 199
Узагальнення знань за розділом V 201

Розділ VI. Українські землі у складі Російської імперії на початку XX ст.
§ 23. Соціально-економічний розвиток українських земель 202
§ 24. Суспільно-політичне життя в Наддніпрянській Україні 210
§ 25. Події революції 1905—1907 рр. на українських землях 216
§ 26. Наддніпрянська Україна в 1907—1914 рр. 226
Практичне заняття. Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини 235
Узагальнення знань за розділом VI 236

Розділ VII. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії на початку XX ст.
§ 27. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель на початку XX ст. 237
§ 28—29. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях на початку XX ст. 240
Практичне заняття. Вплив греко-католицької церкви на піднесення національної свідомості населення західноукраїнських земель 249
Узагальнення знань за розділом VII 252

Розділ VIII. Культура України в середині XIX — на початку XX ст.
§ 30—31. Розвиток освіти й науки 253
§ 32. Українська література, театр, музика в другій половині XIX — на початку XX ст. 263
§ 33. Українське образотворче мистецтво та архітектура в другій половині XIX — на початку XX ст. 269
Практичне заняття. Традиції та побут української сім'ї 274
Наш край на початку XX ст. 278
Узагальнення знань за розділом VIII 279

Узагальнення за курсом 280

Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою 281
Основні терміни та поняття 282
Основні події 284

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»
підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*
Редактор *С. С. Павлюченко*
Технічний редактор *А. В. Пліско*
Художник *О. С. Юхтман*
Художнє оформлення *В. І. Труфен*
Коректор *Н. В. Красна*

В оформленні підручника використані зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 08.06.2017. Формат 70×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 21,06. Обл.-вид. арк. 27,38.
Тираж 166 526 прим. Зам. № 221-06.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua
Тел. (057) 701-11-22, тел./факс (057) 719-58-67.

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРІАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.
Тел. +38(057)703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

Українські політичні партії в Наддніпрянській Україні

Українська національно-демократична партія (1899 р.)
Українська соціал-демократична партія (1899 р.)
Українська соціалістична партія (1900 р.)
Українська демократична партія (1904 р.)
Українська радикальна партія (1904 р.)
Українська радикально-демократична партія (1905 р.)

Революційна українська партія (1900 р.)
Народна Українська партія (1902 р.)

Українські політичні партії на західноукраїнських землях

у Галичині

Русько-українська радикальна партія (1890 р.)
Католицько-руський народний союз (1896 р.); із 1911 р. — Християнсько-суспільна партія

у Буковині

Національна рада русинів (1905 р.)
Українська радикальна партія (1907 р.)
Українська соціал-демократична партія (1907 р.)
Руська рада (Селянська партія, 1910 р.)
Українська народна партія (1912 р.)
Національно-демократична партія (1912 р.)

Спортивні товариства

«Сокіл-батько» (1894 р.)
«Січ» (1900 р.)
«Верховинська акція»
«Пласт» (1911 р.)

РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1907 рр.

Революційний та селянський рухи

Населені пункти, охоплені страйками й демонстраціями
Залізниці, охоплені страйками в грудні 1905 р.
Збройні повстання робітників
Території, охоплені селянськими виступами
Київ — Ради робітничих депутатів
Комітети Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП)

Революційні виступи в армії та на флоті

Повстання на панцернику «Князь Потьомкін Таврійський» у червні 1905 р.
Повстання на Чорноморському флоті під керівництвом лейтенанта П. Шмідта в листопаді 1905 р.
Революційні виступи в армії

Український національний рух

Осередки Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП, від грудня 1905 р.)
Осередки Української соціал-демократичної спілки
Київ — Товариства «Просвіти»

Суспільно-політичне життя та події революції 1905—1907 рр. на українських землях

Економічний розвиток українських земель на початку XX ст.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
9 клас

Особливості підручника:

- чіткий і логічний виклад навчального матеріалу, у якому поєднуються важливі історичні факти та цікава інформація, дозволить зануритися у складний період розвитку українських земель кінця XVIII — початку XX ст.
- історичні документи допоможуть створити більш повну картину зображуваних подій
- запитання і завдання після параграфів дадуть змогу здійснити самоперевірку й осмислити прочитане

Інтернет-підтримка дозволить:

- здійснити онлайн-тестування за кожним розділом
- ознайомитися з додатковими матеріалами до уроків

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ISBN 978-617-09-3364-5
2270 0568
9 786170 933645

Інтернет-підтримка
interactive.ranok.com.ua